

TUDOMÁNYTÖRTÉNETI KALÁSZATOK III.

GAZDA ISTVÁN TUDOMÁNYTÖRTÉNETI KÖTETEIBŐL

- Könyvkereskedők a régi Váci utcában a pesti könyvnyomtatás első száz évében (1988) – Akadémiai Kiadó
- Kuriózumok a magyar művelődés történetéből. (1990) – Kossuth Kiadó
Széchenyi napjai (1991) – TKME
- A technika magyarországi történetéből (1996) – Akadémiai Kiadó
- Semmelweis Ignác emlékezete – Szállási Árpáddal. I–II. köt. (2001)
– MATI –SOMKL.
- Id. Szily Kálmán emlékezete (2002) – Akadémiai Kiadó
- Egy halhatatlan erdélyi tudós, Bolyai Farkas – Oláh Annával (2002) –
Akadémiai Kiadó
- Einstein és a magyarok. Szakírók, bölcselek, publicisták a relativitáselmélet bővületében, 1905–1945. (2004) – Akadémiai Kiadó
- Id. Szinyei József könyvtartudós akadémikus életműve. – Perjámosi Sándorral. (2006) – Országos Széchényi Könyvtár
- Magyar tudománytörténet. Felsőoktatási tankönyv (2007) – MATI.
Bevezetés a reáltudományok történetének magyarországi könyvészetébe (2009) – Hatágú Síp
- Emlékkötet Szabó Árpád születésének 100. évfordulójára (2013) –
MATI
- A Magyar Tudós Társaság által kiadott könyvek és folyóiratok 1831–1848. (2018) – MATI
- Schultheisz Emil orvostörténeti tanulmányai. I-II. (2018) –
SOTE, MATI
- Jedlik életképek, 1800–1895. Antall Ildikóval (2021)– JÁT
- Orvostörténeti kutatások 1990 óta a Magyar Orvostörténelmi Társaság keretében. Kapronczay Károllyal (2022) – MOT–MATI
- Tudománytörténeti kalászatok. I. (2022) – MATI
- Tudománytörténeti kalászatok II. (2023) – MATI

Gazda István

Tudománytörténeti
kalászatok III.

Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet
Budapest, 2024

Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 142.

Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia
Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottsága támogatásával

© dr. Gazda István CSc, 2024

A borítón:

Frankfurt am Mainban készült rézmetszet az 1682-es üstökösről
az OSzK Apponyi gyűjteményéből.

ISSN 1416–5368

ISBN 978-615-5365-42-3

Teljes nyomdai előkészítés és teljes nyomdai kivitelezés:

Tordas és Társa Kft

Tartalom

100 éve született Vekerdi László	9
Vekerdi László és a Hiúzzeműiek Társasága	9
Könyvkereskedők, könyvkiadók, nyomdászok Pesten	
1748–1848 között	23
Gerhard Mauss könyvkereskedő és könyvkiadó, 1748-tól 1770-ig	23
Müller Jakab könyvkötő és könyvkereskedő, 1752-től 1775-ig	25
Pest első nyomdája: Az Eitzenberger nyomda és könyvkiadó, valamint jogutóda: a Lettner-féle vállalkozás, 1757-től 1888-ig	26
A Weingand–Köppf könyvkereskedés és könyvkiadó, 1770-től 1800-ig	28
Pest második nyomdája: A Royer nyomda és könyvkiadó, valamint jogutóda, a Landerer család pesti vállalkozása, 1773-tól 1824-ig	33
Weingand János Mihály könyvkereskedése és könyvkiadója, 1782-től 1802-ig	35
A Trattner–Pauer könyvkereskedés és könyvkiadó, 1783-tól 1795-ig	37
Pest harmadik nyomdája: a Trattner nyomda, 1783-tól 1827-ig	38
Két olvasókabinet, 1787 és 1799 között	40
Strohmayer Ignác könyvkereskedő és könyvkiadó, 1788-tól 1793-ig	41

A Lindauer–Diepold könyvkereskedés és könyvkiadó, 1789-től 1795-ig	44
Könyvrevízió 1791-ben	46
Az első pesti nyomda új korszaka: a Patzkó család nyomdai vállalkozása, 1788-tól 1829-ig	49
A Stahel–Kilián könyvkereskedés és könyvkiadó, majd a Kilián testvérek kereskedése és kiadója, 1789-től 1819-ig	50
id. és ifj. Kiss István könyvkötő és könyvkereskedő, 1795-től 1817-ig	52
Boltok vétele és eladása	53
A korai zenemű-kereskedések, 1799-től	56
id. Leyrer József könyvkereskedő és kiadó, 1799-től 1841-ig	61
Eggenberger József könyvkereskedő, könyvkiadó és nyomdász, 1800-tól 1850-ig	65
Winterl Jakab és Kitaibel Pál tudóstársasága, mint kiadó, 1802-től	68
Az Institoris család vállalkozásai, 1803-tól 1814-ig	69
Hartleben Konrád Adolf könyvkereskedő és könyvkiadó, 1803-tól 1861-ig	73
Müller József kölcsönkönyvtára, továbbá Müller és fiai könyvkereskedése és könyvkiadója, 1811-től	80
Ivanics Zsigmond könyvkereskedése, az első pesti antikvárium, 1815-től 1844-ig	82
A Kilián György nevét viselő üzlet és a Kilián–Weber könyvkereskedés és könyvkiadó, 1819-től 1850-ig	83
Landerer Lajos nyomdája és kiadója, 1824-től 1840-ig	85
Wigand Ottó könyvkereskedő és könyvkiadó, 1827-től 1833-ig	89
Pest harmadik nyomdájának új korszaka: a Trattner–Károlyi nyomda és könyvkiadó, 1827-től	100

Az első pesti nyomda újabb korszaka: Beimel József nyomdája, 1829-től 1846-ig	105
A Magyar Tudós Társaság, mint könyvkiadó, 1831-től 1950-ig	106
Ifjabb Kilián György, majd Kilián és Társa, azután Kilián György könyvkereskedése és kiadója, 1832-től	110
Heckenast mint könyvkiadó és könyvkereskedő, 1833-tól 1840-ig	113
Az 1838-as árvíz hatása a könyvkereskedelemre	116
Landerer és Heckenast közös cége, 1840-től 1863-ig	120
Magyar Gazdasági Egyesület, mint kiadó, 1835 és 1848 között	128
A Kisfaludy Társaság kiadója, 1836-tól	129
A Budapesti Királyi Orvosegylet kiadója, 1837-től	130
A K. M. Természettudományi Társulat és a Vándorgyűlések kiadói, 1841-től	130
Szerelmey Miklós könyvnyomtatási intézete, 1845-től	132
Magyar Mihály könyvkereskedése és kiadója, 1845-től	133
Két részlet a „Pesti Divatlap”-ban 1848-ban közölt cikkéből	134
Beimel utódának, Kozma Vazulnak a nyomdája, 1846-tól	136
Jó és Olcsó Könyvkiadó Társulat, 1847-től	137
Magyarhoni Földtani Társulat, mint kiadó, 1848-tól	138
Edelmann Károly könyvkereskedő és könyvkiadó, 1848-tól	139
'48-as új nyomdák és kiadók	141
Irodalom	144

A Természettudományi Társulat és elnökei, 1841–1953	155
Bugát Pál és elnöki időszakai	155
Kubinyi Ágoston és elnöki időszaka	163
Scitovszky János és elnöki időszaka	168
Szőnyi Pál és elnöki időszaka	170
Korizmic László és elnöki időszaka	172
Sztoczek József és elnöki időszaka	175
Than Károly és elnöki időszaka	179
Szily Kálmán és elnöki időszaka	192
Wartha Vince és elnöki időszaka	207
Lengyel Béla és elnöki időszaka	210
Ilosvay Lajos és elnöki időszaka	216
Zimmermann Ágoston és elnöki időszaka	224
Mauritz Béla és elnöki időszaka	229
Gróh Gyula és elnöki időszaka	232
Novobáztzy Károly és elnöki időszaka	236
Csűrös Zoltán és elnöki időszaka	239
Bibliográfia	243
Gazda István bibliográfiai kutatásai	251
Önálló kötetként megjelent bibliográfiái, könyvrészletei, szakcikkei, illetve az általa lektorált bibliográfiák	251

100 ÉVE SZÜLETETT VEKERDI LÁSZLÓ

Vekerdi László és a Hiúszeműek Társasága

Benedek István orvos, pszichiáter, szépíró, művelődéstörténész, Benedek Elek unokája 1973-ban adta ki első kiadásban *A tudás útja* című kötetét Székely Sándor orvostörténész, az Orvosi Hetilap Horus orvostörténeti rovata szerkesztőjének lektorálásában. Vekerdi László orvos, művelődés- és tudománytörténész, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának tudománytörténet-tanára – személyesen még nem ismervén Benedeket – óvatosan elismerő kritikát írt a munkáról a Világosságban, elegánsan megjegyezve, hogy ha önála Galiei még mindig „ott folytatta a fizikát, ahol Archimédész kétezer éve abbahagyta”, ha annyiszor emlegeti a „középkor bilincseit”, ha szerinte „Keplerről például tudjuk, hogy egyáltalában nem hitt a csillagokban”, ha neki a *Harmonices Mundi* kizárólagosan „a XVII. század egzaktására törekvő tudását mutatja”, s nem egyben a bolygók hangjait lekottázó misztikust is, ha Cusanusban az ellentétek egyeztetőjét s nem összeütköztetőjét látja, a firenzei neoplatonizmusban pedig inkább az új tudomány gátját, semmint ágját; szóval ha az újabb tudománytörténet-írás különféle vonulataival szemben Benedek István ismét és nyomatékosan az antikvitás–középkor–reneszánsz, fény–árnyék–világosság ritmusát hangsúlyozza, akkor annak mélyebb okai vannak annál, mintsem hogy a vonatkozó szakirodalom ilyen vagy olyan részének figyelembevételével vagy elhanyagolásával magyarázni lehetne¹. Vekerdi bár hiányolja Benedeknél a modern tudománytörténeti irányzatok eredményeinek felemlítését, mégis elis-

¹ Vekerdi László: Benedek István: *A tudás útja*. Recenzió. = *Világosság* 10 (1973) 640–641.

meri, hogy a neves orvos-pszichiáter komoly művet állított össze a kultúra és a tudomány múltjáról, s munkája az újabb és újabb kiadásokkal az évek során finomítható lesz. Így is történt.

A Tudás útját követően a Gondolat Kiadó felkérte Benedeket, hogy az egyetemes orvostörténet témakörében gyűjtse össze a legjelesebbek biográfiáit, s a munkába vonjon be neves kutatókat is. A munka el is kezdődött, szócikket írt a tervezett orvoséletrajzi lexikonba – Benedek mellett – Berend Mihály, Birtalan Győző, Csillag István, Czeizel Endre, Hidvégi Jenő, Karasszon Dénes, Kenéz Győző, Lambrecht Miklós, Szállási Árpád és mások.

Ezzel párhuzamosan 1974-ben verbuvált egy kört a megírtak lektorálására, ők a következők voltak: Antall József, Vekerdi László, Birtalan Győző, Szállási Árpád, Lambrecht Miklós és Gazda István. Benedek javaslatára ez a baráti kör együtt maradt, s Hiúzszeműek Társaságaként² (utalván az 1603-ban Frederico Cesi herceg javaslatára Rómában alakult Hiúzszeműek Akadémiájára) tartotta havi egyszeri összejöveteleit, egészen Benedek István 1996-ban bekövetkezett haláláig. (Antall csak 1989-ig járt el az összejövetelekre, Vekerdi viszont mindvégig a kör aktív tagja maradt.)

Benedek István és Antall József mellett³ a kör tagja volt tehát a debreceni egyetem orvostörténeti magántanára – egyben esztergomi körzeti orvos – Szállási Árpád, s ő hozta a körbe debreceni ismerősét (rövid ideig egykori orvosegyetemi tanárát), Vekerdi Lászlót, majd csatlakozott hozzájuk Birtalan Győző, aki később az orvostörténet egyetemi tanára lett (Schultheisz Emillel együtt) a Semmelweis Egyetemen. Jött azután Lambrecht Miklós is, bioló-

² Benedek István: A hiúzszeműek akadémiaja. In: Rózsa Marianna (szerk.): Az ismeretlen Antall József. Emlékezések, interjúk, dokumentumok. (Az Antall József Baráti Társaság Évkönyvei 1) Budapest, 1996, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó

³ Antall József (2012): Az orvostörténész, művelődéstörténész és tudományos-szerző Antall József írásaiból. (összeáll. Kapronczay Károly, sajtó alá rend.: Gazda István) Budapest: Magyar Orvostörténelmi Társaság – Magyar Tudománytörténeti Intézet – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár

gia- és orvostörténész, akit idős korában Antall maga mellé vett az Orvostörténeti Könyvtárba. Ő volt az egyik lektora Benedek István nagy német nyelvű összefoglaló Semmelweis-könyvének, amely 1983-ban került ki a sajtó alól. A kör legfiatalab tagja pedig Vekerdi egykori bölcsészkar diákja, Gazda István volt, akit Benedek hívott meg a körbe.

Szállási Árpád Debrecenből ismerte Vekerdit: „Ismeretségünk, majd barátságunk debreceni eredetű. Amikor a cívisváros egyetemének orvosi kara 1950-ben önállósult, a tanszékek számát bővítették. Az I. sz. Belgyógyászati Klinika mellé felállították a II. számú párhuzamosan oktató intézetet, amelynek élére a fiatal Petrányi Gyula professzor került.

A Debrecenbe jött törzsgyökeres pesti tanár munkatársait a helyi »mezőnyből«, főleg az akkor végzetekből válogatta össze. Mesteri szeme hamar megakadt egy kusza sörényű, szokatlanul széles homlokú, vékony dongájú doktoranduson, akinek lexikális tudásáról, matematikai képzettségéről és szépirodalmi műveltségéről már akkor legendák keringtek az egyetemen. Évfolyamunk az 1952/53-as tanévben hallgatott belgyógyászati előkészítést, azaz propedeutikát a Petrányi-klinikán, így Vekerdi tanársegéddel akkor találkoztam először. Egyszer helyettesítette csoportvezetőnket, s bennünket a többi tanársegédre egyáltalán nem jellemző szerénysége és emberi közvetlensége nyugozott le elsősorban. Dehogyan beszéltünk még irodalomról vagy történelemről, pedig már lett volna mit. Egymástól függetlenül szoros kapcsolatot tartottunk a bölcsészkarral, mint utólag kiderült: főleg Koczogh Ákos révén.

A következő szemeszterben Vekerdi már eltűnt a nagyerdei klinikalepről. Mondták, hogy felkerült a főváros onkológiai intézetébe, valamint Németh László szellemi vonzáskörének ő lett a tudománytörténész társbolygója. A Galilei drámához segített összeszedni a leghitelesebb szakirodalmat, továbbá a Valóság, a Világosság és a Természettudományi Közlöny hasábjain jelentkezett egy-egy igen figyelemre méltó tanulmánnyal. A Galilei-pörtöl

Sántha Kálmán tragédiájáig »kalandozott« a tudományok történetében, az eredmény aztán 1969-re önálló kötetű állott össze. Méltó módon Marx György, Rényi Alfréd, Szabó Árpád és Simonyi Károly ilyen tárgyú munkáihoz⁴

Németh Lászlónak két nagy, tudománytörténet iránt is érdeklődő felfedezettje volt: Marx György és Vekerdi László. Benedek sok mindent olvasott Vekerditől még személyes megismerkedésük előtt, ezért is írta:

„Nem csak ismeretbősége és gondolatgazdagsága imponáló, eredetisége és kombinatív készsége is lenyűgöző. Senkinél nem olvastam még olyan plasztikus korleírásokat, mint nála: nem csak az alakok élnek, az egész környezet megmozdul, történeti háttérével együtt. Az előítéletektől – amennyire az emberileg lehetséges – megóvja magát. Kedvencei természetesen vannak, nemcsak korkedvence, emberkedvence, könyvedvence van, hanem tudománykedvence is: a matematika. Aki matematikához nem ért, azt alig veszi emberszámba. Matematikacentrikus szemléletét le kell nyelni. (Ma divat is egyébként, de Vekerdi nem divatból csinálja, hanem szenvedélyből.) Van egy határtalanul szemtelen, de nagyon igaz mondata: „Ha valaki nem ért a matematikához, semmi baj sincs, csak éppen egész életére a saját emeletén marad.” Tudniillik, ha ért a matematikához, akkor ide-oda utazgathat a tudomány emeletei közt. Liften, a matematika liftjén. Szerencsére lépcsőház is van a tudomány épületében, és mi matematikátlan földi halandók a lépcsőn bandukolunk föl-alá – így is célhoz érünk.”⁵

⁴ Szállási Árpád (1999): A „hiúzok társaságának” tagja. = Új Forrás, 31, 6. <https://epa.oszk.hu/00000/00016/00046/990611.htm>

Lásd még: Szállási Árpád (2018): Orvostörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok I–II. (A Magyar Tudománytörténeti Intézet Tudományos Közleményei 124.) Budapest: Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet – Magyar Orvostörténelmi Társaság. <https://real.mtak.hu/79581>

⁵ Benedek István (1969): Sokoldalú alaposág. Recenzió. Vekerdi László: Kalandozás a tudományok történetében. Egészségügyi Dolgozó, 13, 7, 4.

Birtalan Győző így emlékezett a Hiúzokra a Természet Világában:

„E kis csoportosulást a hetvenes évek közepén Benedek István toborozta össze, abból a célból, hogy egy általa vállalt orvostörténeti lexikon megírásához munkatársakat gyűjtsön. Ez a törekvése, ebben a formában, különböző okokból nem teljesült, más megoldásba torkollott...

A csoport rendszeres havonkénti összejövele azonban több mint két évtizeden keresztül folytatódott Benedekék lakásában. A Hiúzok Társasága elnevezést is Benedek találta ki. A minta az 1603-ban Rómában megalakult Accademia dei Lincei volt, melynek tagjai akkoriban a tudományok nemes feladatára egyesültek. Mi ehhez képest, jóval szerényebb szinten, kötetlen témaválasztással, társadalmi, politikai, esztétikai, irodalmi stb. kérdésekről cseréltünk eszmét, sokat pletykálgodtunk, beszámoltunk utazási és egyéb élményeinkről, dedikáltuk egymásnak a publikációinkat, mutogattuk könyvbeszerzéseinket.

Számomra a társaság egyik nagy hozadéka, hogy ott ismertem meg Vekerdi Lacit. Ennek jelentősége akkor azért volt kiemelkedő, mert tudtam, hogy ő Németh László baráti köréhez tartozott. Németh László írói személyisége pedig nemzedékem számára világitó fáklyaként fénylett.

Ő tárta fel nekünk a legmaradandóbb hatással az univerzális műveltség távlatait. Ő mutatta meg, hogyan integrálható a humán kultúra és a természettudományok tartománya. Az ő írásaiból ismertük meg és mélyítettük el magunkban a tudás megszerzésének, birtoklásának, a nagy összefüggések felfedezésének örömét.

És ebben a belső terjeszkedésben lelkileg fölébe tudtunk kerülni a nyomorúságos háború- és terrorkorszakok valóságán, tartásunk lett, immunissá váltunk a fanatikus, pusztító ideológiákkal szemben.

Úgy gondolom, hogy Vekerdi László átfogó tudomány- és művelődéstörténeti életműve, az ebből kiágazó gazdag irodalmi termése, ismeretterjesztő előadásai, a roppant színvonalas »A véges

végtelen« rádióriport-sorozat, ennek a kultúraterjesztő misszió-
nak a folytatása, következő nemzedéki, modern változata volt”⁶

Németh László oktatáshoz kötődő írásai közül megragadtak ben-
nünket azok, amelyek a reáliák tudománytörténeti nézőpontú ok-
tatását sugallták. Ezzel mindig is egyetértettünk, de ő egységes
egészbe foglalta mindezt. Kár, hogy azóta sem valósult meg, illetve
egy kevés mégis: Vekerdi László bölcsészkar óráin, amelyeknek
Gazda István volt fültanúja négy egyetemi éven keresztül.

Az Akadémia 1975-ben kívánta megünnepelni fennállása 150.
évfordulóját, s erre az alkalomra tervezte kiadni a testület történe-
tét. A monográfián belül Vekerdi írta Az Akadémia szerepe a ter-
mészettudomány és a matematika meghonosításában és honi fejlő-
désében című fejezetet. Ezt többen is lektorálták: M. Zemplén Jo-
lán, Szénássy Barna, Szabadváry Ferenc, Antall József. Az eredeti
lektori vélemények közül csak Antall Józsefé került elő, de tudjuk,
hogy a matematikai részt Szénássy támogatta, a fizikával M. Zemp-
lén egyetértett, Szabadvárynak viszont nem tetszett a kémiai anyag,
Antall pedig több kritikai megjegyzést is tett. Egyebek között kifogá-
solta, hogy szakfolyóirataink többségére (Matematikai Lapok, Fi-
zikai Szemle stb. hivatkozott „a kiváló szerző”, de az Orvostörténeti
Közleményekre nem). Végül is Antall így fogalmaz Vekerdiről:
„mindig nagy megbecsüléssel viseltetem szerzője irányába”. A kéz-
irat végül is komoly rövidítésekkel jelent meg 1975-ben. A teljes mű
csak 1996-ra látott napvilágot Gazda István szerkesztésében, a Ma-
gyar Tudománytörténeti Intézet gondozásában (akik több Vekerdi-
művet is megjelentettek, s ezek többsége az Akadémiai Könyvtár
és Információs Központ repozitóriumában is olvasható).⁷

⁶ Birtalan Győző (2013): Együttlét Vekerdi Lászlóval. A Semmelweis Orvostörté-
neti Múzeum és Könyvtárban a Vekerdi László-emlékülésen, 2010. szeptember
23-án elhangzott előadás. = Természet Világa, 2013. augusztusi (internetes)
változat.

⁷ Antall József lektori véleményéből. Kézirat. Semmelweis Múzeum Orvostörté-
neti Könyvtár és Levéltár.

A Gondolat Kiadó 1978-ban vállalta Simonyi Károly A fizika kultúrtörténete című hatalmas monográfiájának kiadását, Vekerci László lektori közreműködésével. Ez később tipográfiai mintául szolgált Sain Márton egyetemes matematikátörténetéhez, majd Benedek István Hügieia című orvostörténetéhez 1990-ben, amelyben az ókor, a középkor, a reneszánsz és az újkor kezdetének orvoslását tekintette át, sok-sok életrajz kíséretében. A művet két hiúz lektorálta: Antall József és Szállási Árpád.

Akkoriban jelentek meg sorra a Gillespie-féle Dictionary of Scientific Biography kötetei, a Gondolat Kiadó meg is vásárolta a hiúzok számára a sorozatot, s így mód volt a legnevesebb tudománytörténészek tollából is elolvasni azokat az életrajzokat, amelyekkel kapcsolatban korábban sok volt a bizonytalanság. Sokat köszönhetünk e sorozatnak elsősorban abban, hogy az iszlám tudományosság kiemelkedő képviselőit sikerült hitelt érdemlően bemutatni. A lektorált életrajzokat a Gondolat Kiadó át is vette, de végül is a reáltudományok más képviselőinek életrajzait is tartalmazó hatalmas biográfiai kiadvány nem jelent meg. A teljes kéziratot Gazda István el is kezdte sajtó alá rendezni – a matematikusok, fizikusok, kémikusok, biológusok, csillagászok és más szak tudósok életrajzaival együtt –, nagyszámú életrajz szerkesztése elkészült, de végül is ez a nagy anyag kéziratban maradt, a Kiadónak 1989–90-ben nem volt módja megjelentetnie. (Tervezzük, hogy az orvoséletrajzokat digitális formában teljes terjedelmükben közreadjuk az Akadémiai Könyvtár és Információs Központ elektronikus könyvtárában. Most az a célunk, hogy legalább az orvoséletrajzok kerüljenek az olvasók elé.)

A kör állandó tagjait már felsoroltuk, de voltak néha vendégek is, köztük említendő: Czeizel Endre, aki genetikátörténeti kötetéhez gyűjtött adatokat, s az orvostagok ebben voltak segítségére (s javallataikat vagy elfogadta, vagy nem), aztán többször is ellátogatott ide a Németországban élő nőgyógyász – egyben Semmelweis-kutató – Silló-Seidl György, ő agyalta ki a Semmelweis-krimet,

vagyis hogyan ölték meg Semmelweiset osztrák ápolói. Sűrűn megjelent a körben Kiszely István és felesége, Hankó Ildikó is, visszaemlékezéseik talán a Történeti Hivatalban megtalálhatók.

Vekerdi a maga számára lépésről lépésre haladva ismerte meg a tudományok történetét. Először magukkal a tudománytörténésszel barátkozott meg, s írt róluk összegzést a Valóságban. (Tegyük hozzá, hogy ezeknek a tudománytörténeti alapműveknek a teljességre törekvő sorozata elsősorban az Akadémiai Könyvtárban volt meg, így hát Vekerdi könnyen eligazodhatott a körükben, ebbéli ismereteit viszont mindig megosztotta velünk is. Nagyon segítőkésznek ismertük meg.) Aztán elkezdte búvárkodásait a matematika históriájában (1963), a következő évben pedig már Galileiről is írt. Alapvető tudománytörténeti dolgozatai a Rényi Alfréd szerkesztette A Magyar Tudományos Akadémia Matematikai és Fizikai Tudományok Osztályának közleményeiben láttak napvilágot (Pascal, Newton, Descartes, Leibniz stb.). Ezek tehát fizikatörténeti és matematikatörténeti feldolgozások voltak.⁸

Általános matematikatörténeti áttekintése A matematikai abszt-

⁸ Gazda István által sajtó alá rendezett Vekerdi kötetek:

Vekerdi László - A Tudománynak háza vagon - Német Népfőiskolai Szövetség – TIT. Budapest, 1996. 228 p. <https://mek.oszk.hu/05400/05455>

Vekerdi László: Magyarországi és erdélyi pestisjárványok a XVIII. században. Járványtörténeti bibliográfiai függelékkel. Lektorálta: Schultheisz Emil. Bp., 2009. Magyar Orvostörténelmi Társaság – Magyar Tudománytörténeti Intézet. 94 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 81.)

Vekerdi László: Az újkori matematika és fizika megszületése. A Magyar Tudománytörténeti Intézet tudományos közleményei, 6. Magyar Tudománytörténeti Intézet, Budapest. 2014. (Kézirat) <https://real.mtak.hu/14463/>;

Vekerdi László: Vekerdi László matematikatörténeti írásaiból. Magyar Tudománytörténeti Intézet, Budapest, 2014. Válogatta és bevezette: Szabó Péter Gábor. (Kézirat.) <https://real.mtak.hu/21008/>

Vekerdi László: „Az ember - gondolkodó nádszál”. A magyar művelődéstörténet országútján. (A Magyar Tudománytörténeti Intézet tudományos közleményei, 83.) Magyar Tudománytörténeti és Egészségtudományi Intézet, Budapest, 2016.

rakció fejlődéstörténetéből címmel (1966) látott napvilágot sorozat formájában a Világosságban. Ezt követte a Fejezetek a biológiai gondolkodás történetéből (1968). Aztán jött egy rövid kémiatörténet (1971–1972) és több orvostörténeti írás.

Vekerdi más köröknek is szívesen fogadott vendége volt, gondolunk itt például Varga Domokos körére. Őt még Sopronból ismerte az Erdőmérnöki Akadémiáról, Varga felesége, Magdolna pedig neves csillagásztörténész lett, s így került kapcsolatba Vekerdivel.

Varga Domokos és Vekerdi – kisebb-nagyobb viták kíséretében – két ifjúsági könyvet is írt, amelyek a Móra Kiadó gondozásában jelentek meg: az Európa születése. Európa a IV–XIII. században (1977) és a szintén Domokossal közösen íródott másik sikeres kötete A világ kereke. Az ember útja az őskortól az újkorig (1985) volt. A szerkesztéshez kapcsolódó viták kivonatolt változatait a hiúzok végigélvezhették. Ugyancsak a Móránál jelent meg az Így élt Newton, szintén 1977-ben, de azt egyedül írta.

Szívesen látott vendég volt Szabó Árpádeknál, többnyire magával vitte Sarlóska Ernőt is, aki kollégája volt az Akadémiai Könyvtárban. Sarlóska rendkívül művelt tudománytörténész volt, így Szabó Árpád mindkettejüknek örült, akárcsak a debreceni professzornak, Kádár Zoltánnak. Kádár is remekül ismerte a reáliák történetét, írt is egy könyvet Szabó Árpáddal együtt az ókor tudósairól és tudományairól.

Vekerdi több folyóiratnál is szívesen látott vendég volt, gondolunk itt a Világosságra, Valóságra, Tiszatájra, Forrásra, Új Forrásra, Magyar Tudományra, a Tudományszervezési Tájékoztatóra, az Élet és Tudományra és a Természet Világára, no meg a Rádió Herczeg János vezette részlegére. És ne feledkezzünk meg Fodor András köreiről sem, amelyek történéseit oly pontosan és szellemesen tükrözték vissza számunkra Fodor nyomtatott naplói és a Vekerdi-re emlékező költeménye.

Ha látjátok az utcán,
forduljatok meg utána,
keresztként föl a nyakáig nőttek
makacs vállcsontjai.
Nézzétek félve:
Krisztus jár közöttünk
s mi nem tudjuk megváltani.

*Fodor András:
Vers a fűszárlól (részlet)*

*A hiúzokhoz köthető, s az összejöveteleik vitaalapját képező
önálló művek, 1974–1995*

1974

Benedek István: Pusztába kiáltott szó

1975

Benedek István: Lamarck és kora

Vekerdi László et al.: A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada. Lekt. Antall József et al.

Gyorsuló idő. Sorozatszerk. Vekerdi László, Sík Csaba

1976

Antall József et al.: Acta Congressus internationalis XXIV historiae artis medicinae. 25–31 Augusti 1974, Budapestini. Közrem. Schultheisz Emil.

Benedek István: – mondta Krisztina. Párbeszéd az impresszionizmusról

Vekerdi László et al.: Fejezetek a 150 éves Akadémiai Könyvtár történetéből

1977

Benedek István: Benedek Marcell

Vekerdi László: Európa születése. (Varga Domokossal)
Vekerdi László: Így élt Newton

1978

Benedek István: Mandragóra I–II. Lekt. Antall József, Terjék József, Vekerdi László

Benedek István: A gyógyítás gyógyítása

Gazda István: Fizikatörténeti ABC. Társszerző: Sain Márton.

Szabó Árpád: A görög matematika kibontakozása. Szerk.: Vekerdi László

Simonyi Károly: A fizika kultúrtörténete. 1. kiad. Lekt. Vekerdi László

1979

Antall József – Huszár Lajos: Medicina in Nummis

1980

Benedek István: Semmelweis

1981

Antall József et al.: Az európai orvostudomány és gyógyszerészet emlékei

1982

Antall József et al.: Insignia medicorum in Hungaria

Gazda István: Csillagászattörténeti ABC. Társszerző: Marik Miklós

1983

Benedek István: Semmelweis (németül). Lekt. Lambrecht Miklós

1984

Antall József et al.: Képek a gyógyítás múltjából

Benedek István: Szirt a habok közt

1985

Vekerdi László: A világ kereke. (Varga Domokossal)

1986

Antall József: Az 1934. évi középiskolai reform. A törvényjavaslat előkészítése és vitája

Benedek István: Hátrább az egerekkel

Benedek István: Hippokratésztől Darwinig. Lekt. Vekerdi László

Birtalan Győző – Schultheisz Emil: Orvostörténelem

Galilei: Matematikai érvelések és bizonyítások. Utószó: Vekerdi László

Gazda István: A gondolkodás évszázadai. Közrem.: Vekerdi László

Sain Márton: Nincs királyi út. Lekt. Vekerdi László, Andréka Hajnal, Sain Ildikó

1987

Benedek István: Az értelem dicsérete. Lekt. Vekerdi László

Benedek István: Tibeti orvoslás és varázslás

Benedek István: Semmelweis Ignác a gyermekágyi lázról. Szerk.: Gazda István

Szondi Lipót: Káin, a törvényszegő. Mózes, a törvényalkotó. Utószó: Benedek István.

Szállási Árpád: Szegényháztól a kórházig. Esztergom egészségügyének története

1988

Antall József – Birtalan Győző – Schultheisz Emil (összeáll. és szerk.): Historia medica hungarica. Tanulmányok és arcképek a magyar medicina múltjából

Gazda István: Könyvkereskedők a régi Váci utcában a pesti könyvnyomtatás első száz évében. Lekt. Zöld Ferenc

1989

Benedek István: Rendületlenül. A hazaszeretet versei

1990

Benedek István: Hügieia. Lekt. Antall József, Szállási Árpád.

Benedek István: Közérdekű magánügyeim

Életem könyve. Boncza Bertának, Ady Endre özvegyének visszaemlékezései. Utószó: Benedek István

Gazda István: Kuriózumok a magyar művelődés történetéből.
Lekt. Vekerdi László

1991

Gazda István: Széchenyi napjai. Történelmi-művelődéstörténeti kronológia. Lekt. Csorba László

1992

Benedek István: Hetvenhét

Benedek István: Ady Endre szerelmei és házassága

1993

Benedek István: Hetvennyolc

1994

Antall József: Modell és valóság 1–2.

Benedek István: Hetvenkilenc

Vekerdi László: Tudás és tudomány

1995

Benedek István: Nyolcvan

Birtalan Győző: Évszázadok orvosai

Szállási Árpád: Weszprémi István (1723–1799) és kora

Szállási Árpád: Szontagh Félix (1859–1929) és a debreceni gyermekorvoslás előzményei

Könyvkereskedők, könyvkiadók, nyomdászok Pesten 1748–1848 között

Gerhard Mauss könyvkereskedő és könyvkiadó, 1748-tól 1770-ig

Johann Gerhard Mauss pesti tevékenységét elsőként részletesen Pavercsik Ilona dolgozta fel,⁹ s arra a következtetésre jutott, hogy Mauss nem könyvkötőként kezdte Pesten, hanem ő volt a város első, csak könyvárusítással foglalkozó hivatásos könyvkereskedője. A kölni származású, akkor 33 éves könyvkereskedő letelepedése ellen ugyanis – az új könyvek árusításával is foglalkozó – pesti könyvkötők nevében Pécsi András és Josef Khor tiltakozott, s ezért a városi tanács 1748-ban csak azzal a fe

létellel adta meg Maussnak a könyvkereskedői engedélyt, ha az általa kiadott vagy más kiadóktól átvett új könyveket – forgalomba hozatal előtt – a pesti könyvkötőknél kötteti.

Ha megnézzük az 1751-es kereskedői katalógusát, abból kitűnik, hogy Mauss igencsak tájékozott volt mind a humaniorákban, mind a reáliákban. A kitűnő filozófiai, jogi és történelmi alapművek mellett megtalálható volt boltja kínálatában Pieter Musschenbroek fizikai munkája, Kepler levelezése, Newton „*Philosophiae naturalis principia mathematica*” c. híres 1687-es munkájának későbbi kiadása és Christian Wolff egyik összefoglaló műve. Ezeket a műveket általában a protestáns iskolákban használták, hiszen e művek kritikai szelleme több helyen ellentmondott a világ felépítéséről vallott

⁹ Pavercsik Ilona: Johann Gerhard Mauss és a pesti könyvkereskedelem színvonal a 18. század közepén I–II.. = Magyar Könyvszemle, 1990. No. 1–2. pp. 14–31.; 1990. No. 3–4. pp. 113–128.

katolikus dogmatikus megállapításoknak. Nem véletlen, hogy Galilei hasonló stílusban megírt, Itáliában kiadott 1632-es munkája indexre is került. Ezek a művek viszont részben a Szigetországban, részben németalföldi városokban jelentek meg.

Pavercsik Ilona feltárta, hogy a bolt második katalógusában, 1755-ben már gazdag orvosi irodalom is jelentkezett: a medicina összefoglaló művei, azután anatómiai és sebészeti kézikönyvek, valamint gyógyszerkönyvek. Az orvosi klasszikusok közül Boerhaave, Celsus, Matthioli, Bauhin és Sennert munkáit emelhetjük ki, és természetesen nem maradhat ki a sorból egy modern Hipokratés kiadás sem. A legtöbb művel a hallei egyetemi tanár, Johannes Juncker szerepelt.

Mauss könyvkiadó is volt, legalább 15 kiadványon található meg a neve az 1748 és 1759 közötti években. Kiadói tevékenysége az 1748 és 1751 közötti időszakra sűrűsödik, utána kihagyások is vannak az egyes évek között, de működésének utolsó 11 évében már nem adott ki könyveket. E művek többségét a bécsi Trattner, a budai Nottenstein, az ugyancsak budai Landerer és a pesti Eitzenberger nyomda – és a kinyomtatásukhoz engedélyt adó cenzorok – jóvoltából tudta megjelentetni.

Mauss munkálkodásának idején (az utolsó két évet leszámítva) Pestnek még nem volt önálló nyomdája, az általa kiadott könyvek viszont már Pest – mint kiadási hely – impresszummal jelentek meg. 1757-ben viszont megindult a pesti könyvnyomtatás, s ettől kezdve néhány kötetet már itt nyomtatott az Eitzenberger nyomdánál. Az általa kinyomtatott 15 munka között megtaláljuk a Pest városi tanács által fenntartott, s 1755 és 1770 között itt működő jogi szakiskola egyik kiadványát is: Perghold Pál Lukács négykötetes jogi munkája 2. kötetét ő adta ki, s ezt Eitzenberger nyomtatta. (Érdeemes kézbe venni, igencsak elegáns kiállítású munka.)

1748-ban egyik első kiadványa Diego Saavedra Fajardo (1584-1648) az ismert spanyol diplomata kötetének kiadása volt (ennek egyik kiadását a budai jezsuita akadémia számára készítette), ezt

követe Famiano Strada (1572-1649) németalföldi háborút leíró műve, Honoré Fabri francia jezsuita teológus, Justus Lipsius (1547-1606) neves holland jogfilozófus és filológus, Gabriel Bart-hélemy de Gramond (1590-1654) történész, Stächer Péter váci szerzetes, Francis Bacon (1561-1626) világhírű filozófus, Francesco Petrarca (1304-1374) költő (ezt a pálosok rendelték meg nála), majd 1757-ben Perghold Pál Lukács (?–1792) műve. Egy-egy munkát – több kiadásban vagy több címlapkiadásban is közreadott.

A tudományos könyvek ilyen gazdag kínálatával nem sok könyvkereskedő büszkélkedhetett, s a későbbi évtizedek árusai nem is mindig törekedtek erre, hiszen ezek a művek nem tartoztak a legkelendőbbek közé.

Gerhard Mauss kereskedői jogát 1770-ben eladta a bajor származású Weingand János Mihálynak.

Müller Jakab könyvkötő és könyvkereskedő, 1752-től 1775-ig

Mauss mellett akkoriban még egy szerény könyvkereskedője volt Pestnek: a győri származású könyvkötő, Müller Jakab. Ő a jogot Pécsy András könyvkötő özvegyétől vásárolta meg, s 1752-től kezdve munkálkodott Pesten. Jó barátságban volt Mauss-szal, mindkét házassága alkalmával Mauss volt a tanúja, s róla nevezte el legidősebb fiát Gellértnek. (Mauss 1770-től már csak könyvkötéssel foglalkozott, s 1778-ban hunyt el Pesten, 63 éves korában.)

Müller több értékes szakkönyvet is forgalmazott, gondolunk itt a Rollintól lefordított „Gyermekek fisikája” c. mukára, vagy Csapó József „Új füves és virágos magyar kert”-jére, továbbá jó néhány egyetemi szintű latin nyelvű, magyar szerzők által írt tudományos kötetre. Köztük szerepel Horányi Elek lexikona, Pray György munkái közül az „Annales veteres Hunnorum”, a Schwandtner-féle „Scriptores rerum Hungaricarum”, Wagner tanár úr „Phrasaeo-

logiae latinae corpus” című munkája, Sajnovics János igencsak híres nagyszombati kiadású nyelvhasznító kötete 1770-ből („Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse”), aztán Bél Mátyás művei közül a „Compendium Hungariae” és még jó néhány értékes kézikönyv, köztük egy-két kötet Pápai Páriztól.

Szóval Müller árukészlete Mausséhoz hasonlóan nívós volt, de végül is kötött ábécés könyvek, ájtatos munkák és tankönyvek eladásból élt, s a műveket maga kötötte. Fiai elsősorban csak könyvkötésből éltek, könyvkereskedelemmel már nemigen foglalkoztak.

Pest első nyomdája:

**Az Eitzenberger nyomda és könyvkiadó, valamint jogutóda:
a Lettner-féle vállalkozás, 1757-től 1888-ig**

Eitzenberger nyomda és könyvkiadó

Pest városának első könyvnyomtatója a nagyszombati származású Eitzenberger Ferenc Antal volt, aki 1756-ban alapított nyomdát. (Néhány évvel korábban a bécsi Heptner János György is kívánt itt nyomdát állítani, 1753-ban a pesti polgárjogot is elnyerte, de a nyomdászati jogot nem nyerte el.) A Pest városi tanács egy ideig ugyan akadékoskodott Eitzenberger esetében is a nyomdanyitás jogát megadni, mert a budai Landerer-nyomda tulajdonosa, Landerer Lipót Ferenc az akkor még csak tizenhárom esztendőös mostohafiának akarta fönntartani ezt a jogot, s Landerer kötelezte magát, hogy ha megkapja a jogot, akkor a pestvárosi tanács tagjainak ingyen fogja adni a naptárakat. Eitzenberger a Helytartótanácsnál fellebbezett, felvették a pesti polgárok sorába, megkapta a nyomdanyitási engedélyt, és rövidesen berendezhette tipográfiai műhelyét a Kecskeméti utca és Reáltanoda utca sarkán álló épületben. Betűkészletét a betűöntéssel is foglalkozó Trattner Tamás neves bécsi nyomdájának betűöntő műhelyéből vásárolta.

Az Eitzenberger-nyomda szabadalomlevele a könyvkiadói jogosítványon kívül azon kiváltságokat tartalmazza, hogy az új gregorián világkalendáriumot 10 esztendeig kizárólagos joggal adhatta ki. Számos német nyelvű naptárt (kalendáriumot), egy sereg latin könyvet s nagyszámú vásári cédulát és különböző füzeteket ők nyomtattak. Olykor tilalmas dolgokat is, amiért rövid ideig be is zárták a nyomtatóműhelyt. Az első pesti német nyelvű újság, amely főleg hirdetésekben és egyéb hivatalos és magán jellegű közleményekben állt, náluk jelent meg 1781 és 1786 között „*Pester Intelligenzblatt in Frag- und Anzeigen*” címmel. Fennállása három évtizede alatt sok disszertációt és alkalmi beszédet, de nem kevés 400–500 oldalas monográfiát is nyomtak. Utóbbiak között említhető „háziszerzőjük”, Desericzky József Ince ötkötetes munkája a magyarok őstörténetéről („*De initiis et majoribus Hungarorum commentaria*”), amelyet a kortárs történészek kritikával fogadtak. Ők nyomták a Mauss által kiadott, nála már említett Justus Lipsius kötetet, és egy művet a 16. századi természetfilozófushoz, Ogi-er Ghislain de Busbecqhoz kapcsolódóan.

Az Eitzenberger nyomda adott ki egy-egy nagyobb kötetet Sebastian Mutztól, Jean de Louvigny Bernièrestől, Wilhelm Maria Löhrertől, Lodovico Antonio Muratoritól és a bölcseletet és kánonjogot tanító ferences szerzetestől, Steinsiess Antaltól.

Náluk jelent meg a jezsuita Radics Antal jól ismert kétkötetes latin nyelvű fizikája egyik változata 1766-ban. A mű Nagyszombatban volt tankönyv, de a budai jezsuita akadémián is. Mivel Eitzenberger is nagyszombati származású volt, onnan lehetett kapcsolata Radics tanár úrral. És ne feledjük, hogy ők adták ki Pergold Pál Lukácsnak, az akkori pesti jogi szakiskola tanárának több művét is, egyet Mauss megrendelésére, a többit talán az iskola vagy a szerző (vagy egy támogatójuk) megrendelésére.

Miután Eitzenberger 1776-ban meghalt, a nyomda egy ideig az özvegye, Eitzenberger Anna tulajdonába került, majd 1782-től

egyik fia két évig vitte az officinát. (Másik fia a nagyváradi szeminaryumi nyomdát irányította 1786 és 1797 között.)

*A jogutód: Lettner József nyomdája és kiadója,
1785-től 1788-ig*

1785-től Lettner József vezette a nyomdát három éven át. Munkálkodása első évében, 1785-ben kiadta Pest város későbbi bírójának, Kövesdy Lászlónak Werbőczyhez kötődő egyik munkáját (ő több ilyen anyagot is írt). Lettner jelentette meg a Rácz Sámuel által lefordított Haeckel-féle „*A' salétrom-főzésnek leg-könnyöb' és leg-bizonyosob' módgya*” c. szakkönyv 3. kiadását 1786-ban. Közreadta Zavira Konstantin János biológusnak négy nyelven elkészített botanikai szótárát is 1787-ben. A négy nyelv a következő: ógörög, újgörög, latin, magyar. A latin kiadás címlapján ez áll: „*Nomenclatura botanica quadrilinguis*”. Összeállítása értékes botanikai-nyelvészeti munka. Zavira Rácz Sámuel orvosprofesszor egyik munkáját lefordította újgörögre, s az is Lettnernél jelent meg 1787-ben, közel két és félszáz oldalon. Emellett Lettner még műveket is közreadott, köztük említendő L. A. Hoffmann kétkötetes munkája, a Weingand és Köpf cég megrendelésére.

A Weingand–Köppf könyvkereskedés és könyvkiadó, 1770-től 1800-ig

A Bajorországból Pest-Budára érkezett Weingand János Mihály 1770-ben lett pesti polgárrá, s ebben az évben meg is vette Gerhard Mauss könyvkereskedői jogát. Kezdetben egyedül dolgozott, majd maga mellé vette társul az ugyancsak bajor származású Köppf János Györgyöt, aki 1774-ben lett pesti polgárrá. Közös üzletük 1774-ben nyílt meg.

Már kettejük nevéen jelent meg első ajánló katalógusuk. E kiad-

ványukról a későbbi évtizedek bibliográfusai említést tettek ugyan, csak épp eredetijét nem lelték. Néhány évvel ezelőtt azonban felbukkant belőle egy példány,¹⁰ amelyik azért is érdekes számunkra, mert kitűnik belőle, hol is volt Weingand és Köppf könyvesboltja. A címlapon ez olvasható: „Catalogus universalis librorum omnigenae facultatis, qui venales prostant Pestini in officina libraria Joan. Mich. Weigand et Georgii Koepf bibliopolarum, in platea Vacienti, in domo Schoeteriana e regione Cervi Aurei.”

A Sötér házban kialakított boltjuk katalógusában látjuk, hogy igyekeztek néhány értékes, többek figyelmére is számot tartó kiadványt is raktárukon tartani, vagy legalább is lehetővé tenni, hogy azokat a vevők náluk megrendelhetik. Ezek sorában említendő a francia Enciklopédia, mely bár drága sorozat volt, mégis többféle kiadása is megfordult üzletükben. Az Enciklopédia előfordulása Magyarországon máskülönben korántsem volt ennyire gyér, elég, ha a korabeli, francia gyűjteménnyel is rendelkező főúri könyvtárat említjük, amelyekben szinte kivétel nélkül megtalálható volt.

E két könyvkereskedő neve 1785-ig – Köppf haláláig – számos könyvön olvasható kiadóként.¹¹ Pesten 1774 és 1785 között 42 mű kinyomtatását rendelték meg, míg 1781 és 1785 között 12, budai impresszumú nyomtatvány kiadása fűződik a nevükhöz. (Budán 1778-tól volt üzletük.) Ezek közül 6 kassai impresszummal is megjelent, tehát a nagyobb forgalmú Váci utcai bolt mellett egy kisebb budai és kassai üzletet is fenntartottak.

Komoly igényt elégítettek ki, hiszen Kazinczy a *Pályám emlékezetében* 1777-ben így emlékezett Weigandékról: „Pesten keresztül menvén, első dolgom az volt, hogy Gesznert megvegyem, Weigandnál a munkának minden nyomtatványai elfogytak, s más

¹⁰ Bertók Lajos: Egy elveszettnek hitt pesti könyvkereskedői katalógus a XVIII. századból. = Magyar Könyvszemle, 1956. No. 3. pp. 251–252.

¹¹ Vö.: Markos Béla (szerk.): Magyarország bibliographiája 1712–1860. VI. köt. Nyomda- és kiadástörténeti mutató. Bp., 1972. OSZK. 561 p. (Ezen belül pp. 364–365.)

könyvkereskedés akkor Pesten nem volt.” (Kazinczy arra a Gessner-kötetre utal, amelyet Kónyi János fordított 1775-ben, s Royerék nyomtatták.)

A strázsamester író, „a nemes magyar hazának akkori együgyű hadi szolgája”, Kónyi János másik kötetének terjengős címe a következő: „Unalmas időkre szabható múlató óra. Mellyel az örvendő és az újságokban gyönyörködő nemcsak henye óráiban, hanem az olvasással kárt nem valló idejében is magát kedveltethetőkép-pen múlathatja. Mivégre is, a főtudománnyal híres nevezetes embereknek német nyelven való írásaiból kiszedegettetvén, magyarra fordított Kónyi János.” Kónyi neve néhány évvel ezelőtt megint ismertté lett, midőn *A mindenkor nevető Demokritusa* oly sok év után ismét megjelent.¹²

Weingandék forgalmazták Bessenyei György *Anyai oktatását* és Katona István több történeti munkáját. Náluk jelent meg Benyák Bernátnak, a pesti piarista kollégium tanárának egyik fordítása, a „*Felsőleges második József bölts országglásának megmutatása*”, melyen ismét feltüntették, hogy „Találtatik Pesten, Weingand és Koepf könyves-boltjában”. E kötetecske 1783-ban jelent meg, akárcsak a teológus Horváth Mihály – aki nem azonos a későbbi történésszel – *Chrestomathiája*.

Az orvos Plenck József Jakab 1783-ig a budai Királyi Tudományegyetemen a gyakorlati sebészet és szülészet tanára volt. Ebben az időszakban Plenck nagyszámú orvosi kézikönyvet adott ki, melyek közül hármat Weingandék terjesztettek Pesten. Ezek közül a legismertebb „*A borbélyáságnak eleji (melyeket németül és deákul kiadott P. J. J., magyarra fordított Rácz Sámuel; Weingand és Köpff könyvárusok megrendelésére nyomtatta Landerer Katalin)*”. Rácz

¹² Vö.: Kónyi János: *A mindenkor nevető Demokritus*. Sajtó alá rend.: Bíró Ferenc. Bp., 1981. Magvető. 446 p.

Sámuel – Plenck társaként – elsősorban az élettant adta elő,¹³ más sikeres fordítását is ismerjük, ilyen pl. az *Orvosi tanítás*, melyet az osztrák A. Störck írt, s melynek Rácz megformálta magyar változata néhány évvel ezelőtt elegáns reprint kiadásban ismét megjelent Budapesten.

Weingand és Köpff nevéhez fűződik a Francis Bacon műveiből készült német nyelvű, mondhatni kritikai kiadásnak a forgalomba hozatala is.¹⁴ E 800 oldalas kötetet J. H. Pfungsten rendezte sajtó alá 1783-ban,¹⁵ s bár Pesten is árusították, eddig elkerülte a hazai filozófiatörténészek figyelmét, s már Erdélyi János sem hivatkozott rá 1861-es Bacon-tanulmányában.¹⁶

Az 1782-ben Budán alapított mérnökképző intézet, az Institutum Geometricum tanára volt Balla Antal, akinek egyik szakkönyvét ők jelentették meg „*Disquisitio hydraulicomechanica*” főcímmel. A kötet fontos szerepet játszott a kultúrmérnöki képzésnél, s nem véletlen, hogy Magyarország komoly szerepet töltött be az azt követő évtizedekben is a folyószabályozási és az árvízvédelmi törekvések megvalósításában.

Még egy fontos kiadványról kell szólnunk, amely szintén kettőjük nevéhez kapcsolódik. A botanikus és kémikus Winterl Jakab,

¹³ Hógyes Endre (szerk.): Emlékkönyv a budapesti M. Kir. Tudomány-Egyetem orvosi karának múltjáról és jelenéről. Bp., 1896. MOKT. pp. 139–142.

¹⁴ Granasztói Olga: Egy pesti könyvkereskedés nyugat-európai kapcsolatai a XVIII. század végén. Weingand és Köpff pesti könyvkereskedők levelei a neuchâtel levéltárban (1781–1788). = Magyar Könyvszemle 119 (2003) No. 2. pp. 166–187.

¹⁵ Sammlung der Schriften schöner Geister aus dem funfzehnten, sechzehnten und siebzehnten Jahrhunderte erste Band, welcher enthält: Lord Franz Bacon Über die Würde und den Fortgang der Wissenschaften / verdeutscht und mit dem Leben des Verfassers und einigen historischen Anmerkungen herausgegeben von D. Johann Hermann Pfungsten. Pest, 1783. Weingand u. Köpf, 1783. 812 p., 1 t.

¹⁶ Petrik Géza (szerk.): Magyarország bibliographiája 1712–1860. Vol. 4. Bp., 1892. Dobrowsky. p. 12.

a Tudományegyetem professzora 1784-ben olyan természettudós társaságot próbált alakítani, amely periodikát is közre adott volna *Monatliche Früchte einer Gelehrten Gesellschaft in Hungarn* címmel. A lap első száma meg is jelent Weingandéknál, de a kör végül is kérésélettű lett, kiadványukat és társaságalapító kezdeményezésüket viszont a Magyar Tudós Társaság előtörténete egyik fejezeteként tarthatjuk számon.

1785-ben Leopold Alois Hoffmann írásaiból adtak közre két kötetet „*Vermischte kleine Schriften*” címmel, a művet a Lettner nyomda nyomta. Hoffmann a magyar történeti irodalom leginkább a II. Lipót trónra lépésekor megjelent két röpirat, a *Babel* és a *Ninive* szerzőjeként jegyzi, de ismeretes, hogy tanárként megfordult Pest-Buda Tudományegyetemén is. Ugyancsak 1785-ben jelent meg Palma Károly Ferenc háromkötetes történeti forrásmunkája, Pesten, Budán és Kassán – vagyis a cég összes fiókja forgalmazta azt.

A fenti művek elsősorban megrendelésre készültek, vásárlóik többnyire az oktatási intézmények hallgatói voltak, hiszen Weingand jogosan írja egyik levelében: Magyarország és különösen térségünk jelenlegi helyzete arra kényszerít minket, hogy teljes egészében a szortiment rendszerű kereskedelemmel foglalkozzunk, és ne nyomtassunk ki semmit a saját költségünkön, kivéve egy Magyarország-történetet latinul, enyves papíron három kötetben.

Köpff György már 1769-ben a „centum viratus” tagja volt Pest városában, vagyis választott polgár, 1777-ben pedig az „exterior senatus” (külső tanácsos) rangot is elnyerte. Így érthető, hogy amikor azzal a különleges kérdéssel fordult Pest város tanácsához, hadd állítson könyves sátrat a Váci utcában, ezt az engedélyt 1782. július 22-én meg is kapta.¹⁷

A zenetörténészek feljegyezték, hogy Weingand és Köpff nevé-

¹⁷ Gárdonyi Albert: Müller Jakab. = Magyar Könyvszemle 33 (1926) No. 1–2. p. 46.

hez több kotta kiadása is fűződik, így valószínűnek látszik, hogy ők voltak hazánkban az első kottakiadók. Kettejük közül nyilván Köpff volt a zenei szakértő, mert halála után Weingand ilyen témájú nyomtatványok közreadásával már nem foglalkozott.

Ebben az időben már divattá lett, hogy más városok nyomdászai egy-egy pesti kereskedőnél tartottak „időszakos” vásárt, náluk például többször megfordult az ismert pozsonyi és komáromi könyvnyomtató: Weber Simon Péter.

Az üzlet egyik ágát Johann Michael Weingand vezette tovább, de csak a pestit tudta megtartani, a budai és a kassai fiókot eladta.

Pest második nyomdája:

A Royer nyomda és könyvkiadó, valamint jogutóda, a Landerer család pesti vállalkozása, 1773-tól 1824-ig

A pozsonyi Royer Ferenc Antal – pesti letelepedését megelőzően – több nyomdában is dolgozott: így a kalocsai érseki és az egri püspöki nyomdában, majd az Esztergomban, később pedig Landerer Katalin budai műhelyének lett faktora. Végül is Landererek anyagi támogatásával – de saját néven – nyitott nyomdát Pesten 1773-ban, s vezette 1784-ig.

Első kiadványa 1774-ben jelent meg, ez volt Kónyi János „*Orfeus és Euriditze*” címen jegyzett műve, s még több más írása. A következő évben jelent meg nála Simai Kristóf „*Mesterséges ravaszság*” c. vígjátéka, meg egy Geszner vígjáték fordítás, ismét Kónyi János jóvoltából. Sok-sok disszertáció készült nála, ez nyilván az egyetem 1777-ben Budára történt költözésének köszönhető. 1778-ban a piarista tanár, Schaffrath Lipót „*De electricitate coelesti atque aedificia ab ictu fulminis praeservandi...*” című fizikai szakművét Royerék adták ki (kötetünk kronológiai fejezetében is szólunk Schaffrathról). A pesti egyetemen tanító Dugonics András által jegyzett „*Ullissessnek ama' hires ... görög királynak csudá-*

latos történetei” szintén az ő sajtójuk alól kerül ki. A reáltudományokban és természetfilozófiában jeleskedő piarista Poor Kajetán „*Theoria sensuum cum propriis, tum probatissimorum nostrae aetatis philosophorum rationibus, ac experimentis illustrata et confirmata*” című vaskos munkája (1781) ismét az ő nyomdai tudásukat dicséri. (Poort még mindig nem kellően értékeli a hazai fizikátörténeti irodalom, holott kitűnő szakember volt.)

*A jogutód: régi pesti Landerer nyomda és könyvkiadó,
1784-től 1824-ig*

E műhelyt 1784-ben átírták Landerer János Mihály nevére. Az ő idején jelent meg Domby Sámuel fordításában a göttengeni Rosen „*Orvosi tanítás a’ gyermekek’ nyavalyáiknak meg-esmérésekről, és orvoslásokról*” c. munkája, 1794-ben. Munkálkodása utolsó évében pedig a 17. században élt Haller János által 1682-ben írt írt, s azóta ismertté vált, több kiadásban is megjelent „*Hármas Istoria.*” Hogy miről is szól ez a négykötetes mű, alcíme elárulja: „...mellynek első része Nagy Sándornak egynéhány nevezetes dolgait illeti, második jeles példa beszédekből áll, harmadik a nagy Trója veszedelmének leg-igazabb istoriája, melyet Fogaras várában rabságában magyar nyelvre fordított MDCLXXXII. esztendőben Haller János”.

Haller Torda vármegye főispánja volt, de Béli Pál mozgalmában való részessége miatt Fogaras várában raboskodott (1679–1683). Itt dolgozta át latinból magyarra Nagy Sándor történetét, Trója pusztulását és a *Gesta Romanorum*-ot. Először 1682-ben jelent meg Csiksomlyóban, majd Misztótfalusi Kis Miklós készített belőle egy nagyon szép kiadást 1695-ben. Erről írják a nyomdászat történészei, hogy a kolozsvári kiadás a régi magyar nyomdászat egyik remeke. Aztán ez a vaskos mű megjelent Pozsonyban az ottani Landerer nyomdában, majd Pesten az itteni Landerer nyom-

dában. És őrizze ezt a szép tettet a nyomdászat pesti története, megőrizvén az öreg Landerer János Mihály emlékét.¹⁸

Halála (1795) után fia, Landerer Mihály János irányította a munkálatokat. Az ő idejében jelent meg egy 500 oldalas, Bibliát népszerűsítő és magyarázó munka 1800-ban (Pozsonyban és Pesten) ezzel a címmel: „Száz és négy válogatott bibliabéli históriák, mellyeket az ó és új testamentomi Szent Írásokból a' gyengéknek kedvéért öszve-szedett Hübner János”. Landerer Mihály János fiatalon, 1810-ben hunyt el.

Ezt követően a nyomda korábbi művezetője, Blószl vezette azt. A nyomda nem volt nagy, 1817-ben a faktoron kívül csak három nyomdász dolgozott benne. Főleg csak apró könyvecskék, s református énekeskönyvek kerültek ki sajtójuk alól, 1824-től viszont Landerer János Mihály unokája, a később országos hírű nyomdász, Landerer Lajos lett a nyomtatóműhely vezéregyénisége, aki ekkor érte el a nagykorúságát.

Weingand János Mihály könyvkereskedése és könyvkiadója, 1782-től 1802-ig

Köpff elhunytával hosszan tartó örökösödési vita kezdődött, s Weingand a Kígyó utcai üzletet átengedte ugyan az özvegynek – ő pedig egy kisebb boltot nyitott az Egyetem téri Ambrózy-házban –, de a még fennmaradt adósságai megfizetéséért kezest kellett keresnie, akit meg is talált – a már említett fiatal könyves – Kilián Ádám személyében. Nagy nehezen kiegyeztek hát, s mindketten Pesten is és Budán is fenntartottak egy-egy üzletet, legalábbis erre utal az, hogy Weingand neve 1782 és 1792 között 11 budai imp-

¹⁸ Könyvkereskedői tevékenységének állít emléket postumus katalógusa: *Catalogus librorum qui apud János Mihály Landerer prostant.* Pest, 1796. Landerer. 78 p.

resszumú nyomtatványon, míg 1786 és 1802 között több mint két tucat pesti kiadású művön szerepel.

Weingandnál jelent meg Szuhányi János „*Szorgalmatos méhész*” c. munkája 1795-ben több, mint 200 oldalon, valamint Kato-
na István egyik történeti dolgozata Pest, Buda és Kassa impresz-
szummal 1786-ban és Claude-François-Xavier Millot kétkötetes
népszerű történeti munkájának Verseghy Ferenc által készített
fordítása 1791-ben.

Köpff özvegye 1787–1788-ban öt könyvet adott közre. Mivel
Weingandnak és Köpffnek Kassán is volt kereskedése, azt is meg-
tartották, amit néhány általuk – illetve jogutódaik által – kiadott
mű is igazol.

Weingand 1789 körül áttette boltját az Egyetem térről a Feren-
cziek terére, mégpedig a Beleznay-házba, amely később Podma-
niczky-ház néven volt ismert. (Az Ambrózy-ház sem maradt
könyves nélkül, az ottani bolt tulajdonosa 1789-től Stahel József
lett.)

Weingand utóda Eggenberger József lett 1800-ban, de még két
éven át mindkettejük neve szerepel kiadványaikon. Ezt bizonyítja
a Bene Ferenc főorvos által írt „*A' himlő veszedelmei ellen való ok-
tatás*” c. 80 oldalas munka, melyen ez áll: Pesten: „Weingand Mi-
hály és Eggenberger József könyvárosoknál, 1800”; továbbá a Bene
által 1801-ben kiadott több mint 300 oldalas német nyelvű szak-
munka a leggyakoribb belgyógyászati betegségekről: „*Kurzer In-
begriff der nöthigsten Grundsätze zur Kenntniss und Heilung der
gewöhnlichsten innern Krankheiten der Menschen*.” Nyilván orvo-
soknak és medikusoknak írta.

Weingand tehát 1800-ban üzlettársát, Eggenberger Józsefet
tette egyedüli örökösévé, s a cég az utóbbi néven egészen a 20.
századig fennállt.

A Trattner–Pauer könyvkereskedés és könyvkiadó, 1783-tól 1795-ig

A Gabler házban lévő belvárosi bolt tulajdonosa a nyomdász Trattner János Tamás volt, üzletét Fingerhuth Adolf vezette, aki a boltot 1786 nyaráig irányította. (Utána Köpffné Kígyó utcai üzletét igazgatta.) Itt nem csak Trattnerék nyomtatványait árulták, de más nyomdák termékeit is. Ezt bizonyítja a *Felsőleges második Józsefnek az ő közjó-béli tiszteihöz adatott intése 1783-dik esztendőnek végén c.* kötet is, melyen feltüntették, hogy: „Német nyelvből magyarra fordította Benyák Bernát. Pesten, találta Trattner könyv-boltjában.” A kötetet 1784-ben Budán nyomtatták az Egyetemi Nyomdában, amelyet akkor többnyire Akadémiai Nyomda néven emlegettek, e mű címlapján pl. a „Kir. akadémiának betűivel” meghatározás olvasható.

1786-tól az üzletvezető Kail Ambrus volt, aki viszont már egy évre rá felmondott, csak hogy a felmondást a komoly leltárhiány miatt nem tudták elfogadni. Ekkor Kail vizsgálati fogságba került, de hosszas jogi tusák után mégsem őt, hanem Trattnert marasztalták el – jogtalan vádaskodásért –, s ítélték pénzbírságra. Trattner azonban okult ebből: nem kívánt tovább kereskedni, megmaradt a nyomdászatnál, üzletét pedig sógorának, Pauer János Mihálynak adta el még 1789-ben, aki a boltot egy másik utcába költöztette, mert a Gabler házat átépítették.

Pauertól egy nyomtatott könyvjegyzék is fennmaradt, s ebből kitűnik, hogy főleg francia és német könyvekkel kereskedett. A bolt 1795-ig állt fenn.

Pest harmadik nyomdája: a Trattner nyomda, 1783-tól 1827-ig

A harmadik pesti nyomda 1783-ban jött létre, a kőszegi Trattner János Tamás bécsi udvari nyomdász jóvoltából. Magát a nyomdát többnyire egyik rokona, Trattner Mátyás irányította, aki a nyomdászatot Bécsben tanulta és Párizsban is dolgozott, s aki 1788-tól a nyomda egyedüli vezetője lett.

Kevés saját kiadású magyar nyelvű művét ismerjük, így talán rá is érvényes a *Mindenes Gyűjtemény* glosszairójának 1789-es kritikája: „Valamíg jó és tehetős Hazafijak, Kalmárok, Könyvkötők, vagy mások, ezt nagyobb Városainkban el nem kezdik, addig nehezen fog boldogulni Literatúránk: mert ha a Német Könyv-árusokhoz beadattatnak is a Magyar Könyvek, tsak nem úgy járnak ott, mint azok a tévelygő falusi borjúk, akik Város gulyájába botorkáznak.”

De Trattneréknál hamarosan változott a helyzet, 1813-ban ugyanis Mátyás fia, az irodalompártoló János Tamás, az idősebbik Trattner János Tamás (1717–1798) keresztfia lett a nyomda tulajdonosa és vezetője, aki már a magyar irodalom nagy pártolója lett.

Birtokukba került a piaristák kalocsai nyomdája; a fölszerelést mindjárt föl is hozatták Pestre. Ezután a nyomda 25 szedővel, 15 sajtóval és 30 nyomtatómunkással dolgozott.

A könyvkiadás és a nyomdászat történetének kutatói úgy emlékeztek rá, hogy mint nyomdatulajdonos, nagyszívű, minden szépért rajongó igazi tipográfus volt. Bőkezű pártolója az újonnan feléledő nemzeti irodalmunknak. Trattnert benső barátság fűzte irodalmunk jeleseihez, s különösen Kazinczy Ferenc volt reá mély hatással. A magyar irodalom nagy agitátorának buzdító szavai termékeny talajra találtak a fiatal Trattner lelkében. A tollat is jól forgatta: Magyarország 1817 körüli nyomdai viszonyainak leírását neki köszönhetjük. Nemességet is kapott Petrozai előnévvel I. Ferencz királytól.

Nyomdászkodása egy szakaszáról, kilenc esztendőről van egy kimutatásunk, amely szerint e kilenc év alatt (1817-től 1825-ig) 310 magyar, 259 latin, 127 német, 11 szlovák, 6 görög, 5 szerb és horvát, valamint 11 francia nyelvű könyvet, illetőleg nyomtatványt adott ki, tehát könyvkiadói, nyomdai tevékenységének a felét a magyar nyelv, irodalom és tudomány terjesztése tette ki.

Értékes lapokat adott ki. Kultsár István lapját, a „*Hasznos Mulságok*”-at (1817-42); Kis János lapjait: az „*Ifjúság Barátja*” (1816), a „*Nevezetes Utazások Tárháza*” (1816-19) és a „*Helikoni Kedvtöltés*” (1819-20); ő adta ki a Fejér György, majd Thaisz Endre, Vörösmarty Mihály szerkesztette „*Tudományos Gyűjtemény*”-t (1817-42) – ennek összesen 108 füzetes száma jelent meg; Szemere Pál „*Szépliteraturai Ajándék*”-t (1821-28), majd pedig az „*Élet és Literatura*”-t, amiből 1828-ban a „*Muzáron*”, illetőleg Vörösmarty szerkesztésével a „*Koszorú*” (1828-44) lett; Pethe Ferenc és Kultsár István gazdasági szakközlönyeit és Fábíán József „*Lelkipásztori Tárház*”-t.

1813-ban kiadta Dayka Gábor és Báróczi Sándor munkáit, majd Kis János verseit. Vállalkozott Kazinczy összes munkáinak a kiadására. Ő adta ki Zrínyi Miklós munkáit is.

A Trattner nyomda értékes kiadványa volt egy 9 lapos térkép-sorozat, amely Schedius Lajos szerkesztésében készült „*Magyar ország, Horvát, Tót, Dalmát és Erdély országok, a tenger mellék, katonai határőrvidék, földképe: egészen megváltozott, csillagtani viszonyokra alapított [...] kiadás, melly magában foglalja még Gallicziát, Krakói vidéket, s az Austriai birodalom határos részeit*” címmel.¹⁹ Schedius körültekintő volt, s a térképek szerkesztésekor a Budán is dolgozó Littrow-val is több levelet váltott, hiszen térképeit – saját megfogalmazásában – „Aus astronomische Bestimmung en gegründete” óhajtotta kiadni. A mappa elkészítésében Blaschnek Sámuel földmérő volt segítségére.

¹⁹ Lásd: <https://dspace.oszk.hu/xmlui/handle/123456789/51418#>

Működése csak tizenegy évig tartott, legszebb fénykorában, életének 34. évében 1824. március 24-én elhunyt. Ekkor ismét a már idős édesapa, Trattner Mátyás volt kénytelen továbbvinni az ügyeket, majd az irányítást átengedte vejének, Károlyi Istvánnak. Trattner Mátyás 1828-ban hunyt el, s attól kezdve mintegy négy évtizeden át a „Trattner-Károlyi” nyomdanév őrizte elsősorban a két Trattner: Mátyás és János Tamás emlékét.

Két olvasókabinet, 1787 és 1799 között

Az első pesti olvasókabinet 1787-ben nyílt meg Gleixner János jóvoltából, s ugyanebben az évben még 67 oldalas katalógusa is megjelent: *„Verzeichniss der Bücher, welche in dem Lesekabinet des Johann Gleixner ... gegen die gewöhnliche Bezahlung ... zum Lesen ausgegeben werden”*, de tiltott könyvei miatt 1791-ben eljárást indítottak ellene.

A második olvasókabinét Institoris Gáboré volt, a Kecskeméti utcában nyílt meg (később az Ürményi házba helyezték át), s ez Pest első, teljes egészében magyar nyelvű állományból egybegyűjtött olvasókabinetje. Nála a könyveket nem csak olvasni, hanem megvásárolni is lehetett, s ennek a kiadók bizony örültek (Institoris 1804-ben önálló könyvkerekedés és kiadó nyitására is kapott engedélyt.). Az 1793-ban kiadott katalógusa szerint az olvasókabinet 272 művet tartalmazott, s köztük mindössze hét volt idegen nyelvű. („Könyvek lajstroma, mellyek Pesten a Ketskeméti uttzában lévő Arany Ökörnél Nro 409. Mossótzai Institoris Gábor újdon állíttatott Olvasókabinétjában találatnak.”)

Ennek előszavát („Elő-beszéd az Olvasásban Gyönyörködökhöz”) így zárja: „olly reménységben lévén, hogy minden igaz Magyar anyai nyelvének díszeért, s kedvéért minden igyekezettel azon lészen, hogy még többekre is törekedő igyekezetemet minden módon segedelmeskedni, és üres óráikat a jó magyar köny-

veknek hasznos olvasásában töltögetni el nem mulatják. Mellynek szíves óhajtása mellett mindenkori hív szolgálatomat ajánlván, vagyok minden

igaz Hazafinak Pesten, Böjt más Havának 10. napján 1793.
kész kötelességű szolgálja Mossótzai Institoris Gábor”.

Institoris a hazai tudósok számára közzétett egy felhívást is: „Kéretteti általam a Magyar Tudósokat, ne sajnálják a most újonnan ki adott, vagy ezentúl ki adandó könyvekből leg alább is három nyomtatványokat pénzéért Kabinetje számára meg küldeni.”

Az olvasókabineteket a Martinovics-féle összeesküvés leleplezését követően 1798-ban bezárják.

Strohmayer Ignác könyvkereskedő és könyvkiadó, 1788-tól 1793-ig

Köpff halála után²⁰ a boltot lényegében Köpffné örökölte, aki maga mellé vette Trattner János Tamás pesti könyvkereskedésének 1786 nyaráig volt vezetőjét, később pedig Strohmayer Ignácot, de nála dolgozott segédként Kilián Ádám is. A vállalkozás ekkor „Georg Köpff Wittwe und Companie” néven volt ismert, s azt 1788 tavaszától Strohmayer vezette – a budai és a kassai fióküzletekkel együtt – 1793-ig, de valószínűleg csak 1792-ig volt ő a tulajdonos. (A bolt könyvelője Meiszner Ferenc volt.)

Strohmayer 1789 és 1792 között könyvkiadással is foglalkozott: 25 művet adott közre, köztük Pray két történeti munkáját, továbbá egy felhívást Vályi K. András lexikonára. E mű végül is csak Strohmayer halála után jelent meg – 1796–99-ben az Egyetemi Nyomdánál –, melyet Korabinszky János Mátyás 1786-os német nyelvű,

²⁰ Köpff János György 1785. június 2-án hunyt el.

Pozsonyban kiadott lexikona bővített magyar változataként tartunk számon.

Strohmayernél jelent meg Friedrich Trenck (1728-1794) híres antiklerikális röpiratainak egy része is. Ezek eredetileg német nyelvűek, de készült belőlük magyar fordítás is. Hogy ezek megjelenhettek, az elsősorban annak a következménye, hogy II. József enyhítette a Mária Terézia idején megszokott cenzúrát, amely elsősorban az 1790-91-es röpirat-irodalmában tetőzött. Ebben a két évben mintegy 500 politikai röpirat jelent meg hazánkban – köztük Trenck írásai –, ami korábbi állításunkat is igazolja: ebben az időben megnőtt ugyan az önálló művek száma, de összterjedelmük nem növekedett, hanem sajnos csökkent. Hogy hogyan jelenhettek meg e röpiratok, s mi volt ezzel a Monarchia célja – választ találunk erre egy Trenck írásaiban is tallózó munkában. „II. József erős központosított Ausztriát akart, ezzel pedig összegegyeztetetlen a befolyásos főpapság függése Rómától és a nemesek rendi előjogai. Politikájához sok pénzre volt szüksége, nem tűrhette, hogy az egyházi jövedelmek a pápához vándoroljanak, és alattvalóinak jelentős része a nemesi kiváltságokra hivatkozva kivonja magát az adófizetés alól. II. József nem volt se deista, se ateista – mint a demokraták képzelték. Tudta jól, hogy a vallás »mákonnyára« szüksége van a néppel szemben, és hogy hatalmának a nemesség a szilárd alapja, de egységes, centralizált Ausztriát akart és csak tőle függő egyházat – ezért kénytelen volt harcolni a katolikus egyház és a nemesi kiváltságok ellen. A sajtócenzúrán azért enyhített, mert e harchoz szüksége volt a kiváltságok bírálatára.”²¹

Arra mindig ügyeltek, hogy e röpiratok lehetőség szerint a megbízható kereskedőknél lássanak napvilágot. Mint pl. Strohmayer Ignácnál, aki ennek nyomán egy igencsak „érdekes” figurája lett az akkori pesti szellemi életnek, s akit „a túlzó elvektől és szen-

²¹ Kató István – Tarnai Andor: „Tépjétek le a sötétség bilincseit!” XVIII. századi magyar röpiratok a feudális egyházzól. Bp., 1950. Hungária. p. 10.

vedélyektől elragadott pamfletírók saját emberüknek tekintettek, hiszen nem egy könyvüket terjesztette titokban. Ő nemcsak Trencknek volt barátja, hanem mint szabadkőműves testvérnek Spissics zalai alispán éppen úgy elmondta terveiket, mint Hajnóczy is megírt neki mindent részletesen Pozsonyból”. Ilyen volt hát egy igazi, művelt pesti könyvkereskedő.²²

De talán érdemes még egy mondatot idézni Mályusz Elemér korrajzából: Strohmayer azonban „nem késett e leveleket is eljuttatni a titkosrendőrséghez, nem különben gyakori és részletes jelentéseit sem, mivel ő is a rendszeres informálók közé tartozott”.²³ A művelt kereskedő, Strohmayer tehát jelentéseket gyártott, amelyeket Beer udvari tanácsosnak, a bécsi rendőrség vezetőjének küldött meg. Strohmayer „igen ügyes, agilis, amellet jellemtelen ember volt, akiben szabadkőműves testvérei teljesen megbíztak, s aki e bizalom birtokában főleg az írók törekvéseiről, a névtelenül megjelent röpiratok felől tájékoztatta az uralkodót. Hajnóczynak hozzá intézett leveleit éppen úgy elárulta, felküldve azokat Bécsbe, mint ahogy viszont az udvar kárára maga is segédkezet nyújtott a forradalmasító könyvek kiadásához”²⁴ – ezt állapította meg a jeles történész 1926-ban, a korabeli iratok gondos tanulmányozása után.

Természetesen az uralkodó a hozzá részletes jelentéseket küldőket megjutalmazta. Köztük Strohmayert is, azután Gabelhofert, aki az Egyetemi Könyvtár őre lett, továbbá azt a lengbergi professzort, aki az egyik legszorgalmasabb beszámoló-készítő volt, s akit ezért teljes fizetéssel nyugdíjaztak, sőt császári tanácsosi címet is kapott. Neve néhány olvasó előtt bizonyára ismert: Martinovics Ignácnak hívták.²⁵

²² Mályusz Elemér: Sándor Lipót főherceg nádor iratai 1790–1798. Bp., 1926. Magyar Történelmi Társulat. p. 147.

²³ Uo. p. 147.

²⁴ Uo. p. 440.

²⁵ Vö.: Benda Kálmán: A magyar jakobinus mozgalom iratai. Vol. 1. Bp., 1957. Akadémiai. p. LXVII.

Martinovics 1793. április 28-án azt jelentette a bécsi rendőrfőnöknek, hogy a fővárosban a francia szimpátia igen nagy, amely elsősorban egy Strohmayer nevű könyvkereskedő röpiratterjesztő tevékenységének tudható be.²⁶ Martinovics jelentésén mosolyognunk kell, hiszen Strohmayer nyilván tudta, hogy miért teszi ezt, sőt azt is, miért adta ki Hajnóczy egyik kötetét 1791-ben.²⁷ És a felsőbb körökben is tudták. A túlbuzgó Martinovics azonban – mint sok mindenről – erről sem tudott semmit. Strohmayerrel kapcsolatosan Gárdonyi Albert megjegyzi, hogy komoly külföldi összeköttetései voltak, számos nagy kiadó szállított neki, ennek ellenére 1793-ra tönkrement. „Arra kell következtetnünk, hogy Strohmayer vállalatának romlását nem is a könyvkereskedés, hanem más vállalkozások okozták. Így adta ezt elő a csődperben volt könyvelője, Meiszner Ferenc is” – írja Gárdonyi Albert.²⁸ Nos, Strohmayer anyagi csődjének egyetlen oka volt: a II. Lipótot a trónon 1792-ben követő I. Ferenc, illetve hogy az általa 1793 januárjában felállított új rendőrminisztérium nem tartott igényt a régi „szakemberekre”. Köztük Strohmayerre és Martinovicsra sem.

A Lindauer–Diepold könyvkereskedés és könyvkiadó, 1789-től 1795-ig

Sótér alispán pesti utódainak a belvárosi házában valamikor az 1789-es év elején két, budai könyvkereskedő nyitott boltot. Lindauer János és Diepold Floridus volt e két kereskedő; boltnyitásukhoz pedig az 1788. október 24-i tanácsülésen kaptak engedélyt.²⁹ Diepold később lemondott a társtulajdonosságról, Linda-

²⁶ Uo. p. 878.

²⁷ Uo. p. 320, 366.

²⁸ Gárdonyi felveti annak a lehetőségét is, hogy Strohmayer öngyilkos lett.

²⁹ Az 1788. okt. 24-i tanácsülés jegyzőkönyve. Budapest Főváros Levéltára IV. 1202/a. Pest város Tanácsa iratai. Tanácsülési jegyzőkönyvek. Vol. 59. (1788. III. rész) 1336. lev.

uer pedig 1795-ig vitte tovább az üzletet. Lindauernek egyébként jó külföldi kapcsolatai is voltak müncheni könyvkereskedő testvére, Joseph Lindauer révén, 1795-ben azonban mégis csődbe jutott.

Ők is foglalkoztak könyvkiadással, s a magyar nyelven közreadott köteteik között a legismertebb a Szaitz Antal egri szerzetes által írt „*Magyar- és Erdély-országnak rövid isméréte*” c., több mint 300 oldalas munka, mely több kiadást is megért. 1784-ben jelent meg – kiadóként Diepold nevét feltüntetve – a Jelky András utazó regényes élettörténetét bemutató német nyelvű „*Geschichte des Herrn A. Jelky, eines gebornen Ungarn...*” című munka. Ez néhány évvel korábban (1779) már Bécsben is napvilágot látott.

A szépíró és költő, Karl Eckhartshausen „*Der Prinz und sein Freund. Ein Buch für Fürstenkinder*” c. több mint 400 oldalas kötete Lindauer és Diepold gondozásában jelent meg 1789-ben.

A 18. sz. második felében élt német kantiánus teológusnak, Sebastian Mutschelle-nek több műve is megjelent nálunk, néhány eredeti nyelven, néhány magyar fordításban. A *Vermischte Schriften* c. kétkötetes munkáját Lindauer adta ki 1793–1797-ben.

Egy-egy pesti könyvkereskedő néha valamelyik vidéki kollégáját is befogadta, Lindauernél például többször megfordult Streibig József győri könyvnyomtató, aki nála szállt meg és árulta saját kiadványait. A korabeli krónikás még egy érdekes dolgot jegyzett fel: Lindauer nemcsak könyveket árult, hanem térképeket és színezett terveket is, sőt nála jó, valódi tokaji mászlást is lehetett kapni nagy palackokban, darabját 1 frt 30 krajcárért.

Institoris üzlete előbb Josef Leyrer, majd 1804-ben Mossóczi Institoris Gábor és fia, Károly tulajdonába ment át.

Könyvrevízió 1791-ben

Egyébként, hogy melyek voltak e korszak tokajin is túlmutató legkeresettebb cikkei, arra is választ ad a fenti történet megőrzője, Ballagi Aladár: „Múltszázadi kereskedelmünk minden ágának lüktető ere a vásárolás volt, s a könyv is, mint árucikk, legkelendőbbnek a ponyván bizonyult be. Akkoriban még azt tartották, hogy három nem jó, ha sokat hever: kereskedőnek a ponyvája, fonónak a rokkája, takácsnak a bordája. Ezt tartva szem előtt, a hírneves pesti vásárookra távolabbi könyvkereskedők is el-el látogattak... Legkeresettebb vásári cikkek a csempészett könyvek valának. Magok a könyvkereskedők is gyakorolták ugyan a csempészt, de csekélyebb mértékben. A censura által eltiltott könyvekre a legártatlanabb, többnyire vallásos címet nyomattak s ezek mint a »Krisztus követése«, »Szentek legendái« s.t. eff. siklottak át a határszéli vámokon felállított vizsgáló hivataloknál; a Beamternek úgyis elég dolga akadt, ha minden könyvnek csak a címét nézte meg, hogy vajon nincs-e benne az Index Librorum Prohibitorum valamelyikében.”³⁰

Egy bizonyos: szükség volt jó kereskedőkre és vállalkozó szellemű kiadókra, hiszen szomorú volt a „könyves”-helyzet, amint arra Csokonai is rámutatott: „Alig serkentünk fel ama lomha álomból, melyben századokig aludtunk, s újra szunnyadozunk. Oda vagyon minden igyekezetünk, serénységünk ismét megszakadt. Íme alig jön ki esztendőnként egy-két valamit érő könyv, a typográfiák megint imádságos könyvekre s kalendáriumokra szorultak, teátrumunk a maga bölcsőjében megholt, az olvasás a közönségben megcsökkent, legjobb literátoraink vagy meghaltak, vagy szerencsétlenségbe estek, a többiek elhallgattak, nincs ki őket serkentgetné.”³¹

³⁰ Lásd: Ballagi Aladár: A budapesti könyvkereskedés 1790-ben. = Figyelő ??? (1877) Vol. 3. pp. 39–47.

³¹ Csokonai levele Széchényi Ferenchez 1798. jan. 23-án. In: Csokonai összes művei. Vol. 2. Bp., 1922. Genius. p. 2.

És ezen a helyzeten a szigorú revízió tovább rontott. Nézzük meg például, hogy 1791-ben mit is jelentett a Helytartótanácsnak a pesti könyvkereskedőknél tett látogatása után a „Censor secundarius”, a jelen esetben Reithaller Mátyás:

„Az aug. 23-i legkegyelmesebb rendelet folytán – ami a Könyvizsgáló Hivatalba aug. 26-án érkezett meg –, és egyetértésben a városi tanácsokkal, ellenőriztem Buda és Pest valamennyi könyvkereskedését.

Először a Gleixner-féle Olvasókör (Leseabinet) állományát vizsgáltam felül, minden iratukat összevettem a saját könyvjegyzékemmel, de nem találtam mást, ami tilos, mint a Von der Noot, oder geheime Geschichte der Empörung Belgiens, dramatisch bearbeitet [Van der Noot vagy a belgiumi felkelés titkos története, drámának feldolgozva] c. munkát. Ez Mahler pozsonyi könyvkereskedőtől került ide. A Romantische Erzählungen [Romantikus elbeszélések] c. könyv a jegyzékben »transeat« jelzéssel szerepel, kir. rendelkezés alapján kölcsönkönyvtár tehát nem tarthatja. A többi ottani mű nem ellenkezik a bécsi Cenzúrahivatal szempontjaival, és átment már könyvrevízió.³²

Itt végezve, Weingand könyvkereskedésébe mentem át, felülvizsgáltam az összes, még a csomagból ki sem bontott könyveket is, de nem találtam köztük kivetnivalót.

Stahel és Kiliánnál is a fenti módszerrel dolgoztam, és rá is bukkantam a legveszélyesebb könyvekre: Von dem Zwecke Jesu und seiner Jünger. Noch ein Fragment des Wolfenbüttelschen Ungenannten herausgegeben von [Jézus és tanítványai céljáról. Még egy töredék a Wolfenbütteli Névtelentől. Kiadta

³² A kölcsönözhető művek katalógusa is megjelent: Verzeichniss der Bücher, welche in dem Leseabinet des Johann Gleixner. . . gegen die gewöhnliche Bezahlung. . . zum Lesen ausgegeben werden. Pest, 1787. 67 p.

Gotthold Ephraim Lessing]. Ugyanitt megvolt a Fragmente und Antifragmente [Töredékek és antitöredékek] is. Mindkét könyv két-két példányban. Az első gonosz könyv, amely felülbírálja a keresztény vallást, és már a megboldogult császár idejében hírhedt műnek számított, amelynek elkobzása kötelező. A második nem volt betiltva, de véleményem szerint veszedelmes, mert egyes olvasók hitét megingathatja. A következő csomag könyvet vizsgálva, találtam egy Dreierlei Wirkungen, eine Geschichte aus der Planetenwelt, tradiert und so erzählt von Bänd Germanien 1789 [Háromszoros hatás. Történet a bolygók világából. Fordításból elbeszélve a Germania 1789-ben kötetből] c. munkát. Erre a bécsi cenzúra felhívta a figyelmünket, ajánlatos lesz tehát árusítását megtiltani.

Strohmayr könyvkereskedésében minden helyiséget, kamrát átvizsgáltam, és találtam is egy tiltott könyvet, a Die Erziehung des Menschengeschlechtes [Az emberi nem nevelése] címűt.

Ezután kollégámmal, Hübner úrral együtt folytattam a felülvizsgálást Diepoldnál és Weingand fióküzletében, az Officina Librariában. Mindkettőben átnéztük az állványokat, és a csomagban lévő árut is, de semmi olyat nem találtunk, ami a tiltott könyvek jegyzékében szerepelne.

Délután a pesti tanács képviselőjével Pauer és Lindauer üzletében folytattuk az ellenőrzést. Pauernél több, Trattnernél nyomott és Bécsben cenzúrázott könyvet láttunk. Lindauernél viszont megtaláltuk a Die Ausführung des Plans und Zwecks Jesu. Theil 2. [Jézus terveinek és céljainak bemutatása 2. rész] c. könyvet, ami a jegyzékben fekete számmal van megjelölve. Ezeket a fenti könyveket a város képviselője lefoglalta, és róluk legalázatosabb jelentést fog tenni a Nagymélt. M. Kir. Htt-nak.

Egyébként valamennyi könyvkereskedő egyöntetűen vallja, hogy 1. a Htt-nál feljelentett hírhedt röpirat, »A keresztény vallásban magát oktattatni vágyódó utazó ember Jeruzsálemben«

sohasem volt meg náluk, nem is árulták tehát; 2. vannak magánosok, akiknek megvolt vagy meg is van, ezek más könyvkereskedőktől szerezték be. Utazó szepességi szűcsök Szászországból és Brandenburgból meg más külföldi országokból csempészik be és árúsítják ezeket.”³³

Az első pesti nyomda új korszaka: a Patzkó család nyomdai vállalkozása, 1788-tól 1829-ig

Az Eitzenberger-Lettner nyomdát 1788-tól Patzkó Ferenc Ágoston, 1797-től pedig Patzkó Ferenc vezette. Patzkó Ferenc Ágoston volt Pozsonyban az első magyar nyelvű újság, a *Magyar Hírmondó* kiadója.³⁴ E lap jogutódja lett a *Magyar Mercurius*, majd a *Magyar Merkur*, amely már Pesten jelent meg 1788 októberétől egészen az 1789-es év végéig. Ez lett a főváros első magyar nyelvű újságja. A kormány hatósági nyomtatványait is ők készítették.

Náluk jelent meg 1802-ben egy rövid életű magyar tudományos társaság egyetlen kiadványa, amelyet Winterl Józsefnek, Kitaibel Pálnak és Schedius Lajosnak köszönhetünk. A kiadvány címe: „*Plan zu einer ungarischen Gesellschaft für Naturkunde*”. Ez lényegében a társaság tervezete, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia 1825-ös alapításakor is figyelembe vettek. Ugyancsak Patzkó adta közre 1789-ben a hosszú időn át alapműként használt Rácz Sámuel-féle orvosi munkát, „*A physiologiának rövid sommája*” című kiadványt.

Utóda fia, Patzko Ferenc József a magyar jakobinusokkal való összekötése miatt 1794-ben bajba került, de valahogy megúszta a dolgot. Ettől fogva nyugodtan élhetett irodalom pártoló nyom-

³³ Mályuszné Császár Edit: Megbíráltak és bírálók. A cenzúrahivatal aktáiból 1780–1867. Bp., 1985. Gondolat. pp. 310–311.

³⁴ Vö.: Kókay György (szerk.): Magyar Hírmondó. Bp., 1981. Gondolat. 536 p.

dászmesteri tevékenységének. Halála után, 1806-ban özvegye, Jozefa nevén működött a pesti nyomda, 1829-ig, s annak működtetésében leánya, Franciska is részt vett.

A nyomda működésének utolsó évében (1829) jelent meg Csorba József több mint 300 oldalas kötete *„Hygiastika vagyis orvosi oktatás, mit kell tenni az egészség fentartására és a betegség gyógyítására addig is, míg orvos érkezik”* címmel.

1829-ben Franciska férjhez ment, ura Beimel József esztergomi nyomdászmaster lett, s az ezt követő években ő vezette – jól-rosszul – a Patzko nyomdát.

A Stahel–Kilián könyvkereskedés és kiadó, majd a Kilián testvérek kereskedése és kiadója, 1789-től 1819-ig

Stahel József 1789-ben nyitott boltot Pesten az Egyetem téren. Ő egy bécsi kereskedő volt, akinek évtizedekkel később leszármazottja lett Számvaidd Gyula könyvkereskedő, Petőfi barátja, a magyar szabadságharc és az amerikai polgárháború kiemelkedő személyisége, a Congressional Medál of Honor kitüntetettje.

Szóval Stahel Pesten üzletet nyitott, s hamarosan társult Köpffné és Stahel édesapja egykori segédjével, a würzburgi származású Kilián Ádámmal. E fiatalembert a könyves szakma nem szerette, különösen Köpffné nem, mert állítólag goromba és bárdolatlan ember volt, aki ezen felül még gyermekes tréfáival sértegette egykoron a Köpff családot, s szoknyapecéként is hírhedtté lett. Tehát nem óhajtották, hogy az akkor ide települt Stahel mellett folytassa működését, s a Kilián Ádámmra vonatkozó vádak az érdekeltek 1789 őszén el is juttatták a Helytartótanácsához, amely azt válaszolta, hogy mivel mindezeknek nincs köze a könyvkereskedelemhez, Kilián társtulajdonos lehet.

A Stahel-Kilián cég egyik leghíresebb kiadványa az 1790-ben

megjelent családi mindentudó, melyről így tudósított a bécsi Magyar Kurír: „Stahel úr olly becsülhetetlen könyvet fordított maga költségén magyarra, s adat ki *képekkel*, amelynek hasznos voltát csak onnan is lehet sajdítani, hogy német nyelvre lett kibocsátása után, igen kevés idő alatt 80.000 nyomtatvány költ el... magyarul ily titulussal fog megjelenni: Szükségben segítő könyv”. Az 513 oldalas mű hamarosan meg is jelent. (Ezt 1802-ben Eggenberger újra kiadta, majd 2005-ben a szlovákiai Somorján újra megjelent.)³⁵

1794-től Stahel már csak Bécsben árult, a pesti bolt egyedüli tulajdonosa Kilián Ádám lett, aki ekkor maga mellé vette György nevű öccsét, s lettek „Kiliáni testvérek” céggel jó nevű könyv- és kottakereskedők. 1809-ben elhunyt Ádám. Róla kérdezi Kazinczy Szemere Páltól: „írja meg ezt: a kövér Kilián holt e meg vagy a száraz?” Szemere válasza: „Egyik Kilián sem volt kövér. Meghalni az öregebbik hala-meg.”³⁶

A boltot György vezette tovább haláláig, 1819-ig.

A Kilián testvérek kiadványai között találjuk Schraud Ferenc orvosi munkáját (1794) és Gyöngyösi János összegyűjtött költeményeit (1802), valamint Wenckheimnek a lótenyésztésről szóló eszmefuttatását (1815). Kiemelkedő jelentőségű az a kurrens bibliográfiájuk, amely a hazai könyvtermést igyekezett regisztrálni a Tudományegyetem professzora, Schedius Lajos szerkesztette füzetekben. Ezek elsője 1791-ben jelent meg, az utolsó pedig 1802-ben.

³⁵ A többi kiadványukról lásd: Sennowitz Adolf: A Kiliánok könyvárus családja Pesten. In: Magyar Könyvkereskedők Évkönyve. Kilencedik évfolyam. Bp., 1900. Magyar Könyvkereskedők Egylete. pp. V–XIV.

³⁶ Váczy János (szerk.): Kazinczy Ferenc levelezése. Vol. 7. Bp., 1896. Akadémia. p. 104, 164.

id. és ifj. Kiss István könyvkötő és könyvkereskedő, 1795-től 1817-ig

Pauer főleg francia és német könyvekkel kereskedett, de 1795 körül ő is tönkrement. Pauer boltjának készletét 1795-ben az egykori óbudai könyvkötő, id. Kiss István vásárolta meg, aki később sem lett hivatásos kereskedő, hanem könyvkötőként árult. Boltja a piaristák épületében volt, a mai Március 15-e téren. 1805-től – halála után – két fia és özvegye vitte tovább az üzletet, 1816-ban viszont ifj. Kiss István a Kígyó utcában önálló könyvkötészetet és ehhez kapcsolódó könyvesboltot nyitott.³⁷

Csődtömegét a pápai származású, református vallású Kiss István könyvkötő vásárolta meg, aki 1799-ben kapott Pesten polgárjogot, de csak könyvkötőként árusított könyveket – a teljes könyvkereskedői engedélyt nem kapta meg – részben műhelyében, részben pedig vidéki vásárokon. Így emlékeznek rá: többre becsülték a közönséges könyvkötőknél, s a kollektív fellépések alkalmával őt is mindig felvették a hivatásos könyvkereskedők sorába, sőt könyvkiadóként is működött, ami könyvkötőknél rendkívül ritka volt. Id. Kiss István adta ki 1804-ben Verseyhy Ferenc *„Rikóti Mátyás”*-át, 1806-ban Mátyási József *„Vélekedés a magyar nyelv iránt”* c. munkáját, 1806-tól 1808-ig Kis János *Flora* című szépirodalmi évkönyvének négy kötetét s ugyancsak 1808-ban Fleury apát *„A hetedik elmélkedés”* c. művét.

Halála után, 1805-től özvegye és fiai folytatták a vállalkozást a piaristák épületében lévő boltban. Ifjabb Kiss István azonban 1816-ban különvált tőlük, a Kígyó utcában nyitott köteteszetet, de könyvkereskedői jogosítványt is kért, amit azzal az indoklással tagadtak meg tőle, hogy könyvkötőként úgymint jogosult imakönyvekkel, tankönyvekkel és kalendáriumokkal kereskedni. Az elutasítás-

³⁷ Ifj. Kiss István kereskedői jogát az örökösöktől 1822-ben a kassai Wigand Ottó próbálta megvásárolni, de ahhoz a Tanács nem járult hozzá.

ban kifejtették, hogy a fennálló hét könyvkereskedés, egy antiquariatus és két kölcsönkönyvtár egészen elegendő a közönség könyvszükségletének kielégítésére, s Strohmayer, Lindauer, Pauer, Meissner és Institoris üzleti bukása is igazolja, hogy több kereskedőre nincs szükség. Sőt Strohmayer könyvkereskedői jogát is csupán azért vásárolta meg 1808-ban négy pesti könyvkereskedő, hogy ezzel is csökkentésük a jogosítványok számát.

Az ifj. Kiss István hagyatékában talált fűzött könyvek nagyobb része is magyar munka s ha voltak is a hagyatékban idegen nyelvű munkák, azok példányszáma minden egyes esetben csekély, a magyar munkákból ellenben nagyobb példányszámot tartott készletben. Köztük a „Szülést segítő tudomány”-t és az „Orvosi törvénykönyv”-et is.

Boltok vétele és eladása

Nyilván nem a Lindauernél megtalált tiltott könyv okozta azt, hogy kereskedése tönkrement, de végül is ez történt, pedig – amint az Pest város Tanácsa egykori irataiból kitűnik – legfőbb hitelezője Münchenben élő, szintén könyvkereskedő bátyja volt.³⁸ Lindauer János halála után a boltot özvegye, Schwentner Katalin a kereskedői joggal együtt eladta Gáli Jakabnak, mégpedig 1801. október 13-án. Tette ezt annál is inkább, mert egykori hozománya értékéig, tehát ezer forint erejéig maga is igényt tartott a vételárra. Végül is 1250 forintért sikerült túladnia a bolton, abból először néhai férje nem családtag hitelezői részesedtek, neki 200 forint jutott, sógorának pedig egy fillér sem. Gáli – nem lévén könyves – már 1803-ban túladott e jogon, mégpedig veje, Leyrer József segítségével. Ő a

³⁸ Gárdonyi Albert: Lindauer János és utódai. = Magyar Könyvszemle ??? (1927) No. ??? pp. 275–283. Gárdonyi az üzlet eladását nem tárgyalja részletesen, de ennek iratait visszakerestük Budapest Főváros Levéltárában.

Gáli-féle szerződést aránylag hamar felbontotta, ennek eredetije is fennmaradt, érdemes tán idézni e „veretes” szöveget:

„Cesszió. Alulírott jelenlegi bevállásomnál fogva, ténylegesen és csupán két éve telepedtem le Pesten Lindauer könyvkereskedési jogával, amelyet teljes és törvény szerinti kielégítésnél fogva, Institoris Gábor és fia uraknak átengedek és a legtörvényszerűbb formájában átruházom, úgy, hogy magam és örökösöm részéről további követelést az említett Lindauer-féle könyvkereskedési engedélyre nem támasztok; mostantól fogva Institoris és fia urak is mint egyedüli vevők a Lindauer-féle engedélyre, öröklük, és nekik ugyanaz a jog megengedi egy könyvkereskedő üzlet nyitását, amely jog jogos vásárlásomnál fogva ezideig egyedül nekem engedtetett meg. Ennek hitelül aláírásom és pecsétem. Pest, 1803. dec. 1-én

Leyrer József könyvkereskedő.

A fenti cesszióval teljesen egyetértek Jakob Galli”³⁹

Hogy mit is takar e szerződés, nehéz megmondani. Azt állítja Leyrer, hogy csak 1801-ben telepedett le Pesten. Nehezen hihető, mivelhogy ajánlójegyzékei korábbiak. Itt egyszerűen átjátszottak egy jogot Institoriséknak.

*

Pest könyvkereskedelem-történetével eddig többen is foglalkoztak, s e szerzők szinte kivétel nélkül hivatkoztak arra, hogy az 1792-es tanácsi összeírás is még csak öt pesti kereskedőről tud.

³⁹ A Schwentner–Gáli szerződés levéltári forrása: Budapest Főváros Levéltára IV. 1202/g. Pest város Tanácsa iratai. Missiles a. m. 3646.; a Gáli–Leyrer–Institoris szerződés forrása: Budapest Főváros Levéltára IV. 1202/h. Pest város Tanácsa iratai. Relationes a. m. 3957.

Lassú tehát a fejlődés. A helyzet azonban más volt. II. József uralkodásának utolsó, liberális időszakában a pesti kulturális élet komoly fellendüléséről számolhatunk be, 1789-ben például itt árusított, egyben könyvet is kiadott Weingand, Lindauer és Strohmayer mellett Gleixner János, J. Fischer és Ph. G. Wucherer. És itt árusított még Pauer János és Stahel József is. Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a *Neue Kurir* elnevezésű évkönyv 2-12. évfolyama is itt jelent meg és itt került terjesztésre a Frag- und Kundschaftsamt jóvoltából 1789 és 1799 között. E céget is a kereskedők között kell említenünk. 1790-ben Orczy báró házában zsidó könyvkereskedés is működött, tulajdonosa M. A. Lőwy volt. (Hasonló kereskedéssel később a Király utcában találkozunk, melynek tulajdonosa Feichtmann Simon volt.)⁴⁰

Nyilván az 1790-es évek elejének cenzúra- és revíziórendeletei okozták azt, hogy a kereskedők száma ismét csökkent. Ez a tény is figyelmezteti a művelődéstörténészeket: kevés olyan esemény sor rajzolható fel, amelyben egy egyenletes, lineáris fejlődés mutatható meg. A kereskedő akkor és ott kereskedett, ahol megfelelő volt a piac. Ekkoriban Pest túl sok könyvkereskedőt még nem tudott eltartani, ezért is csökkent számuk ötre. A Martinovics-per után, 1795-re három pesti könyvkereskedői jog is megvásárolhatóvá lett: az egyik Strohmayeré, a másik Paueré, a harmadik Lindaueré volt. Mint láttuk, ez utóbbit Gáli és Leyrer közvetítésével átjuttatták Institoriséknak; Pauer jogát a korábban Óbudán árusító Kiss István kapta meg; Strohmayer jogát pedig a kereskedők együttesen vásárolták meg, nehogy új kereskedő kerüljön Pestre.

Ami az egykori Weingand-üzlet budai ágát illeti, nos annak berendezését valószínűleg Strohmayer könyvelője, Meiszner Ferenc vásárolta meg 1794-ben, aki Pesten is kért boltnyitási engedélyt, de nehezen kapott. Ő a régi könyvekre specializálta magát, s a

⁴⁰ Vö.: Sennowitz Adolf: A héber könyvkereskedelem Pesten. = Corvina ??? (1897) pp. 98–99.

Weingandtól átvett budai kereskedői joggal szeretett volna antikváriumot nyitni Pesten. Végül is boltja 1796-ban nyílt meg a Bobics család Kígyó és Váci utca sarkán levő házában (a mai Klotild-palota helyén), de az üzlet nem ment jól, s 1799-ben kénytelen volt annak készletét eladni, melyet Leyrer József vett meg.

A magyar könyvkiadók millenniumi könyvjegyzékében (1896) a „Wodianer Fülöp és fiai” cégnél az olvasható, hogy e későbbi patinás vállalkozást Leyrer József alapította még 1795-ben. Ez el-
lentmond ugyan a Gáli-Institoris szerződésnek, de elképzelhető, hogy 1795-ben a Lindauer-üzlet jogát ő vette meg (Gálival együtt), de csak a Meiszner-től 1799-ben átvett joggal nyitott boltot a Kishíd utcai Jung-házban (Kishíd u. 2.). Első hirdetése ugyanis csak 1800-ban jelent meg. (1815-ben a Jung-féle jegyzékben már azt olvashatjuk, hogy Leyrer a szomszéd házba, a Kemnitz-
házba tette át boltját.)

A korai zenemű-kereskedések, 1799-től

Lényegében 1799-ben nyílt meg az első olyan könyvüzlet, amelynek fő célja a kottakereskedelem volt.

Ismeretes, hogy 1774-ben Weingand és Köpff katalógusában már zeneművek hirdetési is helyet kaptak, s ezt követően a Kilián testvérek boltjában is megjelenik a kotta. 1786-tól Liedemann János Sámuelnek az Almássy-házban lévő vegyesáru-üzletében zenei nyomtatványokkal is találkozhatott az érdeklődő. (Ő egyébként a korábbi pesti kávéház-tulajdonos, a későbbi pesti kerületi rendőrigazgató, Gotthardi Ferenc egyik bizalmasa volt, s jelentéseit Bécs mindig szívesen fogadta.)

Id. Leyrer József azonban 1799-ben önálló zenekereskedést akart nyitni, de a tanács ezt nem engedélyezte, viszont hozzájárult ahhoz, hogy az 1799-es év végétől könyv- és kottakereskedést nyisson a Jung-házban. Kottáit aránylag magasra „taksálta”,

de a konkurens Kilián-cég lejjebb nyomta az árakat, s így Leyrer is kénytelen engedni borsos áraiból. 1802-ben Leyrer hirdetését tett közzé: vásárlás előtt az általa árusított kották kipróbálását, zongorán való „átjátszását” is lehetővé teszi. 1803-tól már zongorákat is árult, 1805-től lett a bécsi Kunst- und Industrie Comptoir pesti megbízottja. Kiterjedt kapcsolatai ellenére 1806-ban csődbe jutott.

Ezután Kiliánék, Hartleben és Liedemann árusítottak kottákat, Leyrer boltja zenei anyagát pedig Bécs megbízásából Schreyvogel József vette át. Ekkor (1806) nyílt meg az imént említett bécsi cég „szépmesterségi művek kereskedése”, amely kottákat és rézmetszetteket árult. E bolt a Váci utcai Schorndorfer-házban volt, amely ház a ma is állók közül az utca legrégebb fennmaradt épülete. E boltot valószínűleg az igen fiatal Riedl József vezette. Nekik köszönhető, hogy Beethoven Razumovszkij-kvartettjeit kinyomtatták (op. 59), és hogy annak címlapján – kiadóként – a következő meghatározás olvasható: Vienne aux Bureaux des Arts et d’Industrie, a Pesth chez Schreyvogel et Comp.

1808-ban Riedl meg is vásárolta a Váci utcai hangjegyzületet, ahol rézmetszetteket és térképeket is árusított, s Riedl maga is nyomtatott térképeket. Ezek között a legjelentősebb a „Charte von Servien, Bosnien etc.,” amelyet Lipszky János híres Magyarország és Erdély térképe folytatásaként tisztelnek. A budai litográfus, Schmid János 1820-ban arról adott hírt, hogy elkészítette Rudnay primás arcképét, s az az Industrie Comptoirnál kapható. Riedl 1811-ben átköltöztette boltját a Német Színház épületébe. Ezután visszatért Bécsbe, s a kereskedést egy időre Rabus Zsigmond vette át, majd a boltot 1822-ben a soproni Lichtl Károly vásárolta meg.

Ő azt visszahelyezte a Váci utcai volt Schorndorfer-, akkor Steinbach-házba, de 1827-ben innen is továbbköltözött, hiszen 1827-ben már azt hirdette, hogy boltja a Váci utcában van, a „3 gráciák által ellenében” (ez egy fehérneműt árusító bolt volt), 1830-ban viszont a Nagyhíd utca sarkán lévő Mocsonyi-házba tette át üzle-

tét. Lichtl nem csak zenei kiadványokat adott közre, hanem pl. ő adta ki Kisfaludy Károly „Aurora” c. évkönyvének 9. kötetét is, 1830-ban.

A Kishíd utcai Kemnitzer-házban az egykori Paregini Antal képkereskedésből kifejlődött Müller Károly-féle üzlet nyílt meg,⁴¹ amely 1830-ban a Fessl-házba költözött át. Vele kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy ő volt „Musikalishes Magazin” c. periodika kiadója, amely 1828-tól havonta jelent meg.

A Váci utcában Lichtl lett volna az úr, ha nem lett volna ott nagy ellenfele, Hartleben, akiről a következő részben lesz szó, és aki szintén foglalkozott kottaárusítással. Lichtl 1825-ben panaszszal fordult a tanácshoz, mondván, hogy „Hartleben K. A. könyvkereskedő a bécsi hangjegykiadóknál megjelent kottákat mérsékelt áron kínálja... (s kéri), hogy a tanács tiltsa el Hartlebent ettől a kicsinyes és aljas fogástól”. A megoldás végül is az lett, hogy Lichtl megvásárolta Hartleben kottakészletét, de még így sem ő lett „kottaügyben” az egyedárusító.

1826-ban a Váci utcai Hét Választó Fejedelemben rendezett bál (redukt) alkalmából írta Schubert a „Galopp und 6 Ecosysteme” (Op. 49), amelynek pesti fogalmazója Lichtl lett, hiszen a címlapon ez olvasható: „Pesth. In Carl Lichtl's Musikalienhandlung Kunst und Industrie Comptoir”. E darabokat azután Müller is kiadta, amiből ismét per lett – kiadói jogsértés címén.

1828-ban Lichtl évnegyedes zenei folyóiratot is indított „Museum” címmel, amelynek csak néhány száma maradt fenn. (Valószínűleg két évfolyamnyi jelent meg belőle.) Mint említettük, 1830-ban a bolt elköltözött a Mocsonyi-házba, s a következő évben az üzletet, vagyis a „Mív és Szorgalomtár”-at Grimm Vince vette meg. Mivel ő 1842-ben kősjátót vásárolt, és azzal a Dorottya utcába költözött, a zenei kereskedést eladta Treichlinger Józsefnek – aki végül is csak 1845-től árusíthatott.

⁴¹ Nevét néhol Millerként tüntették fel.

Valószínűleg több litográfus is dolgozott ezen a környéken, 1825 táján a bécsi Trentsenky József nyitott boltot, 1839-ben pedig itt nyílt meg Vietoris Antal első magyar kromolitográfiai intézete.

Grimm Vince egyébként nemzetközi hírű sakkozó, egyben a Pesti Sakk-kör egyik első elnöke volt. Összejöveteleiket a Wurm-házban tartották; ott lakott Kossuth is, aki nyilván jól ismerte a sakkozó és litográfus Grimmet, és kapcsolódott hozzájuk a szintén jól sakkozó Landerer Lajos is. Nem véletlen, hogy 1848-ban Kossuth az állami bankjegynyomda litográfiai osztályának vezetésére Grimmet kérte fel, míg az egész nyomdát Landerer rendezte be.⁴²

Időközben – 1827-ben – újabb zenei szaküzlet nyílt Tomala Ferdinánd⁴³ jóvoltából a Temesváry-házban. Ő korábban kilenc éven át Hartleben beosztottja volt – egyben muzsikus, aki maga is komponált –, s megpróbált önállósulni, ami végül is sikerült neki. E történet pikantériája az – mint említettük-, hogy midőn Lichtl megvásárolta Hartleben kottakészletét, s ezzel kettejük harca befejeződött, úgy vélte, hogy kottaügyben ő lesz az „úr”; de nem így történt, hiszen Hartleben segéde önálló zenei szaküzletet nyitott, s talán ez is közrejátszott abban, hogy Lichtl saját boltját 1830-ban Grimmnek adta el.

Tomala is foglalkozott térképek árusításával és kiadásával. Csintalan József 1828-ban nála jelentette meg Pest-Buda könyvnyomatos térképét. 1831-ben az új Nagy Kristóf-házba tette át boltját – a ház tulajdonosa Birly Flórián volt –, 1837-ben pedig átköltözött a mai Vörösmarty tér (akkor Színház tér) egyik üzlethelyiségébe.

Ügyes kereskedő volt, akinek térképei és kottái mellett egy

⁴² Grimm Vince jelen volt a Szent Korona Orsova közelében történt elásásánál is, így nem vitatható, hogy a szabadságharc bukása után kénytelen volt Törökországba menekülni. 1868-ban tért vissza Pestre, ahol 1872-ben hunyt el.

⁴³ Egyes helyeken: Tomola

helyismereti kiadványa is fennmaradt 1827-ből. Címe: „Buda és Pest városoknak és környékeiknek tekinteteik, hozzá kapcsolt leírással”. (A tekintet kifejezés látképet jelent.) Boltjának áruválasztékát egyre bővítette, 1833-ban már így írt róla a Honművész: „Méltán nevezhetjük ... Tomala Ferdinánd mív, földleírás és hangtárát, mint a pesti város egyik díszét.” Az élettörténetét megíró Isoz Kálmán elmeséli róla, hogy ezekben az években már maga adta ki szerzeményeit – amelyek csak részben voltak valóban eredeti kompozíciók –, s hogy ő hozta divatba a magyar nótákból írt galoppokat és keringőket.⁴⁴

Tomala segédje volt 1837-től Tyroler József rézmetsző, aki később a bankjegynyomda alkalmazottja lett, s ő metszette a Kosuth-bankókat. Tomala szépen fejlődő boltjának és kiadói tevékenységének az 1838-as szomorú árvíz vetett véget. 1842 után már alig hallani róla. Pedig, ha terveit valóra válthatta volna, akkor ma e kor leghíresebb kotta- és metszetkiadójaként tisztelnénk. 1842-ben szűnt meg az üzlete, s ugyanabban az évben bocsátotta áruba Grimm a saját boltját.

Időközben azonban (1839) – hosszú viták után – a Szervita téren a Városi Színház egykori csellistájának, Wagner Józsefnek a hasonló üzlete nyílt meg. Nehezen kapott erre engedélyt, mert Müller, Tomala és Grimm tiltakoztak, hivatkozván arra, hogy Wagner nem képzett szakember. Erre ő azt válaszolta, hogy a többiek sem azok, hiszen az osztrák Grimm műszaki ember volt, Müller fűszerkereskedő, Tomala pedig könyvkereskedő-segéd. Végül is a bolt megnyílt, amelynek új ellenfele a Grimm-utód Treichlinger lett.

Wagner különböző panaszos beadványaiban előadta, hogy ő zeneművész, több bel- és külföldi filharmóniai társaság tiszteletbeli tagja, karmester, a Pest-budai hangászegylet választmányi

⁴⁴ Vö. Isoz Kálmán: Zeneműkereskedelem és kiadás a régi Pest-Budán. = Magyar Zenei Szemle, 1941. pp. 117–137, 145–168.

tagja és levéltárnoka, a pesti művészi és ipartár tulajdonosa. Treichlinger pedig „csak” zenész volt, ennek ellenére sikerült boltját megtartania, melyet 1864-ben tőle fia örökölt. E történetet Isoz Kálmán így summázta: Treichlinger volt „az egyetlen, ki mű- és hangjegykereskedését gyümölcsözően tudta kezelni és átadni. Jogilag id. Treichlinger volt a Kunst und Industrie Comptoir utolsó tulajdonosa, mert fia... ugyanannak az üzletnek tulajdonába nem mint vevő, örökös vagy engedményes, hanem mint új cég került”.

Amely hamarosan még újabb lett, hiszen készletét az akkor már patinásnak számító „Rózsavölgyi és Társa” vásárolta meg.

id. Leyrer József könyvkereskedő és kiadó, 1799-től 1841-ig

Id. Leyrer József nevével 1799-ben találkozunk először a zeneműkereskedelemmel kapcsolatban, ahogyan azt a fentiekben körvonalaztuk. Leyrer sok mindennel próbálkozott, kölcsönkönyvtárral is, de vállalkozásai többször megszakadtak, majd más formában újraindultak.

Egyik specialitása volt a szerző engedélye nélküli utánnomás, ami végül is az utókor számára több olyan művet is „eredményezett”, amely mára komoly tudománytörténeti értékévé vált.

Arról van szó, hogy Knie Márton József az Egyetemi Nyomda jóvoltából könyvsorozatot indított „Ofner Medizinish-Chyurgische Bibliothek” címmel, mindez 1798-ban történt. 1798-ban négy kötet jelent meg, 1799-ben további három, majd Sabatier háromkötetes kézikönyve 1799 és 1802 között. A sorozat pesti főbizományosa a Weingand cég volt, de Weingand halála azonban megakasztotta a programot, s magát a terjesztést.

1800 táján id. Leyrer József megvásárolta ezt a raktárat, az orvosi-gyógyszerészeti kötetekkel együtt, sőt Leyrer hat újabb művet adott ki a sorozatban az 1800 és 1803 közötti időszakban, első-

sorban nemzetközileg is jegyzett munkák utánnnyomásait. Ezek között említendő Kurt Sprengel háromkötetes „Handbuch der Pathologie” című munkája (1801), aki emellett orvostörténeti műveiről is ismert, továbbá Erasmus Darwin négykötetes „Zoonomiá”-jának⁴⁵ német fordítása: „Zoonomie, oder Gesetze des organischen Lebens” címmel. Utóbbi mű rendkívül értékes, hiszen azt Charles Darwin nagyapja írta, s lényegében ez a mű képezte a darwinizmus alapját. Igazán világhírűvé az ifjabb Darwin „A fajok eredete” és „Az ember származása” című művei megjelenése után lett az 1880-as években. De hogy ez a nagyon szép kötésű négykötetes munka német változatban Pesten is megjelent 1802-ben, az bizony kevésbé ismeretes, s ez egy nagy kuriózuma a pesti könyvkereskedők könyvkiadói tevékenységének.

A sorozat Leyrer által kiadott hat kötetének további négy szerzője: Markus Herz 18. századi berlini orvos és filozófus, aki elsőként tartott előadásokat a kísérleti fizikáról, Charles Rochmont Aikin a 19. század első felében élt londoni orvos volt, s könyve az akkor felfedezett és megindult himlőoltás terjedése szempontjából érdekes, Benjamin Bell angol sebészorvos, jelentős munkája az 1798-ban Budán is kiadott „Abhandlung” (a budai kiadást megelőzően művei Angliában, Amerikában és a német nyelvterületen is megjelent). Leyrer azonban egy másik könyvet is kiadott tőle, „Lehrbegriff der Wundarzneykunst” címmel, öt kötetben.

A fenti adatokat elsősorban Dörnyei Sándornak köszönhetjük, aki így foglalta össze ezt a kutatását: „Összegzésként megállapíthatjuk, hogy az »Ofner Medizinisch-Chirurgische Bibliothek« az első hazai kísérlet volt orvosi szakkönyvek rendszeres kiadására. Magyarország területén a XVIII. század utolsó éveiben kevés orvos és seborvos működött, a belföldi igény nem biztosított megfelelő kelendőséget a kiadványoknak. A külföldi piacon pedig

⁴⁵ Darwin, Erasmus: Zoonomia; or, the laws of organic life. I–II. London, 1794–1796. J. Johnson. VIII, 588 p.; XI, 772 p.

nem tudták felvenni a versenyt főleg a bécsi könyvkereskedők kínálatával.”⁴⁶

1806-ban Leyrer József csődöt kívánt jelenteni, anyósa azonban kifizette a hitelezőket, s így boltja tovább működhetett. Új, nagy könyvjegyzéke 1807-ben jelent meg, ez is igazolja, hogy üzlete továbbra is fennállt, sőt ebben az évben elnyerte a pesti polgárjogot is.

Ekkor egy kölcsönkönyvtár megnyitására is gondolt, de mivel ezeket a „gyanús” találkahelyeket 1799-ben bezáratták, s bár ő csak 1809-ben kért engedélyt új nyitására, azt csak 1815-ben engedélyezték számára. Addig – ha szerényen is, de – árusított, sőt könyvírással és -kiadással is foglalkozott. Legismertebb műve egy pesti útikönyv, mely 1803-ban jelent meg: „Die Stadt Pesth und ihre Gegend in Briefen von einem Fremden”.

Valószínűleg 1827-ben ő vásárolta meg Szubuly György könyvkészletét.⁴⁷ Az 1838-as árvíz őt is tönkretette. 1840 táján boltját az Úri utcába tette át, a Batthyány-házba, 1841-ben pedig az üzleti ügyeket fiának engedte át, aki a kölcsönkönyvtárat meg is szüntette.

Az idősebbik Leyrert így jellemezte Sennowitz Adolf 1892-ben:

„Az öreg Leyrer bácsi már régesrégen ott kuncsorgott és élőködött Úri-utcai görbe, szűk boltodújában. Sokoldalú ember; író – és poéta. Antikváriuma elég jelentékeny s keresett volt valamikor, szortimentje szinte inkább csak ócskás üzlet, s nem csekély számú kiadványa legnagyobbreszt merő utánnyomás..., közte nagyobb terjedelműek is, melyeket Leyrer vagy tiltott voltuk, vagy eredeti kiadásuknak túl drága volta miatt szépen

⁴⁶ Lásd részletesen: Dörnyei Sándor: „Ofner Medizinisch-Chirurgische Bibliothek” = Magyar Könyvszemle 118 (2002) No. 4. pp. 421–430. (az idézet helye: p. 430.)

⁴⁷ Szubuly kereskedői jogát Wigand vette meg.

utányomott és hozott forgalomba. Idővel azonban Leyrer üzlete s hírneve erősen hanyatlott s kénytelen lett odújában – aminő leleményes ember volt – egy sajátos irodát rendezni be, mely megélhetéséhez szolgáltatott az apróbb konyhára való. Volt ez pedig egy concessió alá nem eső »első pest-belvárosi hímrím-, alkalmi és egyéb verses szerelmi-, meghívó- s partecédula készítő gyár«, melyben aztán olcsó tarifa szerint végezte a környékbeli szobacicák, szakácsnők s más ilynemű érzékeny szívű publikum számára a szerelmi levelezéseket s sok egyéb más írásbeli dolgokat. Ő faragta az ex professo gratulánsok számára – minők a becsületes lámpagyújtogatók, színlaposztók, kéményseprők, dunavizesek s a többik – az újévi üdvözlő versezeteket, s ő szerkesztette a postások számára a poszpichliket, melyeknek jól megrágott s régen mintaszerűeknek kipróbált viccei s handabandáival majdnem oly nagy hírre tett akkor szert, mint teszik manapság például a nagy-kanizsai ismert naptárak az ő jól megrágott és az útszéli csacsiktól is már százszor átkérődött handabandáival.⁴⁸

Id. Leyrer József szívesen adott ki kottákat, s általában zenei és színházi témájú műveket, ezek közt szerepel a „Theatralisches Lie-derbuch; oder Sammlung der beliebtesten Arien, Duetten, Terzet-ten, Quartetten etc. aus Deutschlands vorzueglichsten Opern” című kiadványa (1810). A kor kedvelt német drámaírója volt August von Kotzebue, akitől Leyrer több kötetet is kiadott.

A 18. században élt német történész és genealógus, Ludwig Albrecht Gebhardi „Geschichte der Königreiche Dalmatien, Kroa-tien, Szlavonien” című, öt és félszáz oldalas munkáját szintén Ley-
rer adta ki, első kiadásban 1805-ben, de tőle más történeti munká-
kat is közreadott. A komolyabb kötetek között találjuk az 1810-

⁴⁸ Sennowitz Adolf: Lampel Róbert. In: Magyar Könyvkereskedők Évkönyve. Második évfolyam. Bp., 1892. Magyar Könyvkereskedők Egylete. p. VIII.

ben kiadott Unger János Károly-féle oktatást segítő, több mint 300 oldalas gyűjteményét is, „Geschichte der ältesten Stammvölker. Ein Lesebuch” címmel. Unger a bécsi Theresianumot vezette, s tagja volt a római Arcadia-társaságnak.

Emellett nagyszámú kisebb terjedelmű kötetten is kiadóként áll a neve, ezek száma meghaladja a félszázat. Ezek sorában említendő Patzek Károly kis kötetecskéje, amely az 1831-es kolerajárványhoz kapcsolódik „Das Nothwendigste über Cholera morbus” címmel.

Ifj. Leyrer József 1851-ben maga mellé vette Lampel Róbertet. Leyrer már 1846-ban magyarosította a nevét, s ezért kereskedésük „Lantosy József és Lampel” néven kezdte meg működését, 1852-től pedig a bolt egyedüli tulajdonosa Lampel Róbert lett.

Eggenberger József könyvkereskedő, könyvkiadó és nyomdász, 1800-tól 1850-ig

Weingand János Mihály segítője 1783-tól Eggenberger József lett, s 1800-tól már ő vezette a kereskedést, kiadványaikon pedig néhány éven keresztül mindkettejük nevét feltüntették. 1800 nyarán a tulajdonos örökösödési szerződést is kötött, amely hamarosan életbe is lépett: Weingand ugyanis két évre rá elhunyt. Ekkor az új tulajdonos körlevelet bocsátott ki ezzel a szöveggel:

„Minden barátainknak, s levelezőinknek illendő tudósítására jelentem, e folyó 1802. esztendőben 17-ik júniusban történt szomorú halálát az én kedves barátomnak és kereskedőtársamnak Weingand Mihály úrnak, ki rövid ideig tartó betegeskedése után, életének 59-ik esztendejében rothasztó hideglelésben megholt. Könyvkereskedésünkben semmi változás nem leszen, mivel ez, halála után egyedül magamra szállott. Azért tovább is

a számosaknak tellyes befejezéséről az eddig volt név alatt, úgymind: Weingand és Eggenberger fog folytatatni.”⁴⁹

És így is történt. Eggenberger valóban tisztelte egykori főnökét, ami a Bécsben kiadott *Magyar Kurír*ban megjelent fenti megemlékezésből is kitűnik. 1805 után Eggenberger lett a cég egyedüli névvisselője, majd 1837-től fiával közösen vitte tovább az üzletet, s lettek Pest talán legelismertebb könyvesei. Boltjuk a Barátok terén (a mai Károlyi Mihály utcának a Ferencziek teréhez közeli részén) állt. A pesti tudósok, írók ismert találkozóhelye volt ez a könyvesbolt, amelyet 1850-ig Eggenberger József vezetett, egy idő után fiával együtt, később pedig fia vette át a céget, s ekkor elvállalták, hogy a Kisfaludy Társaság bizományosai lesznek.

Eggenbergert azonban elsősorban mint akadémiai könyvkereskedőt, mint az Akadémia bizományosát ismerték,⁵⁰ így is hirdette önmagát. A Magyar Tudós Társaság 1835-ben állapodott meg az Eggenbergerrel cégek, s ők kiadványaik főbizományosai lettek. Ezen túlmenően Eggenberger és fia arra is vállalkozott, hogy több akadémiai kézirat nyomdai előkészítését és kivitelezését is megszervezik, majd a kész műveket ők terjesztik. Ezekben az években az általuk felkért nyomdák között szerepel a Egyetemi Nyomda, a Trattner–Károlyi nyomda és a kecskeméti Szilády nyomda, de több olyan akadémiai kiadványt is ismerünk az 1844 és 1848 közötti időszakból, amelyen Eggenbergerék nem tüntették fel a nyomda nevét.

⁴⁹ Magyar Kurir, 1802. júl. 27. pp. 127–128. – Az Eggenberger-cég későbbi hirdeteiben az alapítás időpontját 1768-ban jelölte meg, de 1768-as és 1769-es kérvényüket elutasították, a boltnyitási engedélyt csak 1770-ben kapták meg.

⁵⁰ Lásd bővebben: Gazda István: A Magyar Tudományos Akadémia reformkori kiadványai 1831–1848. Piliscsaba, 1999. Magyar Tudománytörténeti Intézet. 170, 22 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 13.); Gazda István: Fejezetek a 175 éves akadémiai könyvkiadás történetéből. Bp., 2003. Akadémiai Kiadó. 43 p.

Íme néhány példa 1844-ből: Sárváry Jakab „*A büntetésről s különösebben a halálbüntetésről*”, Szigligeti Ede „*Kinizsi*” c. vígjátéka, Edvi Illés Pál oktatókönyve, Obernyik Károly „*Főúr és pór*” c. szomorújátéka, Werbőczy Hármaskönyvének az Akadémia által kiadott magyar változata, Hetényi János pszichológiai munkája, Chelius sebészetének magyar változata (ez volt a sorozat negyedik kötetet, amelyet Bugát Pál javaslatára kezdtek el lefordítani), valamint Nagy Ignác nagy sikerű „*Tisztujítás*”-a (ezt Eggenbergerék a következő évben ismét elkészítették, mert az első kiadás gyorsan elfogyott)

A következő évtől kezdve (1845) Eggenbergerék több akadémiai kiadványt Kecskeméten nyomattak a Szilády nyomdában. Az első mindjárt egy szomorújáték Szigligeti Edétől, a második a római Tibullus elégiájának magyar fordítása, a harmadik ismét egy színdarab, mégpedig vígjáték, megint csak Szigligetitől, azután egy színjáték az igencsak szorgalmas írótól, Tóth Lőrinctől, ez a „*Hunyadi László*” című történelmi dráma.

1846-ban Beke Kristóf és Wargha István pályadíjat nyert lélektudományi munkái jelennek meg a Magyar Tudós Társaság jóvoltából, Eggenbergerék szervezőmunkájának köszönhetően. Az Akadémia egyik fő célja a nyelv megreformálása volt, s ebben a témában is több díjnyertes pályamű készült: „*A magyar szókötés szabályai. A magyar tudós társaság által koszorúzott pályamunka. Irta Szilágyi István. + A' magyar szókötés szabályai. A' magyar tudós társaság által díjazott pályamunka. Irta Fábrián István*”.

1847-ben megjelent Szlemenics Pál munkája „*Fenyítő törvényszéki magyar törvény*” címmel, s még ugyanebben az évben második bővített kiadásban adják közre a nagy sikerű „*Törvénytudományi műszótár*”-t. Magyarországon több kiadásban is megjelent Plutarchos híres „*Párhuzamos életrajzok*” című klasszikusa, az egyik ilyen fordítás Székács József akadémikusé, ez is a Tudós Társaság és az Eggenberger cég közös szerződésében készült.

Ezen túlmenően az Eggenberger név nagyszámú tankönyvön,

köztük Ferenczy János 1809-es geográfiáján, Kováts Mihály „Medicina forensis. Vagy: orvosi törvény tudomány, a táblabíró, bíró, ügyvédő, törvénytudó, törvénytanuló orvos, tanulóorvos uraknak számokra” című, 1828-as munkáján, Lassú István számos statisztikai kötetén, Lánghy István több, a reáltudományok körébe tartozó munka fordítójaként számon tartott kötetén (pl. „Az öszvehasznált élőtermészettudománynak alapvonatai”), vagy például Bittner Imre jogi-orvosi műve („Eszmék a közorvostan szabályozására Magyarországon, 1848”) olvasható.

És Eggenberger József könyvkiadással és könyvkereskedelemmel foglalkozó utódai is „Eggenberger” név alatt adták közre kiadványaikat a 19. században a 20. században, egészen 1944-ig, s ezek között számos olyan mű van, amely a Magyar Tudományos Akadémiához, mint kiadóhoz kötődik (az általunk most nem vizsgált, 1848 utáni időszakban is).

Winterl Jakab és Kitaibel Pál tudóstársasága, mint kiadó, 1802-től

A Tudományegyetem professzorai 1802-ben alapítottak egy természettudományi kutatásokra koncentráló társaságot, amely rövid életű volt. A kör szervezője a vegyész és botanikus Winterl professzor volt, aki ezeket a tantárgyakat korábban a nagyszombati egyetemen, illetve a Nagyszombatból Budára áthelyezett egyetemen is tanította. Ő volt a nagyszombati, illetve a pesti egyetemi botanikus kert alapítója is. Társaságának munkájába meghívta az elméleti orvostan, egyben az államorvostan professzorát, Schraud Ferencet, továbbá a fizika professzorát, Tomcsányi Ádámot, azután saját adjunktusát, Kitaibel Pált, továbbá egy „vendéget” is: Kultsár Istvánt, a neves lapszerkesztőt. Társaságuk fő célja a reáltudományok, az orvostudomány és a gazdasági tudományok művelésének támogatása volt. Egy kiadványukat ismerjük: „Plan zu

einer ungarischen Gesellschaft für Naturkunde, Oekonomie und Medicin' címmel, amely egy 25 oldalas áttekintés.

Az Institoris család vállalkozásai, 1803-tól 1814-ig

Institoris előbb Josef Leyrer, majd 1804-ben Mossóczi Institoris Gábor és fia, Károly tulajdonába ment át. Institoris Gábor eredetileg könyvkötő volt: 1792-ben engedélyért folyamodott a Pest vármegyei tanácshoz mestersége folytatására és egy kölcsönkönyvtár alapítására. A helyi könyvkötők ezúttal a folyamodó protestáns voltát kifogásolták, majd a felszabadító levelét hiányolták, s ezért megtagadták a céhbe való fölvetelét. A tanács ezért csak a kölcsönkönyvtár létesítését engedélyezte számára. Institoris lett a legjelentősebb 18. századi pesti magyar olvasókabinet tulajdonosa, akinél a könyveket nem csak olvasni, hanem megvásárolni is lehetett. Institoris fia, Károly, aki korábban egy lipcsei könyvkereskedőnél dolgozott, nem tudta elkerülni a csődöt: 1815-ben elárverezték 1857 forint becsértékű üzletét.

A századfordulón két bolt is megnyílt: az egyik Hartlebené, amelyről már szóltunk, a másik az Institoris családé, akiknek nevét a Gáli-Leyrer szerződésben már láttuk, és akiről Horvát István is említést tett naplójában. E bolthoz – amely valószínűleg a régi Lindauer üzlet helyén volt, de ezt nehéz bizonyítani – igen komoly pénzért jutott e könyves család, amint az Institoris Károly egyik, 1822. márc. 17-én, Bucsánszky nevű ügyvédjéhez írt leveléből ki is tűnik: „Atyám a Privilégiumot Leyrertől 1803-ban 1000 Ft B. Cz. (= bécsi címletben) vette...”⁵¹ Erre persze az egykori szerződésben nem utaltak!

E családnév jól ismert volt a könyves szakmában, hiszen az

⁵¹ Budapest Főváros Levéltára IV. 1223/b. Pest város Törvényszéke iratai. Acta iudicialia 1200.

eredetileg könyvkötő Institoris Gábor az 1792-es év végén a Kecskeméti utcában nyitott kölcsönkönyvtárat (ma: Kecskeméti u. 9.), mely Pest első, teljes egészében magyar nyelvű állományból egybegyűjtött olvasókabinetje volt.⁵² E kabineteket 1799-ben bezáratták, és nyilván ennek tudható be, hogy Institorisék ugyanabban az évben nem mertek új könyveket árusító könyvesbolt megnyitása iránt kérelmet beadni, ebben viszont segített nekik Gáli és Leyrer.

Virág Benedek 1803-ban szomorúan írta Kazinczynak: „Már valahára kinyomta Trattner Telegdit, igen sok dolga vagyon most ennek az embernek. Patzkó s Landerer többnyire alusznak. Ha felébrednek is, tsak Kalendáriumokat, Lelki kintseket, Szentek dudáját s dínom-dánom verseket látnak maguk előtt. Kár, hogy Pesten valódi magyar ember nem nyomtattat.”⁵³

A historikusok úgy vélik, hogy ezen az áldatlan helyzeten akartak segíteni Institorisék.

A fiatal Institoris Károly Lipcsében sajátította el a könyvkereskedői szakma „titkait”, s 1803 őszén hazaérve, édesapja – valószínűleg Váci utcai – boltjának társtulajdonosa, 1808-tól önálló tulajdonosa lett. Gondozásukban jelent meg például (1808-ban) a Kazinczy Ferenc szerkesztette *Magyar régiségek és ritkaságok*. E 239 oldalas mű Sylvester János 1539-es grammatikáját, az 1549-es első, nyomtatott magyar ábécét és Varjas János 1775-ös „e” magánhangzóval írt elégiáját, a *Megtért emberek énekjét* tartalmazta. A kötetet Trattner Mátyás nyomta Institoris Károly számára. (Érdemes talán megjegyezni, hogy maga Varjas János is foglalkozott könyvkiadással: Maróthi György híres debreceni kollégiumi tanár 1743-as *Arithmetica*ját adta közre 1763-ban és 1782-ben, melyhez

⁵² Vö.: Fülöp Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorszakban. Bp., 1978. Akadémiai. 290 p.

⁵³ Váczy János (szerk.): Kazinczy Ferenc levelezése. Vol. 3. Bp., 1890. Akadémia. p. 79.

a motivációt részben az adta, hogy felesége korábban a fiatalon elhunyt Maróthi professzor hitvese volt.)

Hadd írjunk le egy érdekes, de szomorú történetet, mely e jeles könyvkereskedőhöz kapcsolódik. Csokonai – miután házuk leégett – igen nyomorúságos körülmények között élt, s 1803 táján arra gondolt, miért ne lehetne valamelyik pesti könyvkereskedő helyi megbízottja. Választása Institorisra esett. Íme a kereskedő által Debrecenbe küldött válaszlevél egy részlete, minimális magyaráttal:

„...jó urat ismerem, hogy az debreceni tájakon felsőbb és alsóbb renden lévő becses hazafiakra az könyvek kiszolgáltatásában igen hasznos ember lehetne... Maga hasznára is volna. Sőt nékem is használhatna... Különös tapasztalásom, hogy jó úrnak kezdett kiadott munkáit a Nemes Magyar Publicum kedveli és dicséri, tehát bizonyos lenne az, hogy jövő kiadott munkáit sokkal könnyebb képpen árulnatnák, és én is azon volnék, hogy egész Magyar és Erdély Országban elterjedjenek... Kívánom becsületes emberekre dolgaimat bízni, hogy annál inkább hív szolgáltatomat teljesíthessem...

Pesthen 29dik Maji 1803.

kéz köteles szolgája,

Mossotzy Institoris Gábor.”⁵⁴

Institoris Gábor 1808-ban hunyt el, s így emlékezett rá Kölcsey, Kállay Ferencnek írt soraiban: „Meghalt Institoris is, az ő boltjában jöttünk egyszer össze mindhárman, te, Szemere és én, s úgy hárman együtt soha nem voltunk, csak azon nap. Fogunk-e még egyszer így összejönni?”

Fülöp Géza írja: „Az Institoris-féle könyvesbolt Institoris Gábor halála (1808) után fia, Institoris Károly vezetése idején is a

⁵⁴ Waldapfel József: Csokonai mint könyvárus-jelölt. = Irodalomtörténeti Közlemények 38 (1928) No. 3–4. pp. 271–273.

pesti írók találkozóhelye volt. Kazinczy „pesti triászának” tagjai: Szemere Pálon, Vitkovics Mihályon és Horvát Istvánon kívül számos alkalommal részt vett az itt tartott összejöveteleken Döbren-tei Gábor és Helmečy Mihály, s 1810-i pesti törvénygyakorlata idején csatlakozott hozzájuk Kölcsey is barátjával, Kállay Ferenc-cel együtt. Pesttől való távollétük idején leveleiket ők is az Instito-ris-könyvesbolt címére küldették.”⁵⁵

*

A fiatal Institoris is engedélyt kért arra, hogy – könyvesboltja mel-llett – a család egykori könyvgyűjteményét is megnyithassa a nagy-közönség előtt, s a jogot meg is kapta az év őszén. A könyvtár nyi-tására azonban nem került sor, amit elsősorban kollégája, Leyrer József sérelmezett, mert részben miatta, részben Ivanics Zsig-mond hasonló kérvénye miatt az övét elutasították.

Végül is 1813-ban Institoris arra gondolt, hogy Leyrerrel együtt kezd e vállalkozásba, de 1814-ben csődöt jelentett, így Leyrer a következő évben egymaga nyitotta meg kis kölcsönkönyvtárát. Institoris Károly kénytelen volt boltját – amely néhány évig való-színűleg a Váci utcában volt – bezárni, 1815-ben pedig magát a várost is elhagyta.

Könyvraktárát elzálogosították, kereskedői jogát pedig az 1822 márciusában megrendezett árverésen Szubuly György szerezte meg 600 forintért.

Lehetséges, hogy Institorisék csak néhány évig árusítottak a Váci utcában – a korabeli összeírásokból ez sajnos egyértelműen nem tűnik ki; az azonban igen, hogy 1815-ben a megszűnt Institoris-bolt okán a tanács új üzlet nyitását engedélyezte. Ez a könyvesbolt a Váci utcának a mai Erzsébet hídtól délre eső részén nyílt meg, amelyet

⁵⁵ Fülöp Géza: Olvasóközönségünk a felvilágosodás korában és a reformkorban.
Online: <http://mek.oszk.hu/01600/01608/01608.htm>

akkor Lipót utcának hívtak. (1786-ig az utca északi részét is így hívták, de az ezt követő több mint száz esztendőben, egészen 1899-ig csak a déli felét nevezték így, azóta pedig az egész a Váci utca nevet viseli.) Az új bolt tulajdonosa Ivanics Zsigmond lett.⁵⁶

Hartleben Konrád Adolf könyvkereskedő és könyvkiadó, 1803-tól 1861-ig

Egy már jól ismert könyvkiadó és könyvkereskedő szakember 1803-ban nyitott üzletet a Belvárosban, a Walthier-házban. Hartleben Konrád Adolfról van szó, aki akkor 26 esztendős volt.⁵⁷ Nem sok bolt működött a környéken: a Ferencziek terén volt a Weingand-Eggenberger szaküzlet, amelyet 1804-ben már csak Eggenberger nevéen hirdettek, az Egyetem téren a Kilián testvérek könyvesboltja, Leyrer Józsefé pedig a Kishíd utcában; Kiss István üzlete a piaristák épületében volt (ma: Március 15. tér), az ötödik üzlet lett Hartlebené.

E mainzi születésű kereskedő Bécsben sajátította el a szakma fogásait, 1801-ben pedig Ivanics Zsigmond budai könyvkereskedésébe mint névleges társ lépett be, majd 1803-ban e bolt szortiment részét meg is vásárolta.

Bár Pest városában egyre szaporodtak a könyvesek, s mint láttuk Hartleben is megnyitotta boltját, a szakírók mégsem voltak mindig elégedettek tevékenységükkel. Akkoriban önálló könyvki-

⁵⁶ Kis Elemérné: Ivanics kölcsönkönyvtára. In: Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1965–1966. Bp., 1967. OSZK. pp. 458–472.

⁵⁷ Sennowitz Adolf: A két Hartleben. In: Magyar Könyvkereskedők Évkönyve. Hatodik évfolyam. Bp., 1896. Magyar Könyvkereskedők Egylete. pp. V–XXVI–II.; Gárdonyi Albert: Hartleben Konrád Adolf. = Magyar Könyvszemle ??? (1928) No. ??? pp. 61–66.; Szemző Piroska: Hartleben Konrád Adolf mint német és osztrák írók pesti kiadója. In: Szemző Piroska: Német írók és pesti kiadók a XIX. században. 1812–1878. Bp., 1931. Pfeifer. pp. 76–82. (Német philológiai dolgozatok 47.)

adók még nem lévén, a könyvét kiadni vágyó vagy egy kereskedőhöz, vagy közvetlenül a nyomdához fordulhatott. Sokan az utóbbit választották, s a kinyomtatott mű azután eljutott a kisebb-nagyobb bizományosokhoz, akik vagy eladták, vagy bizonyos idő után visszajuttatták a feladóhoz. Az alábbiakban egy ehhez kapcsolódó véleményt szeretnénk közreadni, a naplót író Horvát Istvánét. 1805. jan. 7-i az a feljegyzése, melyet alább a mostani helyesírás-hoz igazítva olvashatnak:

„Ebéd után mindjárt Ferenczyvel együtt Budára siettünk... Ott-létünkkor leelőször is kedves Vitkovits Mihály barátunkat leptük meg. Ünnepe lévén nem sokáig háborgattuk, hanem Painter Prépostról írt Dalunkat Madarassy Ferenc könyvvizsgálóhoz vittük a Vízivárosba. Innen fölmentünk Versegly Ferenc barátunkhoz a budai várba. Evvel minekutána némelyeket végeztem vele a Kolomposiban előakadó hexametereknek benyomtatásukról, Grammatikájáról beszélgettünk. Már a vége felé vagyon a tisztára való leírásban. Írta német nyelven. Kinyomtatatni szándékozik Eggenberger könyváros. Legböcsületebb ember ez még eddig az itt lévő könyvárosok között. Leyrer József a sok külső-országi brosúrával már jóformán eljárta a Diószegi vásárt és torkig úszik ... adósságában. A Kilián testvérek részben kevélységük, részben gorombaságuk miatt kevesektől szeretettnek, és csak akkor fordul be hozzájuk az ifjú ember, ha valamely tiltott könyvet mások által meg nem nyerhet. Nagy abban érdemük, hogy az okosabb könyveket – bár mind meg legyenek tiltva – ösmerőseiknek megszerzik. Hartleben Konrád Adolf könyvárosságának jövedelmeit egyszerre ezrekkel akarván szaporítani, minden módokat (planum) kitálalni iparkodott először, de látván, hogy nincsen ugrás a természetben, gyalázatosan megcsökkent... Ő csak megszorult íróktól szeret kézírásokat vásárolni... Midőn Versegly fogságából kiszabadult, míg penzióját vissza nem nyerte, nagy szükségben

fanyalgott. Megszólította őt Kiss, és ekkor könnyű módon megvásárolta tőle csekélységért Rikótit... Mossótyz Institoris Gáborból első tekintetre kinéz a nem könyvárosoknak való conformatio, a néminemű durvaság. Több haszonnal folytathatta volna könyvkötőségét magányosan. Elég az – mellesleg minden részrehajlás nélkül – a könyvárosokról.”⁵⁸

A „mester” már 1804-ben megindította a *Patriotisches Wochenblatt für Ungarn* c. gazdasági periodikát, melynek szerkesztője Lübeck János Károly orvos és gazdasági szakíró volt, aki akkor Pesten élt, 1805-től pedig Hont vármegye főorvosa volt.⁵⁹ Periodikája négy kötetet tett ki, s valamennyi 1804-ben jelent meg.

Schedius Lajos szerkesztésében 1802-től adta ki a Patzko nyomda a *Zeitschrift von und für Ungarn* c. havilapot, amelyet 1804-ben szintén Hartleben terjesztett. (Ebben az évben a lap utolsó két kötete jelent meg.) A folyóirat példányszáma ekkor már elérte a 300-at is, de az Schedius betegsége miatt sajnos megszűnt.

Hartleben hamarosan a város megbecsült embere lett: 1819-ben választott polgár, emellett már 1815-től főhadnagya volt a pesti polgárőrségnek. (A könyvesek közül még Eggenberger József, Müller József és Trattner János voltak ekkor tagjai a polgárőrségnek.)

Nevéhez nagyszámú könyv kiadása fűződik (Sennowitz 1895-ös statisztikája szerint 1804 és 1831 között 36 magyar és 91 idegen nyelvű kötetet nyomtatott ki).

Köztük említendő Balásházy Jánosnak a honi gazdaságról közreadott 1831-es munkája; hasznos ismeretterjesztő kötet volt még az L. F. Franktól Horváth József által lefordított *Az orvos mint há-*

⁵⁸ Vö.: Temesi Alfréd – Szauder Józsefné (szerk.): Mindennapi. Horvát István Pest-budai naplója 1805–1809. Bp., 1967. Tankönyvkiadó. pp. 67–69.

⁵⁹ Trócsányi Zoltán: Hartleben Konrad Adolf kiadó lapterjesztési ötletei. = Magyar Könyvszemle, 1942. No. 4. pp. 421–423.

zibarát c. érdekes munka is. Horváth egyébként még jó néhány kötetet fordított Hartleben számára.

Alapos mű a Schams Ferenc írta, Hartleben kiadta 1821-es városleírás. Ez a Pest történetével foglalkozók hasznos kézikönyve ma is (2022-ben ismét megjelent). És tíz évvel később Hartleben kiadta Schams egyik szőlészeti munkáját is: „Magyarország szőlőműveléséről való vizsgálódások, vagy tapasztaláson épült oktatások ezen fontos gazdasági ágazatnak lehető jobbítására, mint részbeli megfejtese egy jutalomkérdésnek. Magyarázta Lencsés J. Antal”.

Az azóta jó néhány kiadásban közreadott Eötvös József-művek között említjük első nagyobb művét, *A házassulókat*, amely nála jelent meg 1833-ban, akárcsak *A karthausi* (1842), mely először a *Budapesti árvízkönyv*ben látott napvilágot (ezt 1839-41-ben Heckenast adta ki). 1845-ben jelent meg Hartlebennél *A falu jegyzője*, 1847-ben pedig a *Magyarország 1514-ben*. Ez utóbbit németre A. Dux fordította, s 1850-ben jelent meg – ugyancsak Hartlebennél. A később oly hírhedtté vált osztrák ügynök, az akkor még a magyar forradalom mellett felszólaló Zerffi Gusztáv német nyelvű *Der 15te März, 1848 in Pest* c. művét is ő adta közre.⁶⁰

A Kisfaludy Társaság felkérésére indította meg új külföldi regénytárát is, ismét Nagy Ignác szerkesztésében. Fontos irodalomtörténeti tény, hogy Jókai első, önálló kötete, a kétrészes *Hétköznapok* c. regény szintén Hartlebennél jelent meg, mégpedig 1846-ban. Bajza József hatalmas világtörténetének „bevezető”, több mint 900 oldala is nála látott napvilágot 1847-ben. Ő tehát valóban jeles művek kiadója és forgalmazója lett. Időközben maga mellé vette V. F. Altenburgert, s együtt mérték fel az 1838-as árvíz okozta károkat, amely csapás bizony boltjukat is nagyban sújtotta.⁶¹ 1841 és

⁶⁰ Vö.: Frank Tibor: Egy emigráns alakváltásai. Bp., 1985. Akadémiai. 330 p., [28] t.

⁶¹ Lásd bővebben: Gazda István: A pesti könyvkereskedők 1838-a. In: Kaján Imre (szerk.): „Jégszakadás és Duna’ kiáradása”. Pest–Buda 1838. Bp., 1988. Vízgazdálkodási Intézet. pp. 28–33.

1848 között társas viszonyban voltak, s a boltot kettejük neve alatt hirdették, de Altenburger betegsége miatt a társas viszony 1848-ban megszűnt.

Nála jelent meg 1846-ban Petőfi *A hóhér kötele* c. kötete, de Petőfi fordított is neki. C. Bemard *A koros hölgy* c. regényét például, mely 1843-ban látott napvilágot a Nagy Ignác szerkesztette és Hartleben forgalmazta *Külföldi regénytárban*. A sorozatot a két-kötetes *Robin Hood* zárta. Ez 1844-ben került ki a sajtó alól, szintén Petőfi fordította.

Több helyütt is olvashatjuk azt a történetet, hogy Petőfi 1846-ban neki ajánlotta fel először kiadásra összegyűjtött verseit, de Hartleben felesége lebeszélte a kereskedőt arról, hogy ilyen vállalkozásba fogjon.⁶² E sztori azonban valószínűleg nem igaz, bár már a *Nemzet* 1882-es évfolyamában is megjelent, s azóta is többször. Petőfi ugyanis a *Szerelem gyöngyei* c. kötete óta Emich Gusztávval volt szerződéses viszonyban, s az állítólag Hartlebennek felajánlott kötetet később valóban Emich adta ki. A történet nyilván azon alapul, hogy Hartleben óvatos ember volt, sok kéziratot visszautasított, de épp Petőfi e kéziratához nem sok köze volt. 1846-ban egyébként a Pesti Divatlap úgy adott hírt Petőfi összes verseinek készülő kiadásáról, hogy annak „újévre leendő kiadását derék könyvárosunk, Emich Gusztáv vállalá magára, ki a gényialis költőnek eddigelé megjelent valamennyi költeményét 500 pengő forinton vette meg, mi nálunk, kivált versekért nem csekély díj. A mű díszkiadásban, s a költő acélban metszett arcképével fog megjelenni!”⁶³

A közepes tehetségű matematikus, Vállas Antal részt vett abban a mozgalomban, amelynek a célja egy műszaki felsőoktatási intézmény megindítása lett volna, amely felváltotta volna a már

⁶² Lásd: Tarr László: A régi Váci utca regényes krónikája. Bp., 1984. Helikon. p. 119.

⁶³ Idézi: Kiss József – V. Nyilassy Vilma (szerk.): Petőfi Sándor levelezése. Bp., 1964. Akadémiai. p. 654.

egyre gyengülő Institutum Geometricumot, s ki is adott erről egy kötetet Hartlebennél „Egy felállítandó magyar központi műegyetemről” címmel 1841-ben. Aztán szerette volna megreformálni az Akadémiát is (amit talán azzal kellett volna kezdenie, hogy elismerteti Bolyai János és Bolyai Farkas munkáit), s ezt is papírra vetette, Hartleben pedig kinyomatta és forgalmazta 1844-től „Tudós társaságok körül, különös tekintettel a magyar t. társaság reformkérdéseire” címmel. Hartleben indította meg 1848-ban a Válasz-szerkesztette „Nemzeti encyclopaediá-t is, amely azonban a VII. egység megjelenése után befejezetlen maradt. Ennek melléklete volt az eredetileg 1802-ben kiadott Görög Demeter-féle „Magyar atlas” második kiadása, amely „...a magyar-, horvát- és tótországi megyék és szabad kerületek földképei”-t tartalmazta 52 térképlapon.

A reáltudományi kiadványok között említendő még a vegyész Nendtvich Károly több mint 400 oldalas, fametszetekkel illusztrált „Az életműtlen Műipari vegytannak alapismeretei” című kiadvány, amelyet a szerző „Mesteremberek, iparúzó, mindennemű vegyészek és tudomány kedvelők számára írta és az iparegyesületi felolvasásokhoz alkalmazta” (1844, készült a Trattner-Károlyi nyomdában).

Nagyon értékes helytörténeti-művészettörténeti művet jelentett meg Hartleben Konrád Adolf 1845-ben, mégpedig az osztrák Rudolf Alt 32 könyvatos metszetét Pest-Budáról. A mű kétnyelvű, magyar–német ajánlása József nádornak szól: „Pest felvirágzása s minden újabb építési emlékek mik azt a nagyszerű városok rangjára emelik alapítójának”. Ezt írja az egykori mainzi polgárból lelkes Pest-budai lokálpatriótává lett Hartleben – mint kiadó – az előszóban:

„Pompás épületei által európai hírre emelkedő Pest városának váratlanul gyors felvirágzása, nem különben Budának s környékének festői fekvése bámúlatra ragadják az utazókat. E két vá-

ros együtt véve annyi figyelemre méltót foglal magában, hogy a haza e fénypontjainak méltó képét bírnia nemcsak a honfi forró vágya, hanem azoké is, kik csak rövid ideig mulatozván közöttünk, örömezt visszaemlékeznek a múlt élvezetekre.”

Ő adta ki német nyelven a sajtószabadság első hónapjaiban Tánacsics eredetileg magyar nyelven írt „Sajtószabadságról nézetek egy rabnak” címmel Párizsban és Londonban kiadott (1844, 1846) munkájának német fordítása (1848), Magos Ernő jóvoltából „Ansichten eines Gefangenen über Pressefreiheit” címmel.

Hartleben kiadóhelyként Pestet is feltüntető könyveinek talán az utolsó darabja az 1861-es impresszummal még 1860-ban megjelent híres Semmelweis mű, a gyermekágyi lázról szóló német nyelvű munka. Hartleben és Semmelweis jó barátságban voltak, egy házban laktak, s a könyvkiadó volt a neves szülész-nőgyógyász esküvői tanúja is. Ennek köszönhető, hogy a kötet a tervezettnél korábban jelent meg. Ez lett a 19. századi kiadványok közül az egyik legkritikább, magyar szerző által írt orvosi munka. (Ugyanolyan ritka, mint a kortárs Bolyai Farkas kétkötetes marosvásárhelyi Tentamenje, első kötetének függelékében Bolyai Jánosnak a tér tudományáról írt latin nyelvű dolgozatával.) A 19. század legnagyobb magyar tudósai voltak ők, de sajnos az Akadémia sem Bolyai Jánost, sem Semmelweis Ignácot nem vette fel tagjai sorába.

1861-ben Hartleben unokaöccse – szintén Adolf – vette át az üzleti ügyek irányítását. Az idős kereskedő 85 éves korában, 1863-ban hunyt el. Az utókor számára azonban ezek az adatok már érdektelenek: a lényeg az, hogy Hartleben Konrád Adolf és örökösei 70 esztendőn át a Belváros művelődési életének részesei – s egy kicsit irányítói is – voltak: mint antikváriusok, szortiment kereskedők és könyvkiadók. Természetesen mindez régen volt. Sajnos már egyetlen sort sem ír róla a háromkötetes „Magyar Irodalmi Lexikon”, pedig hány olyan művet tárgyal e lexikon, amely a Hartleben kiadónál készült!

Müller József kölcsönkönyvtára, továbbá Müller és fiai könyvkereskedése és könyvkiadója, 1811-től

Az új század második évtizedében új szelek fújdogáltak; ismét engedélyezni kezdték az olvasókabinetek felállítását, s például a könyvkereskedő Müller József 1811 májusában meg is nyitotta kölcsönkönyvtárát.

Gárdonyi Albert levéltáros, a korszak könyvkereskedelmének egyik jeles kutatója megállapította, hogy az 1811. évi március 26-án kelt 7247. számú helytartótanácsi rendelet kimondt, hogy Pesten két kölcsönkönyvtár állítható fel azon feltétel alatt, hogy sem nyilvános olvasóteremmel, sem pedig tudományos egyesülettel nem kapcsolható össze. E határozatra Hartleben Konrád üzletvezetője, Müller József, azonnal folyamodványt adott be a helytartótanácsához s kérte a kölcsönkönyvtárnyitási jog megadását. Mint-hogy folyamodványában kijelentette, hogy a szükséges tőke rendelkezésére áll s gróf Batthyány Vince és gróf Sándor Vince is ajánlották, 1811 május 14-én megkapta az engedélyt, de biztosíté-
kul 400 forintot kellett letennie a pestvárosi tanácsnál s évenként 150 forintot kellett fizetnie a váci siketnémák intézetének. A vállalat azonban nem járt szerencsével, 1815 végén már kénytelen volt a kölcsönkönyvtárat bezárni, mert nagyon ráfizetett.

A kölcsönkönyvtár szomorú üzleti eredményei már 1812 december 4-én arra indították, hogy könyvkereskedői jogot kérjen a helytartótanáctól. Mellékelte Hartleben Konrád 1811 január 8-i bizonyítványát, melyben igazolta, hogy öt esztendőn át tanulta nála a könyvkereskedést s két év óta könyvkereskedői segédi minőségben volt nála alkalmazva. Hivatkozott végül kölcsönkönyvtárára is, melynek felállításával és fenntartásával jó szolgálatokat tett a nemzeti kultúrának.

A folyamodvány véleményadás céljából a pestvárosi tanács elé került, mely természetesen elsősorban az érdekelt hat könyvkereskedőt (Kilián, Eggenberger, Hartleben, Leyrer, Institoris, és Kiss

István) hallgatta meg. A nevezett könyvkereskedők 1813 január 11-én kelt nyilatkozatukban a leghatározottabban ellenezték az engedély megadását s szokott érveiket hozták elő, t. i., hogy rosszul megy az üzlet s emiatt sokan tönkrementek (Strohmayr, Lindauer, Pauer és Meissner), minek következtében a tanács 1812. december 31-én máris megtagadta Wallishausen linzi könyvkereskedő hasonló kérvényét. Hivatkoztak a műveltebb Németország példájára, ahol több az egyetem s fejlettebb a tudományos élet, mégis hanyatlás észlelhető a könyvkereskedelem terén, amint ez az újsághirekből megállapítható. A Pesten fennálló hat könyvkereskedés, három műkereskedés és két kölcsönkönyvtár 100.000 lakossal bíró város számára is elég lenne, annál inkább elég a jóval kisebb Pest számára. Hozzá a jelenlegi viszonyok is kedvezőtlenek, mert kevés a pénz és csökkent az olvasókedv. Nehéz helyzetükön csupán azáltal lehetne könnyíteni, ha a tönkrement kereskedők áruraktárát elárvereznék ugyan, de könyvkereskedői jogukat minden egyes esetben megszüntetnék.

A pestvárosi tanács 1813 január 16-án kelt véleményes jelentésében nem helyezkedett az érdekelt könyvkereskedők álláspontjára, hanem az engedély megadását javasolta azon indokolással, hogy a folyamodó budai születésű, tanult könyvkereskedő s máris van kölcsönkönyvtári joga. Ez alapon a helytartótanács Müller Józsefnek 1813 február 3-án megadta a könyvkereskedői jogot s 1813 november 27-én a helybeli polgárok sorába is felvették.

Müller József könyvkereskedése a Ferencziek-terén lévő Jankovich-féle házban nyílt meg s csaknem három évtizedes fennállása alatt érdemes munkásságot fejtett ki. Kiadói tevékenységéből kiemeljük az 1820-ban megjelent s 128 rézmetszetű képpel díszített *Jugendführert*, melyet a nádor engedélyével István főhercegnek és Hermina főhercegnőnek ajánlott.

Müller József halála után özvegye, Hölbling Teréz örökölte az üzletet.

Ivanics Zsigmond könyvkereskedése, az első pesti antikvárium, 1815-től 1844-ig

Ivanics Zsigmond Bécsben és Budán kezdte könyves munkásságát, először Budán a Várban volt könyvesboltja (1807-től), majd Pesten (1815-től). Első kereskedői katalógusa 1810-ben jelent meg. Képzett ember volt, az egyetemen bölcseletet és jogot is tanult, egyben nagy tisztelője volt a régi magyar irodalomnak. A könyvkereskedői mesterséget Hartlebennél tanulta, aki segítségére volt abban is, hogy 1815-ben Pesten antikváriumot nyisson a Lipót utcában, az üzlet végül is 1817-ben nyílt meg. Ez tekinthető az első komoly antikváriumnak, mert Meiszner Ferenc kigyó utcai üzlete akkor már nem működött, és id. Leyrer József igencsak vegeyes ódondász-kereskedése sem volt komoly.

Antikváriumának első ajánlójegyzéke ezzel a címmel jelent meg 1818-ban: „Békötött könyvek laistroma: főképpen a nemes tanuló ifjúság számára. Melyek Nemes Ivanics Zsigmond könyv-árosnál Pesten árúlatnak.”

Ivanics egészen 1831-ig árult a Lipót utcában, a megürült üzletre fennálló jogot a Kilián család valamelyik tagja vette át tőle, ő maga pedig székhelyét a Zöldfa (ma Veres Pálné) utcába, majd a Sebestyén térre (ez a mai Ferenciek terének a híd felé eső, azóta közterületté vált része) tette át.

1836-ban úgy vélte, hogy megpróbálja megrendezni az első pesti könyvárverést, s az év szeptemberében meg is kapta az engedélyt. Az aukcióra 1836. dec. 12–15. között került sor a Podmaniczky palotában (Ferencziek tere), s a kiadott 44 oldalas jegyzéken 932 tétel szerepelt. Az árverés azonban nem volt túl sikeres, a bevétel mindössze 313 forint volt. A második aukcióra 1837. márc. 14-én került sor, ahol az összbevétel 327 forint volt.

Ivanics nagy érdeme, hogy kapcsolatban állt a kor neves könyvgyűjtőivel, köztük Széchényi Ferencsel, Aczél Istvánnal és Teleki Sámuellel is, s elsődlegesen a régi hazai nyomtatványok felkutatá-

sában volt segítségükre. Az 1820-as évektől kezdve állt kapcsolatban a Nemzeti Könyvtárral, ahova mintegy 4328 kötet került tőle, ezek a nyomdatermékek nagy része füzetes kiadvány, kis- és aprónyomtatvány volt, de akadtak XVI–XVII. századi ritka könyvek és kódexek is. Az 1830-as években kapcsolatba került a Magyar Tudós Társaság könyvtárával is, tőle vásárolta a gyűjtemény Apáczai Csere János „Magyar Encyclopaediá”-jának első kiadását (1655).

1843-tól egy komolyabb antikvárius is működött itt, mégpedig a Duna-parti Angol Királynő Szálloda egyik boltjában Fischer József. Hozzá szeretett volna csatlakozni a Leyrernél tanult antikvárius, Horovitz Fülöp is, akit a század második fele legnagyobb régi könyv tudójaként ismertek és tiszteltek. Még id. Szinnyei József is elismerően szólt róla, aki a zsidó könyvesekkel elég kritikus volt, de Horovitz tudása előtt mégis földig hajolt.

Ivanics Zsigmond 1844-ben hunyt el, családjára készpénzt nem hagyott, csak egy hatalmas könyvraktárt, amelynek egy része Pesten, egy része Bécsben volt. Boltját 1845-től veje, Eggenberger korábbi segédje, a bibliográfusként is ismert Magyar Mihály vezette, aki közreadta a még Ivanics nevét viselő üzlet kiadványaként – 1848-ban – Pest házjegyzékét.

A Kilián György nevét viselő üzlet és a Kilián–Weber könyvkereskedés és könyvkiadó, 1819-től 1850-ig

A Ferencziek terén volt volt Eggenberger üzlete a Beleznay-házban, továbbá Müller József boltja a Jankovich-házban, majd 1819-től a mai Curia utca és Károlyi utca sarkán álló épületben árusított Kilián György özvegye, Kilián Rozália. Később átköltöztek a Váci utcai Jobisch-házba, majd a '40-es években a Dorottya utcába.

Kiliánék gondozásában jelent meg 1828-ban Schedel (Toldy) Ferencnek a magyar költészet történetéről írt jól ismert kétkötetes munkájának német változata, a „Handbuch der ungrischen Poe-

sie”, és ugyancsak Schedeltől – de mint orvostól – a következő évben a „Physiologia pulsus” című kiadvány. Fáy András hasznos házi jegyzeteit ők „Hasznos házi jegyzések” néven adták közre 1833-ban, ez a munka jó néhány kiadásban került ki a sajtó alól.

Mára agrártörténeti érdekességnek mondható az a találmány, amelyről szintén 1833-ban jelent meg kiadványuk, címe ez volt: „Új és nevezetes eke, mellyhez nem kell igazgató. Grangé János József francia földműves találmánya. Mayer Károly Ernest német munkája után fordította egy mezei gazda”. 1833 és 1836 között jelent meg a kortárs Julius Emanuel Bibanco hasznos kétkötetes kézikönyve „Vorträge über die Handelswissenschaften” Kiliánék gondozásában. A művet az Egyetemi Nyomda nyomta.

Egy korai francia nyelvkönyv kiadóként szintén a Kiliánék nevével viseli, több mint 600 oldalas munkáról van szó, szerzője: Lemouton Ker. János, aki a pesti egyetemen a francia nyelv és irodalom tanára volt. 1834-ben két akadémikus munkáját adták ki, az egyik Csató Pál „Der kleine Ungar” című kötete, a másik Fogarasi János „A’ magyar nyelv metaphisicája” című, a nyelvtörténészek által jól ismert kiadvány.

1835-ben Schams Ferenc egyik nagy szőlészeti munkája jelent meg náluk, aztán Fogarasi kétkötetes jogtudományi műszótára, amely a hasonló akadémiai kiadvány alapjául szolgált („Műszókönyv a magyarhoni törvény- és ország-tudománybúl”). Náluk jelentek meg 1836 és 1845 között egy ötkötetes Kazinczy-sorozat „Kazinczy Ferencz eredeti munkái” címmel, amelyet Bajza József és Schedel Ferenc szerkesztett. 1840-ben jelent meg Sadler József egyik jelentős botanikai munkájának második kiadása közel 500 oldalon: „Flora comitatus Pesthiensis”.

1842-ben került ki a sajtó alól Kiliánék gondozásában Fáy András sokat idézett kötete a „Kelet’ népe Nyugoton”. 1843–1844-ben jelent meg a Kisfaludy Károly összes hat kötetben, valamint a tízkötetes Vörösmarty 1845 és 1847 között Schedel (Toldy) Ferenc gondozásában. A Magyar Tudós Társaság 1846-ban náluk rendel-

te meg Homeros Odysseiája magyar kiadásának közreadását, ezt a kiadást Szabó István fordította.

1839 májusától Kiliáné együtt dolgozott vejével, Weber Friggyessel, s a cég id. Kilián György és Weber név alatt állt fenn.⁶⁴ Legfőbb segítőjük Fritz Konrád Mihály volt, aki 1850-ben elhunyt, s akkor úgy döntöttek, hogy a cég működését megszüntetik.

Landerer Lajos nyomdája és kiadója, 1824-től 1840-ig

Landerer Lajos 1824-ben érte el a nagykorúságot, ekkor vette át a pesti nyomda irányítását, s máris úgy döntött, hogy pozsonyi nyomdájukból hét sajtót Pestre hozat át (ha az országgyűlés összeült Pozsonyban, sajtókat, személyzetet küldött oda, mert továbbra is az ő szabadalma maradt az országgyűlési irományok kiadása).

1833-ban elkezdte a kedvelt és divatos Congrève guilloche nyomtatást, ami széjjelszedhető fadúcokról történt, s ekkor a dúc minden darabját más-más színű festékréteggel vonták be, s ismét összeillesztve a darabokat, egyetlen nyomással készítették el a színes nyomtatványt. Bevezette az iris színes nyomtatást is. Fitz József megállapította, hogy maga a színnyomás Landerer különlegessége. Ügyes rajzoló, jó vésők és fametszők készítették dúcait, s a szabadságharcig mintegy ezer klisé gyűlt össze raktárában. Szép sarokdíszek, hónaphomlokképek naptárakhoz, cifra alányomások váltóúrlapokhoz és számlákhoz. Ezeket lemezöntés útján sokszorosította s jutányos áron a vidéki nyomdák rendelkezésére is bocsátotta. Lemez- és tömböntő (stereotyp) osztályához elsőrangú külföldi munkásokat szerződtetett. Festékkezelése kitűnő,

⁶⁴ Lásd katalógusukat: Verzeichniss der Bücher, Landkarten etc. welche vom Juli bis Dezember 1843 neu erschienen oder neu aufgelegt worden sind ... zu finden bei Georg Kilián sen. und Weber Buchhändler in Pesth. Pesth, [s.n.], 1843
Leipzig : Druck Melzer. LIX, 260 p.

nyomtatványai csinosak. Színes borítékokat, a borkereskedők, gyógy- és illatszerészek számára azelőtt Grácban rendelt címkéket készített. Ő nyomta a Nemzeti Színház első, színekben dúskáló színlapját is.

Már az 1820-as években próbálkozott lapkiadással, munkálkodása első évében elvállalta az „Aspasia” című almanach nyomtatását, majd 1826-tól nála jelenik meg a „Königliches Städtisches Theater” éves almanachja, s ennek kiadását később is folytatja, egészen 1848-ig. 1829-től nála jelent meg a „A' Természeti, Gazdasági és Mesterségi Esmeretek' Tára”, 1831-től a „Mezei Gazda” és az 1831 és 1833 között a Trattnerék által kiadott „Tudományos Gyűjtemény” ellenpólusaként megjelent „Sas” című periodika. 1832 és 1834 között ő nyomta a „Jelenkor”-t és melléklapját, a „Társalkodó”-t, majd 1839-től kezdődően a „Pesther Tageblatt”-ot, amit 1840-től a Landerer-Heckenast nyomda neve alatt jelent meg 1845-ig.

Az 1838-as pesti árvíz alatti helytállásáért Pest város díszpolgárává választották.

Ami az általa 1840-ig, tehát a Landerer-Heckenast cég megalapításáig kiadott könyveket illeti, nála készült 1831-ben Széchenyi István „Világ vagy is felvilágosító töredékek némi hiba ,s előítélet eligazítására” című, a reformkor egészére ható művének első kiadása. Ő adta közre Fáy András „Hasznos házi jegyzetek” 1826-os kiadását, 1834-ben pedig Kunoss Endre nyelvészeti munkáját, a „Szófüzér, vagyis A tudomány, művészség, társalkodás és költészet újonnan alkotott ... szavainak jegyzéké”-t, aki a következő évben az idegen szavak szótárát adta közre „Gyalulat” főcímmel Landerernél. Lényegében mindkét munka része a nyelvújítási időszak, a szaknyelvi harc kiadványainak. Wigand Ottó az 1831 és 1834 között kiadott „Közhasznu esmeretek tára” című, 12 kötetes lexikon-sorozatot Landerernél nyomatta, majd jogutóda, Heckenast 1835–36-ban ezt „Garasos kiadás”-ban ismét közreadta, szintén Landerernél, aztán később, 1839-ben elkészült egy újabb ki-

adás, majd 1844-ben is. Utóbbi már valószínűleg csak egy címlapkiadás, vagyis csak a címlapokat nyomták újra, s a krúdában maradt íveket az új címlapokkal kötötték be.

Az 1839-es kiadás felhívását szeretnénk az alábbiakban bemutatni:⁶⁵

„Közhasznu Esmeretek Tára a Conversations-Lexikon szerint Magyarországra alkalmaztatva. 12 vastag kötet. A-Z. Új változatlan kiadás. 1839. N. 8-rét. Minden kötet 1 frt. Az egész munka csak 12 frt. Kilenc év előtt – honi literatúránk nagy reményekkel biztató szakában – célul tűzte ki magának a magyar Conversations-Lexikon kiadója vállalatba vett munkáját beleköltött pénzének szerencsétetésével oly terjedelmesen, s oly terv szerint dolgozva, mint az ilyenmű angol, francia és német Encyclopädiák, közrebocsátani. – A munka számos áldozattal, sok fáradsággal 5 év előtt 15.000 forintnyi szembetűnő veszteséggel létesült. E veszteség egyedül a kiadót érte, ki nem nyer egyebet azon meggyőződésnél, hogy a magyar olvasó közönség sokkal kevesebb, mintsem ily vállalatot eléggé gyámolítani s a szerkesztőség és munkatársak fáradságát megjutalmazni képes legyen. Öt év alatt a kész Lexikonból 24 forintnyi bolti árán csak kevés példány kelt el, mivel magasnak tetsző ára, ámbár a munkának nagy becse s minden oldalú hasznavehetősége nem lőn félreismerve, akadályul szolgált közönségesebb, főképpen a kevésbé vagyonosak közt elterjedésének; s ama napról napra mindinkább nyilatkozó óhajtást támasztá: bár ára szállíttatnék le e közhasznú munkának, hogy a t. cz. magyar olvasók közt könnyebben elterjedhessen. E cél elérése végett egy példány árát 12 forintra szállítom le, s ezen áron nálam nemcsak teljes

⁶⁵ Eredetije a Bibliographiai Értesítő 1840-es évfolyamában jelent meg. Idézi: Sennowitz Adolf; Wigand Ottó. In: Magyar Könyvkereskedők Évkönyve. Ötödik évfolyam. Bp., 1895. Magyar Könyvkereskedők Egylete. pp. XII–XIII.

példányok kaphatók, hanem egyszersmind, még egy ideig, havi kötetenként is 1 pengő forintjával megszerezhetik. 10 példányra a 11-ik ingyen adatik.”

Ami Landerer egyéb kiadványait illeti: abban az időben többen is foglalkoztak az ekék korszerűsítésével, ezek sorában említendő a Landerer által kiadott elgondolkoztató mű Balogh József tollából: „Tanakodás az ekéről. Természetvizsgálók, mathematicusok, értelmes földművelők, és okos földműveltetők számára” címmel, 1836-ból. Tatai András matematikai kézikönyve a kétkötetes „Tiszta mathesis kezdete” szintén nála készült (1836), továbbá ugyanabban az évben Vajda Péter botanikája, amely egyben egy botanikai szótár és rendszertan is: „Növénytudomány. Magyar-latin fűvésznyelv és rendszerisme” (a kötet szerkesztését Heckenasték végezték).

A metszeteket készítőik köztük Grimm Vince, „A’ mű- és szorgalom-tár” tulajdonosa is dolgoztatott nála, 1836-ban például Landerer nyomta ki Magyarország és Erdély postatérképét, ez a könyvmatos kiadvány mára értékes postatörténeti dokumentummá vált.

Itt készült 1837-ben Sigmund Károly Lajosnak a balatonfüredi gyógyvízről összeállított, s Hartleben által forgalmazott kiadványa, és ettől az évtől kezdve a Pesti Magyar Színház lényegében minden anyaga a Landerer nyomda sajtója alól került ki, köztük a színházi plakátok is, s emellett nagyszámú disszertáció is a Landerer nyomda munkáját dicséri.

Elnyerte a „Pesti Hírlap” kiadási jogát, de ahhoz komoly koncessziót is kértek, s ezt csak úgy tudta biztosítani, ha folyamatos megrendelőjével, Heckenast Gusztávval társul, s ez volt az egyik indok, hogy 1840-ben létrejött a Landerer-Heckenast cég, s azon belül Landerer nyomdája készítette 1841-től a „Pesti Hírlap”-ot, amelyet majd a Landerer és Heckenast közös cégéről szóló fejezetben tárgyalunk.

Wigand Ottó könyvkereskedő és könyvkiadó, 1827-től 1833-ig

Institorisék kereskedői jogát Szubuly György vette át, akinek üzlete a Kecskeméti utcában nyílt meg. Ez 1822-ben történt. Öt évvel később e jogot tőle egy német származású kassai kereskedő, Wigand Ottó vásárolta meg. A levéltárban sikerült fellelnünk az eredeti szerződést, melynek szövege – magyar fordításban – így hangzik:

„Én, Szubuly György helybeli kebelbeli könyvkereskedő eladom Wigand Ottó könyvkereskedő úrnak könyvkereskedői jogomat a hozzá tartozó árukészlettel és tartozékokkal megállapított 6000 ft, azaz hatezer bécsi értékű forint vételárért...
Pesth, 1827. dec. 13-án.

Szubuly György mint eladó Wigand Ottó mint vevő.”⁶⁶

Mivel a könyvszakma történészei eddig nem találták meg ezt a szerződést, ezért a korábbi leírásokban csak 600 forintos wigandi vételárról beszéltek. Leírták azt is, hogy Szubulyt már korábban meggyilkolták, s ezért vált üressé az üzlet, de mivel a szerződést ő maga írta alá, ez nehezen hihető.⁶⁷

Wigand e joggal a Váci utcai Kappel-házban nyitott üzletet az 1827-es év végén. E göttingai születésű kereskedő testvérei is könyvesek voltak, Frigyes Károly pl. jeles pozsonyi kiadó és üzletember lett. (Az ő utóda lett 1873-ban Stampfel Károly, az iskolai segédkönyvek híressé vált kiadója.) Wigand Ottó kezdetben báty-

⁶⁶ Budapest Főváros Levéltára IV. 1202/h. Pest város Tanácsa iratai. Relationes a. m. 2263.

⁶⁷ Gárdonyi Albert azt állította, hogy Szubuly 100 frt-ért vette meg a jogot 1822-ben és 1000 frt-ért adta tovább. Ennek ellentmond mind Institoris levele, mind a wigandi szerződés. Vö.: Gárdonyi Albert: ??????? = Magyar Könyvszemle ??? (1927) No. ??? p. 283.

jánál dolgozott, majd 1816-ban Kassán nyitott önálló kereskedést, de kiadással is foglalkozott. Kassán nősült meg, felesége az evangélikus lelkész, Heckenast Mihály leánya volt. E családnév ismerősen cseng a magyar nyomdászatot ismerők előtt, ami nem véletlen, hiszen az asszony testvérét Heckenast Gusztávnak hívták (a hölgy valószínűleg csak Gusztáv mostohanővére volt).

Kassai évei alatt ismerkedett meg Wigand Ottó a Széphalmon élő Kazinczy Ferencsel. 1827-ben Pesten telepedett le – boltját öccse, György vette át –, s itt-tartózkodása néhány évében – 1828 és 1833 között – 28 magyar és 39 német nyelvű kötetet adott ki, de a „Sas” c. tudományos periodikát is ő terjesztette, amely – mint írtuk – a „Tudományos Gyűjtemény” ellenlába kívánt lenni.

Wigand Széchenyi műveinek szorgalmas kiadója is volt, hiszen németül kiadta a „Lovakrul”-t, a „Hitel”-t, a „Világ”-ot és a rövidített „Blick”-et, az első kettőt Vojdisek József, a harmadikat Paziani Mihály fordításában, a címlapon általában a „Leipzig-Pesth” meghatározás olvasható.⁶⁸ Tehát ekkor Wigand még Pesten is működött.

Gondozásában jelent meg 1830-ban a Bugát Pál által lefordított Hahnemann-féle „Organon”, amely egy sikerkönyv volt, hiszen ez a homeopátiás gyógymód alapműve volt, bár a gyógymódot a hivatalos körök nemigen támogatták, sőt 1819. nov. 10-e óta érvényben volt az a királyi határozat, amely kimondta, hogy Hahnemann homoeopathiás módszerét tilos alkalmazni. Wigand úgy gondolta, hogy ő nem alkalmazza a módszert, hanem az ahhoz vezető utat segíti az alapmű kiadásával, a figyelmeztetés nem neki szól, hanem az orvosoknak, gyógyítóknak. A tiltás nem a módszer népszerűsítésére, hanem alkalmazására vonatkozik.

És ebbe a témakörbe tartozik a homeopátia ismert magyarországi hívének, Almási Balogh Pálnak „A kávé, thé és csokoládé történeti, természethistóriai, diaeteticai és orvosi tekintetben”

⁶⁸ A Széchenyi-kiadások pontosabb adataira vonatkozóan lásd kötetünket: Gazda István: Széchenyi napjai. Történelmi–művelődéstörténeti kronológia. Bp., 1991. TKME. 160 p.

című 1831-es, Wigand által kiadott kötete éppúgy is. Nála jelent meg ugyanebben az évben Fabini János Teofil által, eredetileg latin nyelven írt szemészet 2. kiadása (az első kiadást még 1823-ban a Trattner nyomda adta közre). A könyv annyira népszerű és fontos alpmű lett, hogy néhány évvel később a Magyar Tudós Társaság magyar fordításban is megjelentette, mégpedig 1837-ben (ezt a kiadást az Egyetemi Nyomda készítette).

Ő adta közre Kisfaludy Sándor összegyűjtött munkáinak első négy kötetét, s „A művelt társalkodó”-t is.⁶⁹ Wigand szépirodalmi ügyekben Döbrentei Gáborra, az Akadémia titkárára bízta magát, s tőle két saját művet is megjelentetett, továbbá Shakespeare „Macbeth”-je fordítását.

Valószínűleg Döbrentei Gábor akadémiai titoknak biztatására fogott a híres német „Conversations-Lexikon” magyar változatának elkészítéséhez (az első kiadásban 1812-ben megjelent Brockhaus-féle lexikon 1827-ig hét kiadást ért meg), amely azután 12 kötetben jelent meg, 1831 és 1834 között, a sorozat végét már valószínűleg jogutóda, Heckenast Gusztáv adta ki, aki a lexikont még két kiadásba hozta forgalomba. Az első kiadás Wigand számára nem volt jó üzlet, mert 15 ezer forintot ráfizetett (egy-egy kötet ára 2 forint volt). Ő nem tehet arról, hogy a felkért tudósok működésének következtében hatalmas irodalmi-történeti vita bontakozott ki.

A jelen sorok olvasói nyilván ismerik ennek a vitának, a Lexikon-pörnek a históriáját, így engedtessek meg, hogy csak két érdekes részletet idézzünk. Az elsőben Wigandhoz, a még Kassán megismert Kazinczytól érkezett válaszlevél olvasható (ennek eredetije német), a másodikban pedig Bajza mintegy összefoglalja számunkra a pert a Schedel (Toldy) Ferencnek, 1830. április 9-én írt soraiban.

⁶⁹ Lásd ennek modern változatát: Szablyár Ferenc (szerk.): A pesti művelt társalkodó. Bp., 1986. Magvető. 476 p.

„Szívélyes köszönetemet vegye, Tekintetes Úr, azért a megtisztelő bizalomért, hogy engem a Conservations-Lexikon munkatársai közé meghívott. Sajnos ezt az ajánlatot elfogadni mindenféle gondokkal megterhelt idős korom nem engedi, és kérem Önt, hogy vonakodásomat ne magyarázza egyébbel, mint amit említettem. Én minden fondorlatot, minden cselszövést gyűlölök, és nincs és nem is lesz soha semmi részem abban a mérges vitában, amely itt kirobbant. De engedtessek meg nekem az őszinteség, és hadd jegyezzem meg, hogy azokat a kérdéseket, amelyeket művelt és szerénységéről ismert ragyogó barátom föltett, és amelyek valóban nem képmutatóak és nem mesterkedések, e kérdések tónusában kellett volna megválaszolni. Jó lett volna az is, ha Döbrentei tartományi biztos és ülnök úr Csokonai megbotránkoztató verseit magába fojtotta volna. Előre látható volt, hogy a nemes szívű, művelt, nemes fiatalember az igazságot keresve a megtorlásban elragadtatja magát, és itt-ott megenged magának néhány olyan dolgot, amit a jogosnak érzett megbántottság sem tud jóváhagyni, mégis meg kell bocsátani.

Tisztelt Tekintetes Úr, úgy gondoltam, hogy Önön keresztül ismertetnem kell a szerkesztőséggel nézeteimet, mert attól tartok, hogy félreérthetnének. Ismeretes, hogy a stilsztikában ízlésem közelebb áll Fenyéri és Bajza barátaim ízléséhez, mint a másik csoporthoz, még ha úgy gondolom is, hogy didaktikus művet nem szükséges a költői próza díszében megírni, minthogy az sem, hogy újonnan gyártott szavakkal legyen teletűzdelve.

De a szép nagy vállalkozáshoz csodálatos sikert kívánok, és a mérgeledés közepette az vigasztal, hogy a Tekintetes Úr lexikonjának a gyűlölködő harcok ellenére, amilyeneket még nem

⁷⁰ Szalai Anna (szerk.): Tollharcok. Bp., 1981. Szépirodalmi. p. 570.

láttunk, győznie kell, és győzni is fog: a munkatársak majd óvatosabban dolgoznak, és ellenségeikben önmagukat jobban tisztelik.

Minden érzésemben a legőszintébb nagyrabecsüléssel maradok.”

*Bajza József Toldy Ferencnek:*⁷¹

„Azt már tán megírtam neked, hogy Stettner a Tudományos Gyűjteményben néhány kérdéseket tett Wigandhoz a Conversations-lexikon planuma iránt, s hogy erre Döbrentei, Wigand és Cserneczky név alatt, felelt Stettnernek. Hogy Wigand egy prospektust közölt, vagy inkább próbalapokat közlött lexikonából, mely oly skandál volt, hogy mindnyájunkat felbosszantott, s hogy Bugát Balognak a próbalapokon közlött agyvelőről írt artikuluszát recenzálta. Eddig, úgy tetszik, már tudod a pör folyamalmját, elmondom tehát már most, ami azután történt. Mihelyt Wigand próbalapjai megjelentek, én mindjárt írtam egy Figyelmeztetést Wigand Ottó Pesti könyváros tudományi s mesterségi közönséges tására, s elküldtem a Minervába; de mivel a Minervának, amint tudod csak háromszáz előfizetője sincs, azt gondolván, hogy így nemigen fog elterjedni ezen Figyelmeztetés, Ellingerrel különösen is kinyomattam s Pesten mindenfelé elszórattam, kétszázharminc példányt pedig a Tudományos Gyűjtemény mellé tétettem. Micsoda lármát csinált ezen kis íráská itt a két városban, nem képzelheted, azt csak látnod és hallanod kellett volna. Mindenfelé a kávéházakban és Traiteurökben beszéltek és disputáltak felőle, s már két hete, hogy publikum elébe jött s még mindég tárgya a beszédnek. Wigand, Thaisz, Döbrentei, Balogh, Cserneczky, Schedius, szóval az egész Wigandi klub iszonyúan haragszanak, és minden-

⁷¹ Uo. pp. 33–34.

felé beszélnek ellenem, azaz proprie nemcsak ellenem, hanem mindnyájunk ellen, mert azt már mindenfelé kihíresztelte Döbrentei, hogy mi heten-nyolcan klubot formálunk. Néhány nap előtt gróf Majláthtal ismertetett meg Kisfaludy s Majláth a bemutatás után mindjárt disputációba keveredett velem a Wigand lexikona felett (mert tudnod kell, hogy Majláth is Döbianus), és igen goromba volt, ami természet szerint azt eszközlötte, hogy én is magamnak néhány élesebb kifejezésekre vettem szabadságot; sok beszédek után végtére jól megraktuk ezt a kétlakú grófocskát, s amily gorombául és megvetőleg kezdte beszédét, szinte oly humanitással és tisztelettel vált el tőlem. Ezt a kis vitát azért szeretem, mert úgy hiszem, hogy Majláthot (ezt a szörnyű büszke és hírnév után kapkodó embert), ha nem egészen is, részint legalább meggyőztem róla, hogy a magyar literatúra, habár gyenge lábon áll is, nem oly felette erbärmlich (az ő szava) mint ő, ki azt nem is ismeri, gondolja. S mi sem (én és Kisfaludy) vagyunk oly felette ostobák, mint ő disputációjának elején vélte, és csaknem kimondotta. Ezen harcnak, édes barátom, mely a Wigand lexikona felett támadt, felette sok haszna van, s még mennyi lesz! Egyike a belőle fakadt hasznoknak az is, hogy általa megismerhetni az embereket. Ennek köszönhetem azt is, hogy Paziazit és Trettert úgy ismerem már most, mint ravasz embereket, sok ház ebeit, haszontalan pletykázókat és hírharangokat mint igen hiú Stutzerkákat, kik egy kis nagyúri kegyelemért mindenre képesek elvetemedni. Én ugyan jól vagyok és jól leszek velük ad speciem mindég, de szeretni őket soha nem tudtam, soha nem fogom. Reseta is erősen hadakozik ellenem nyelvével, de írni nem bátorodik. Azt mondta Vörösmartynak Horváth Istvánnál, hogy én nem vagyok arra sem méltó, hogy Virágnak sarukötőit megoldjam. Wigand pedig hármunkat (Bugát, Stettner, én), kik a lexikon ügyében megszólamlottunk, Hundoknak és niederrächtigeknek tituláz, mikor inter sous van. Nem nevensz erre?"

Szegény Wigand tehát melléfogott ezzel a lexikkal, oly mértékben, hogy annak egy részét el sem tudta adni.

Végül is a '30-as évek elején Wigand elhagyta Pestet, s visszatért Lipcsébe. Wigand nem ezért hagyta el Pestet, hanem mert valószínűleg nem volt ínyére az itteni kereskedés, meg lehetséges, hogy tiltott könyvek árusítása miatt zaklatták is. Ez utóbbiakkal kapcsolatosan csak találgathatunk. Kertbeny Károly, az ismert bibliográfus egykoron (1880) így vélekedett erről:⁷²

„Egy máig sem ismeretes esemény – mondják, hogy lengyeleknek szerzett útleveleket – Wigandot arra kényszeríté, hogy 1831-ben egy éjjel Pestről meneküljön. Pesti üzletét sógorának... adta át.”

Ez valószínűleg megfelel a tényeknek, annak ellenére, hogy a lexikális leírások többsége ezt 1834-re teszi, hiszen 1832–33-ból már sok olyan kiadványt ismerünk, amelyet Wigand rendezett sajtó alá Lipcsében. Ezek egyébként cenzori engedély nélkül készültek, s ezért magyarországi terjesztésük is tiltott volt, de a könyvkereskedők számára éppen az jelentett komoly bevételt, ha tiltott könyveket tudtak forgalmazni. Ezért örömmel várták a Lipcséből érkező azon kiadványokat, amelyek szépen sorban bekerültek a Tiltott könyvek jegyzékébe, vagyis a könyvterjesztést ellenőrző revizorok kézikönyveibe. Ezek közül mutatunk be néhányat az alábbiakban Wigand kiadványai közül.

⁷² Kertbeny Károly: A magyar nemzeti és nemzetközi irodalom könyvészete. Vol. 1. Magyarországra vonatkozó német nyomtatványok 1454–1600. Bp., 1880. Kilián F. p. CXXVIII.

Wigand adta ki Wesselényi „Balítéletekről” című művét Lipcsében, kiadási helyül a címlapon ez áll: „Nyomatott Bukarestben, 1833”

E művet a cenzúra csak bizonyos javítások, húzások után javasolta kiadásra, amelyeket a szerző kezdetben igen, később mégsem óhajtott végrehajtani.⁷³ A művet Hartleben próbálta megjelentetni. El is kezdték nyomtatni a művet, de a 6. ív után, 1832. jún. 15-én visszavonták az engedélyt. Az történt ugyanis, hogy a bécsi rendőrminiszter, Sedlinczy jelentette Reviczky kancellárnak, hogy megkezdték Wesselényi műve nyomtatását, de a művet ő veszélyesnek tartja. Ekkor hívták fel a nádor figyelmét e munkára, aki azt eltiltotta. Nyilván további húzásokra volt szükség, melyeket a Kancellária ellenőrzött is, s 1833. okt. 25-én ismét engedélyezte a szöveg kinyomtatását, s jó két hétre rá a Helytartótanács is jóváhagyta a döntést. Wesselényi azonban nem értett egyet ezzel – meggondolta magát. A teljes szöveget szerette volna látni nyomtatásban.

Wesselényi ekkor Hartlebentől visszakérte az anyagot, egy függelékkel csatolt hozzá, majd az egészet eljuttatta Wigand Ottóhoz Lipcsébe.⁷⁴ A kötet így nem Pesten, hanem Lipcsében jelent meg, s nem cenzori engedéllyel, hanem anélkül.

Ezekből az adatsorokból kitűnik, hogy Wigand 1831–32-ben már valószínűleg Lipcsében élt. Szó sincs tehát arról, hogy Wesselényi kötete miatt kellett elmenekülnie! Ő már 1831-ben félig-meddig lipcsei kiadó volt, amit az is igazol hogy az ő nevét tüntették fel kiadóként Dessewffy Józsefnek a nyomdai szabadságról és a cenzúráról írt, Lipcsében kiadott munkáján.⁷⁵ Mint ismeretes, Dessewffy az Akadémia egyik legrangosabb tagja, a „Felső

⁷³ Mályuszné Császár Edit: Megbíráltak és bírálók. A cenzúrahivatal aktáiból 1780–1867. Bp., 1985. Gondolat. pp. 440–441.

⁷⁴ Trócsányi Zsolt: Wesselényi Miklós. Bp., 1965. Akadémiai. pp. 151–153.

⁷⁵ Uiber Pressefreiheit und Büchercensur... Leipzig, 1831.

Magyarországi Minerva” c. periodika megindítója, Kazinczy egyik legjobb barátja volt. (Kettejük levelezését később Heckenast nyomtatta ki.) A sajtóról vallott véleményét – úgymond különvéleményét – adta közre a Wigand által megjelentetett kötetben. Ez tehát 1831-ben történt.

Wigand más lipcsei kiadványai, köztük Széchenyi „Stadium”-a

Wigand lipcsei nyomdájában nyomatta 1832-ben Magda Pál „Neueste statistisch-geographische Beschreibung des Königreichs Ungarn, Croatien, Slavonien und der ungarischen Militärgrenze” c. kötetét, amelyről így vallott annak szerzője: „Magyarországról írt német kéziratomért a bécsi udvari haditanács által üldöztettem.” A több mint 550 oldalas munka 1835-ben ismét megjelent.

1833-ban újabb, a cenzúra által aligha támogatott kötetek jelentek meg nála. Először A. Branikowskinak a magyarokról szóló hétkötetes (!) regénye, amely nem kevesebb, mint 2200 oldalt tett ki (az utolsó három rész 1834-re lett kész). Ugyancsak 1833-as az a Desiderius álnéven kiadott G. T. Schröer-kötet – ő a pozsonyi líceum rektora volt –, melynek címe: „Ueber Erziehung und Unterricht in Ungarn. In Briefen an den Grafen St. Széchenyi”.

Ebben az időben kezdett gazdagodni a Széchenyi-irodalom, ami nem kis részben az egyik legmerészebb Széchenyi munkának, a „Stadium”-nak volt köszönhető. Talán mondanunk sem kell, hogy a „Stadium” is Wigandnál jelent meg Lipcsében, 1833-ban. És korábban, mint a Wesselényi-féle „Balítéletekről”.

Szövevényes a *Stadium* megjelenésének históriája is, amint azt Viszota Gyula nem kis munkával feltárta már 1905-ben.⁷⁶ A művet Pesten kezdték nyomtatni Drescher Frigyes cenzor jóváhagyá-

⁷⁶ Viszota Gyula: A Stadium megjelenésének és eltiltásának története. = Budapesti Szemle Vol. 123. (1905) pp. 1–31.; Viszota Gyula: A „Stadium” megírásának története. = Akadémiai Értesítő ??? (1907) No. ??? pp. 604–621.

sával, de a Helytartótanács a 11. ív kinyomtatása után mégis visszavonta az engedélyt 1832 júniusában. (Ez Drescher állásába került.) Ezt követően Széchenyi a művet Wigandnál nyomatta Lipcsében. Valószínű, hogy a kötetet Széchenyi rendezte sajtó alá, Lipcsében pedig Zarka János – egy fiatal vas megyei ügyvéd – irányította a munkálatokat, aki a kiadói előszót is megfogalmazta, Lunkányi János segítségével (ő korábban Széchenyi nevelője volt, majd jószágigazgatója lett). 1833 novemberére lett kész a mű, Széchenyi nov. 3-án kapta meg, s a Wigand alapította Váci utcai üzletben már nov. 10-én lefoglalt belőle a revizor 24 példányt. (Mellesleg gyorsan készült belőle egy javított változat is, mert – és ezt kevesen tudják – az első nyomatok címlapján az évszám így olvasható: „készült 1833-ben”, a javítotton viszont már ez áll: „készült 1833-ban”.)

Találtak példányokat Wigand testvéreinél: Kassán és Pozsonyban is. Az elkobzás jogos volt, hiszen a mű nem kapta meg a kinyomtatási engedélyt, viszont mind a sajtó alá rendező, mind Wigand tisztelte az itteni szokásokat, hiszen az előszóban ez olvasható:⁷⁷

„...a munkát szórul szóra úgy adom, mint azt D. úr censurálta, mert ámbár a kitörüléssel eredt hiányokat tán módomban volna, mint remélem, a kézirat eredeti textusából kipótolni, (de) azt bizonyonnyal a szerző nem jó szemmel látná, mert ő, legyen katonai szokásbul, legyen princípium szerint, mindig nagy tisztelettel viseltetik a kormány rendelési iránt.”

Annyi bizonyos, hogy Széchenyi műve jóval előbb jelent meg, mint Wesselényié, amelyre Kölcseynek Wesselényihez írt 1833. nov. 19-i pozsonyi leveléből is következtethetünk: „A Széchenyi Stádiuma Lipcsében nyomtatott, s Bécsben és itt titkon árultatik. De Lipcsében nyomtatni valamit többé nem sok remény van.

⁷⁷ Gróf Széchenyi István: Stadium. Lipcse, 1833. Wigand. p. XVIII.

Wigand Orosznak, ki hasonlót akart próbálni, nyilván megmondá, hogy ott többé egy betűt sem hagynak tőlünk s rólunk kiadatni.” Szerencsére nem így történt.

Az Orosz József írta „Umrisse einer möglichen Reform in Ungarn” c. kötet londoni impresszummal és 1833-as kiadói évszámmal megjelent, sőt a kötet már az 1832-es év végén itt volt Pesten. E művet valószínűleg Altenburgban nyomatta Wigand Ottó. Metternich azonnal intézkedett annak elkobzásáról, de figyelmét felhívták arra is, hogy Oroszt „kedvezőtlen anyagi körülmények kényszerítene arra, hogy az ellenzék eszméinek szolgálatára álljon”. Úgy vélte hát a bécsi udvar, hogy megtorlás helyett meg kell nyerni Oroszt „a kormány érdekeinek szolgálatára... (hogy azután) e mű megcáfolását saját maga által eszközöltesse”.

„Metternich arra való tekintettel, minthogy Magyarországon eddig is sokat írtak rossz célzattal és a küszöbön álló országgyűlés is fel fogják erre használni, kapott az alkalmon és dec. 5-én azt javasolta a királynak – mivel olyanok a leghasználhatóbbak, akik előbb a kormány ellenségei voltak –, adjon felhatalmazást, hogy... Oroszt írói célból alkalmazhassa, s szolgálata szerint a titkos alaptól díjazhassa.” A feladat ezután az volt: „Vegye rá Oroszt, hogy a saját művét cáfolja meg, éppen ezért el kell hallgatni, hogy ő az *Umrisse* stb. szerzője, de azt is, hogy a kormány szellemében való írói munkásságra van szerződve. A díjazás teljesítményének értéke szerint állapíttassék meg, de lehető takarékoszággal.”⁷⁸

Orosz második műve is elkészült, s 1835-ben meg is jelent Wigandnál. A kiadó persze a mű előtörténetéről semmit sem tudott. A kötet a „Terra Incognita. Notizen über Ungarn” címet viselte, s 300 oldalasra sikeredett...

A bécsi rendőrminisztérium értesülése szerint 1833 novemberé-

⁷⁸ Viszota Gyula: Censurai különlegességek a XIX. század második negyedében. In: Adatok a Magyar Tudományos Akadémia és a XIX. század első felének történetéhez. Bp., 1926. Akadémia. pp. 61–102.

ben kezdték el nyomni Wesselényi művét Lipcsében. Megpróbálták felkérni a szász kormányt: tiltsa be a nyomtatást, de az nem történt meg, így a mű 1834 augusztusára megjelent. Igaz, hamis impresszummal, hiszen a címlapon ez állt: Bukarest. És Metternich meg is indította a kutatást: Bukarestben, az ottani egyetlen nyomdában keresték a mű előzményeit... Időközben elfogtak belőle egy példányt, amelyen Wigand szerepelt feladóként, s ekkor Orosz Józsefet bízták meg, nézzen utána Lipcsében. Ő semmit sem talált, s a gyanút Párizsra terelte. Aztán az egész ügy lassan elaludt.

Pest harmadik nyomdájának új korszaka: a Trattner–Károlyi nyomda és könyvkiadó, 1827-től

A Trattner nyomda új tulajdonosa, Károlyi István 1827-ben váltotta meg a jogokat – 52 ezer forinton – vagyis elhunyt sógora, petrózai Trattner János részét, a másik rész pedig a feleségéé lett. Ezért viseli a nyomda ettől kezdve a Trattner–Károlyi nevet, amelyet az akkori olvasók közül legtöbben az általuk kiadott, 30-40 ezer példányban megjelent „Közhasznú és mulattató hazai vagy nemzeti kalendarium” címlapján olvashatták évről-évre.

A kortársak feljegyezték, hogy Károlyi István méltó utóda lett a két Trattnernek, nyomdászként is és könyvkereskedőként is.⁷⁹ Nyomdája fejlesztésére és rendben tartására nagy gondot fordított; az első gyorssajtót ő hozatta Pestre 1838 körül, s 1840-ben gőzüzemre rendezte be a nyomdáját. Inasainak valósággal nevelő apjuk volt, szépen ruházta őket, s szellemük műveléséről állandóan gondoskodott; még görög nyelvtanítót is fogadott számukra.

⁷⁹ Utóbbira nézve lásd: Könyvek, mellyek Trattner J. M. és Károlyi István könyvnyomtató intézetében Pesten, ... árultatnak. Pest, 1835. [Trattner–Károlyi Ny.] 37 p.

Főleg a harmincas és negyvenes években: nagy s hatalmas vállalat volt a Trattner-Károlyi-nyomda. Személyzetének létszáma meghaladta a százat, helyisége legkülönb volt az összes Pest-budai nyomdákéi között. Az Uri utca és Gránátos utca (most Petőfi Sándor utca s Városház utca) között átnyúló kétudvaros Trattner-Károlyi-ház maga is egyik nevezetessége volt Pest városának. Ott székelt eleinte a Magyar Tudományos Akadémia is, egészen 1865-ig, amíg el nem készült a Lánchíd lábánál álló gyönyörű palotájuk. Akkor már nyugodtan mondhatta a költő, hogy „A Tudománynak háza vagyon.”⁸⁰ Időközben, 1844. dec. 23-án ünnepélyesen megnyílt az Akadémiai Könyvtár a Trattner-Károlyi-házban. Vörösmarty Mihály a megnyitás előtt megtekintette az újonnan felállított gyűjteményt, és ennek hatására írta a „Gondolatok a könyvtárban” című költeményét. Itt Toldy Ferenc könyvtárnok a megnyitáskor (1844) már kb. 50–60.000 kötetet számlált. A megnyitás utáni évben, 1845-ben került a könyvtárba Sándor Istvának, a bibliográfusnak a könyvnyomtatás gyűjteménye. 1840-től kezdve nyomdai kötelespéldányokat is kapott a könyvtár, egyebek között a pesti könyvesektől is.⁸¹

Károlyi István Széchenyi híve volt, nagy tekintélyű városi tanácsnok, 1840-ben országgyűlési követe Pest városának. Politikai állásfoglalása érződik a nyomdájában készült újságokon is. Ami az ő tipográfiájában nyomtatódott: jobbára konzervatív vagy legalább is erősen mérsékelt irányú lap volt. Így a „Hazai és Külföldi Tudósítások”-ból átvedlett és Majláth János kezében erősen klerikális színezetűvé lett „Nemzeti Ujság” (1840–48); a Vajda Péter

⁸⁰ Egyebek között a testület reformkori könyvkiadói tevékenységéről lásd: Vekérdi László: A Tudománynak háza vagyon. Reáliák a régi Akadémia terveiben és működésében. Sajtó alá rend.: Gazda István. Piliscsaba – Bp., 1996. MATI – TKME. 227 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 1.)

⁸¹ Ezt a tényt maguk is ellenőrizhetjük, mert a könyvtár mindent pontosan számon tartott kézírásos katalógusaiban, az ún. Inventáriumokban és az ahhoz kapcsolódó iratanyagban is.

szerkesztésével szabadelvűnek indult, de csakhamar a konzervatív párt orgánumává átalakult „Világ” (1841–44). A Helmeczy szerkesztette „Jelenkor” korábban Beimeléknél készült, majd átkerült a Trattner-Károlyi nyomdába (1838–48), s így melléklapja, a „Társalkodó” is. Károlyiéknál készült az 1831-ben megindult „Orvosi Tár” is, azután a „Honművész” és „Regélő” is. Itt készült az „Académiai Értesítő”, a „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap”, a „Nevelési Emléklapok”, a „Honi Irodalmi Hirdető” és a „Közügyvéd” is.

És emellett természetesen nagyszámú szakkönyvet rendelnek náluk, ő maga pedig lelkesedett a görög irodalomért, amit az is igazol, hogy Gedike Hellén Anthológiáját lefordította magyarra.

1828-ban egy 35 rézmetszettel kísért vaskos ló tudományi munkát adtak közre Mátyus János huszárkapitány és Buda-kerületi első alkormánybiztos jóvoltából. Náluk készült Gebhardt Ferenc főorvos „A különös orvosi nyavalya- és gyógyítástudomány alapvonatai” című kézikönyve szintén 1828-ban, azután a Bugát Pál által lefordított Hempel-féle „Az egészséges emberi test boncztudományának alapvonatai”, amely fontos egyetemi segédkönyv volt. A jól ismert statisztikus, Lassu István összefoglaló statisztikai kézikönyve is náluk készült 1828-ban. A Lánghy által készített Eschenburg-fordítás is divatos kézikönyv volt akkoriban, amely ezt a címet viselte: „Encyclopaedia, vagy is A tudományok esméretére tanító könyv”. És jól ismert tény, hogy a Széchenyi által a pesti lóversenyek megindulásakor közreadott „Lovakrul”, amely egyben a lótenyésztés előmozdítását is szolgálta, a Trattner-Károlyi nyomdában készült. (Tegyük hozzá, hogy 1828-ban még nem működött a Magyar Tudós Társaság, irodáik és ezzel együtt Széchenyi is csak később került a Trattner-Károlyi házba, de már működésük elején, 1831-ben ők jelentették meg „A Magyar Tudós Társaság alaprajza és rendszabásai” című bemutatkozó kötetet.) 1830-ban ők nyomták Széchenyi „Hitel”-ét, amely abban az évben több kiadásban is megjelent, majd 1841-ben „A Kelet népe” első kiadását is, 1843-ban az „Üdvözlé”-t, 1846-ban a „Balatoni gőzhajózás”-t

és az „Eszmetöredékek különösen a Tisza-völgy rendezését illetőleg” c. kötetet, míg 1847-ben a „Politikai program töredékek-et”.

Itt készült 1829-ben Wesselényi Miklós jól ismert munkája „A’ régi hires ménesek egyike’ megszűnésének okairól”. 1830–32-ben készült Wolfstein József kétkötetes matematikája: „Introductio in mathesim puram”. Balásházy János több munkáját is ők nyomták, ezek között említjük a szomorú emlékű 1831-es koleralázadásról megjelent „Az 1831-dik esztendői felső magyarországi zendüléseknek történeti leírása” című művét.

1833-tól sorra náluk jelennek meg az Akadémia kiadványai (később e szerepet az Egyetemi Nyomda vette át),⁸² köztük Császár Ferenc olasz nyelvkönyve és szótára, utóbbi kevésbé ismert, mert még a hazai szótártörténeti bibliográfia sem nagyon jegyzi. A szótár ugyanis a kiadvány második része, s az igen komoly szedői tudást igényelt, ezért Károlyi megosztotta a feladatot, a kötet első felét ők szedték és nyomták, a második felét pedig az Egyetemi Nyomda, és talán ez tekinthető az első olasz–magyar szótárnak.⁸³

1836-ban Kunoss Endre rendezte sajtó alá Károlyi számára a Székács József fordításai alapján készült „Szerb népdalok és hősrégék” címet viselő kötetet. 1838-ban jelent meg Czilchert Róbert doktornak Szliácsfürdőről írt munkája, amely a magyar balneológia történetének értékes darabja.

A neves vízépítő mérnök, Beszédes József, aki Széchenyi köréhez tartozott, 1839-ben tanulmányt készített egy nagy hajózható csatornáról, amelyet Hartlebenék adtak ki és a Trattner-Károlyi nyomda nyomott „Kolozsvártól Grétzig hajózható országos nagy csatorna’ tervének és a’ földszín ,s folyó-vízágý’ ótalmi elvének rö-

⁸² Ezek jegyzékét külön is összeállítottuk az NKA támogatásával, lásd: <http://reformkor.tudomanytortenet.hu/>

⁸³ Császár, Francesco: Gramatica ungherese. Pestino. Academia Ung., [1833] Stamp. Trattner-Károlyi. 420 p.

vid előadása” címmel. Néhány évvel később, 1843-ban Beszédes „Mérnöki irányzatok” c. munkája jelent meg itt, 1844-ben pedig a „Duna-tiszai hajózható csatornáról” írt műve.

Patachich József helytörténeti munkáinak, kézikönyveinek egyikét 1839-ben náluk adta nyomdába „Történeti jegyzetek szabad királyi Pest városról” címmel. Az „Orvosi Tár”-hoz is kapcsolódik néhány kötet, ezek egyike a Fritze által megfogalmazott „A’ nevezetesebb sebészi véres műtételek” című munka, továbbá a „Magyarországi orvosrend névsora 1840-re”, mindkettő a Trattner-Károlyi nyomda terméke.

Az országgyűlés által megalkotott törvények szövegét 1840-től kezdődően ők adták közre, ezeket korábban a pozsonyi Landerer nyomda készítette, néhányat pedig Pesten adott ki Landerer Lajos. És több „Országgyűlési almanach” is Károlyiéknál látott napvilágot.

1836–40-ben náluk készült Fényes Elek először hatkötetes, azóta is forrásműként használható statisztikai kézikönyve, a „Magyar országnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statistikai és geographiai tekintetben”, amit aztán 1841-ben javított kiadásban újra kinyomtak. Itt készült 1842-ben Stancsics Mihál, azaz Táncsics Mihály „Népkönyv”-ének első kiadása is.

A ,40-es években sokan próbálkoztak selyemhernyó-tenyésztéssel az ő munkájukat volt hivatva segíteni Kunoss Endre „A selymesztet kézikönyve, vagyis népszerű útmutatás a szederfák ültetése, ápolása és a selyemhernyók tenyésztése ügyében” c. eligazító munka.

1847-ben jelent meg a nyomda kiadásában egy igazi sikerkönyv, mégpedig Argenti Döme „Különféle betegségek hasonszenvi gyógyítása” c. homeopatikus munkája, amely máig e szakma egyik alapműve. (Kevesen veszik észre, hogy azóta egy kicsit elavult...)

1848-ban aztán elárasztották a nyomdát a végre cenzúramentesen megjelenni tervezett kiadványok, köztük Birányi Ákostól a „Pesti forradalom – martius 15-19. 1848”; aztán az igencsak zavaros élettörténetet felmutató Zerffi Gusztáv „Martius 15-dike 1848

Pesten. Egy lap néptörténet” c. eszmefuttatása vagy egy „Kézi-könyv a honvéd tüzérség számára”. Náluk nyomták az Ivanicsnál már említett „Pest szab. kir. város’ házjegyzéke” c. munkát – amely mára a helytörténészek kedvelt olvasmánya lett.

Az első pesti nyomda újabb korszaka: Beimel József nyomdája, 1829-től 1846-ig

Beimel József kétszer nősült, s mindegyik feleségével nyomdát is kapott „nászajándékba” – meséli el az egykori történetet Fitz József. Szegedi nyomdászsegéd korában elvette gazdája, Grün Orbán lányát, s a hozományból Esztergomban nyitott nyomdát, hol termékeit mint „esztergomi érsekprimási nyomdász” jelezte. Első feleségének halála után Patzkó Franciskát véve nőül, új anyósának 12 ezer forintnyi végkielégítése ellenében megkapta a pesti nyomdát is 1829-ben.

Rosszul fizetett segédei hol Pesten, hol Esztergomban dolgoztak, valóságos ingajáratot tartott fenn. Húsz segéd mellé ugyanannyi inast alkalmazott, silány koszton tartotta őket. Amolyan jellegzetes kizsákmányoló volt, nyomdája tüdővészfészek. Egykori inasa, Falk Zsigmond, borzalommal emlékezett rá.

Ellensége volt minden költséges újításnak. Még 1846-ban is csak két vassajtója volt, hat lomtárba való faprése mellett. Noha olcsóságával sokáig győzte a versenyt, s esztergomi összeköttetései révén ő nyomtatta a katolikus kiadványok nagy részét, elmaradottsága mégis válságba sodorta. Papírszállítójánál, Kozma Vazulnál annyira eladósodott, hogy kénytelen volt neki a pesti nyomdát átengedni. Kozmának nem lévén szabadalma, név szerint ezentúl is Beimel szerepelt mint tulajdonos, s maradt is bizonyos részesei joga, mert a nyomtatványokon még március idusát követően is, éveken át az ő neve olvasható.

Munkája bőven volt Beimelnek, hiszen – mint a fentiekből ki-

tűnik – hallatlanul olcsón dolgozott, s ezzel egy időre magához tudta vonni a harmincas-negyvenes évek újságainak egy részét. Nála jelent meg 1832-től 1837-ig Helmečy Mihály „Jelenkor”-a és ennek társlapja, a Bajza által szerkesztett „Társalkodó”; a Munkácsy-féle „Rajzolatok” meg a „Sürgöny” (1837–1840 körül); Guzmics Izidor „Egyházi Tár”-a, a „Magyar Sion” és még egy csomó egyházi közlöny, továbbá Balla Károly „Kémlő”-je, Vállas Antal „Hetilap”-ja, s mások.

Nála jelent meg 1831-ben Lánghy István „Az értelmes, gyakorlott és gondos szarvasmarha-tenyésztő gazda és orvos” című 400 oldalas munkája, továbbá másik kötete is ugyanabban az évben, amely ezt a címet viselte: „Az értelmes, gyakorlott, és gondos baromfi-tenyésztő jó gazda-asszony, és orvos”.

Egy fontos helytörténeti munka is az ő sajtója alól került ki 1833-ban, ez pedig Podhradszky József „Buda és Pest szabad királyi városoknak volt régi állapotjokról” címmel látott napvilágot, s a városkutatók azóta is sokszor idézik. A gyógyszerész Mannó Alajos írt az egyetem számára egy „Orvos-gyógyszerési vegytan” című tanácskönyvet, s ezt a 300 oldalas munkát Beimel adta ki 1842-ben.

És sorolhatnánk még jó néhány művet, amely sajtója alól került ki, de a könyvkiadás és a nyomdászat történéseinek róla alkotott véleményén ez sajnos nem sokat változtat.

A Magyar Tudós Társaság, mint könyvkiadó, 1831-től 1950-ig⁸⁴

Széchenyi István gróf az 1825/27-es pozsonyi országgyűlés időszakában, 1825. november 3-án a kerületi ülésen Felsőbúki Nagy Pál – Sopron megye követének felszólalását támogató – a

⁸⁴ Előzményeit lásd a Tudománytörténeti kalászatok I. kötetében! <http://real.mtak.hu/146214/>

nemzeti szellem és nyelv felvirágoztatására szervezendő tudós társaság működésére összes birtokainak egy évi jövedelmét ajánlotta fel. November 8-án Andrassy György, Károlyi György és Vay Ábrahám gróf csatlakozott e felajánláshoz, s négyen együtt a nádor pártfogását kérték, hogy ily módon „egy nemzeti tudományos intézet” alapkövét rakhassák le.

A nádor által 1827. november 30-án kinevezett 26 tagú bizottság feladata lett az alapszabályok kidolgozása. A munka 1828. március 15-én kezdődött el, április 17-re elkészült, és tisztázatban augusztus 18-án terjesztették fel az uralkodóhoz. Ebben a tervezetben már szó esik az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás szükségességéről, s a bizottság megvitatta annak részletes tervezetét is.

A Társaság könyvkiadói tevékenysége első reális tervét tehát 1828-ban dolgozták ki, s ennek alapján kezdhette meg a Társaság kiadói részlege munkálkodását 1832-ben, s jelenhetett meg az első, úgymond hivatásos kiadói produktum 1833-ban, egy Goethefordítás.

Az Akadémia emblémájában az 1825-ös évszám látható, míg az Akadémiai Kiadó emblémájában az 1828-as. Mindkét dátum egy-egy nagyszerű óhaj időpontját rögzíti: legyen végre a magyar nyelv ápolását magáénak érző Tudós Társaságunk, Akadémiánk (1825), s kezdődjön el végre a Társaság jóvoltából a magyar nyelv nyomtatott művek formájában történő ápolása is (1828).

Az első óhaj öt évre rá realizálódott, a második óhaj megvalósításához is majd öt évre volt szükség.

*

A Társaság első kiadványa az alapszabályokat összefoglaló 1831-es munka volt,⁸⁵ második, hivatalos kiadványa a magyar helyesírás szabályait, valamint a ragokat és képzőket bemutató összeállítás a *Magyar helyesírás' és szóragsztás' főbb szabályai* címen 1832 márciusában készült el, s melynek hasonmás kiadását e tanulmánnyal együtt veheti kezébe az olvasó.

A hivatásos kiadói tevékenység 1833-ban vette kezdetét Goethe *Iphigenia Taurisban* című műve Kis János által történt lefordításával. A munka 500 példányban jelent meg Vörösmarty Mihály és Schedel Ferenc lektorálásával, Döbrentei Gábor főtítkári utószavával. Ezzel kezdetét vette az Akadémia első sorozata is, a *Külföldi játékszín*.

A hivatásos kiadói tevékenység első tudományos produktuma a Császár Ferenc által összeállított *Grammatica Ungherese*, amelyhez egy olasz–magyar és magyar–olasz szótár járult, s még 1833-ban elindult a posztumusz Kazinczy-sorozat.

A kiadói tevékenységgel együtt járt, hogy minden kiadáshoz szükség volt cenzori engedélyre, amelyet akadémiai alapszabály is rögzített.

*

Munkák' megbírlása

„A' munka becsének köz hirül adása, a' jó 's rossz kimutatása, mind az olvasó közönségnek, mind az írói pályára indult ifu-

⁸⁵ Többen – tévesen – hitték egy 1826-os országgyűlési nyomtatványról, hogy az a Társaság első kiadványa, sőt annak kinyomatási dátumát 1828-ra tették (az akadémiai kiadványok mindegyike gerincén ez az évszám 1978 óta olvasható). Országgyűlés egyébként is 1825 és 1827 között volt, ők 1828-ban már nem nyomtattak anyagokat. Maga az Akadémia a működési és a könyvnyomatatói engedélyt csak 1830-ban kapta meg, így 1828-ban emiatt sem adhatott ki könyveket.

ságnak hasznos utmutatásul szolgálván, a' tudos Társaság ügyelni fog arra, hogy bármely nyelven irott munkák, értekezések' (akár a' Társaság' tagjaitól, akár más szerzőktől származzanak ezek) tulajdonságai, tudományos és erkölcsi hasznai, valamint fogatkozásai és tévedései szorgos gonddal, de mégis tiszta szelíd lélekkel ítéltessenek meg. Ezen bírák azonban soha se feledjék, hogy munkás hivatalok egyedül csak a' honni nyelv miveltetésére, és az ezzel öszveköttöt tanulásra vagyon szorítva; a' haszontalan, szívet lelket ingerlő, a' szép egyességet dúló vetekedésektől, úgy a' vallást, az Ország' polgári állapotját és polgári kormányát illető, vagy akármely más politikai tárgyak vitatásától óvják magokat. Ezen megbíráásokat a' Társaság folyóiratában melly egyszersmind különbféle tudományos jelentéseket is veszen fel, fogja kiadni."

*

Az Akadémia első folyóirata a *Tudománytár* volt, amely 1834-ben indult meg, s tízesztendőös pályafutása után 1844-ben a 16. kötetel s mellette a nyolckötetnyi melléklettel közreadása befejeződött. Az Akadémia első értesítője sem járt jobban, a reformkorban mindössze három kötetet sikerült belőle közreadni.

*

Az Akadémia alapító okiratban meghatározott célja a nyelv- és széptudományok művelése volt, s e célt kezdetben a külföldi szép-irodalmi alkotások magyarra fordításával, a magyar helyesírási szabályzatok kidolgozásával, kétnyelvű szótárak összeállításával, köztük szakszótárak kiadásával, valamint a magyar nyelv szótárának összeállításával kívánták szolgálni.

Sorra születtek a szakszótárak, azután a zsebszótárak, s folyamatosan szerkesztették a magyar nyelv szótárát. Az Akadémia

kiadásában az első német szótár Vörösmarty, Schedel, Bajza, Bugát és mások közreműködésével az Egyetemi Nyomdában készült. 1835-ben a német–magyar, 1838-ban a magyar–német rész jelent meg. A korai szótárak között kell még megemlítenünk az 1838-as *Magyar Tájszótárt*. A Czuczor Gergely és Fogarasi János nevével fémjelzett szótársorozat 1862-ben bocsáttatott útjára.

Jelen sorok szerzője találta meg az Akadémia által a középiskolák számára összeállított háromkötetes magyar nyelvtan sorozat 1848-ban kinyomtatott példányait. Ezeket Czuczor és Vörösmarty állította össze, de eddig úgy vélték, hogy a '48-as események miatt csak 1850 után láttak napvilágot. Végül előkerült néhány az eredeti nyomtatott példányok közül, amelyek bizonyítják, hogy a művek időben elkészültek, csak 1848-ban nem sikerült azokat szétküldeni az iskolákba.

Ez a sorozat zárja az általunk vizsgált akadémiai korszakot.

**Ifjabb Kilián György, majd Kilián és Társa,
azután Kilián György könyvkereskedése és kiadója,
1832-től**

Ifj. Kilián György is boltot nyitott, mégpedig 1832-ben, a Váci utcai Parkfrieder-Fessl-házban (közel Edelmannhoz és Hartlebenhez volt ifj. Kilián György könyvkereskedése). Az üzlet társtulajdonosa (1838–1842) Aster Lajos volt, ezért hirdették boltjukat „Kilián és társa” névvel.

1848 őszén ifj. Kilián György cs. kir. magyar egyetemi könyvkereskedő lett, amit 1853-tól cégtábláján is feltüntethetett. Az általa vezetett cég nem kevesebb, mint 248 művet adott ki, közte 49 tankönyvet, mint például Nendtvich Károly és Kruspér István munkáit, továbbá Réczey Imre sebészetét és Rónay Jácint „A tűzímádó bölcs” című kötetét.

Fáy András „Hasznos házi jegyzetek” c. munkájából ifj. Kilián

neve alatt jelent meg az 1833-as kiadás, majd újra kinyomta a nyomda 1842-ben is, de ekkor már Aster Lajos nem volt Kilián társa, tehát a könyv Kilián György mint kiadó neve alatt került ki a sajtó alól.

Szintén az ő nevét olvashatjuk egy igencsak fontos állatorvosi-orvosi kiadványon, amely G. M. Böttger művének fordítása, s ezzel a címmel jelent meg: „Csalhatatlan szer a veszett kutya marása (víziszony) ellen, ezernyi tapasztalások és orvosi bizonyítványok által helybenhagyva”. Nem tudjuk, hogy ez a módszer mennyire volt hatásos, a tény azonban az, hogy ilyen esetben szükség volt a segítségre, hiszen Pasteur, majd Hőgyes Endre eljárása csak évtizedekkel később került kifejlesztésre.

Ugyanez mondható F. H. Ramadge munkájáról is, amelyet angolból fordítottatott le ifj. Kilián György, s jelent meg nála 1836-ban. majd utánnnyomásban 1842-ben „A tüdővész gyógyítható, vagy azon folyamatnak kifejtőztetése, mellyet a természetnek és művészetnek kell választani ezen nyavalyának meggyógyítására, egy új és egyszerű gyógymódnak ajánlása mellett” címmel.

Ifj. Kilián neve olvasható a „Tarlózatok a ' historia, statistica, geographia, s természettudomány' mezején” című, három füzetből álló ismeretterjesztő kiadványon is, amely 1837-ben került ki a sajtó alól.

1838-ban jelent meg az Orvosi Kar számára Réczey Imre orvosdoktor által írt „A sebészi műtan alapvonatai” című, több mint két és félszáz oldalas munka, ez a sebészképzés fontos alapműve lett. A kiadványon kiadóként Kilián és Társa szerepel.

Az 1840-ben Schlesinger Ignác által összeállított orvosi topográfiát a Kilián és Társa cég és a budai Gyurián és Bagó cég közösen adta ki „Medicinische Topographie der königlichen Freistädte Pesth und Ofen” címmel. Ez a majd' 200 oldalas munka az orvostörténészek által preferált kis számú topográfiák egyike, így azóta is sokat forgatják. Tegyük hozzá, hogy a következő évben jött létre a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűléseinek

Egyesülete, akik ettől kezdve mindig az ország más-más vármegyében tartották éves összejöveteleiket, s ezekre az alkalmakra több hasonló topográfia is megjelent, bemutatván az egyes városokhoz kötődő ismereteket.

Értékes helytörténeti munka volt a Kilián és Társa néven jegyzett „Gemälde von Pesth und Ofen mit ihren Umgebungen. Ein Wegweiser für Einheimische und Fremde” című, több mint 200 oldalas kiadvány, 1841-ből.

A Vörösmarty öszzest Bajza és Schedel szerkesztésében ifj. Kilián György adta közre kilenc kötetben 1845 és 1848 között.

Császár Ferenc jogtudományi dolgozatai több kötetet is kitétek, ezeket is Kiliánék jelentették meg 1846-ban.

Ami a periodikákat illeti: 1833–34-ben „ifjabb Kilián György könyváros” neve olvasható a Bajza által szerkesztett „Kritikai Lapok”-on, 1835-től az Egyetemi Nyomda nyomta.

Az Auróra-per

Nevéhez fűződik – a fentiekén túlmenően – az „Auróra-per”. Ennek története a következő. Kisfaludy Károly alapított egy *Aurora* elnevezésű évkönyvet, melynek első kötete 1822-ben jelent meg *Aurora, hazai Almanach* címen. A lapot 1832-től, vagyis a 11. kötetétől kezdve Bajza József nyomatta, mégpedig Trattneréknél, de úgy gondolta, hogy a 14. kötetet ifj. Kilián Györgynél fogja megjelentetni.

Így is járt el. Akkor azonban Trattner Szemere Pállal szerkesztett egy másik Aurorát, amelyet ő adott ki. Abban az évben tehát két *Aurora Almanach* jelent meg, sőt a következő évben is. 1837–38-ban Most már Trattner Hajnal elnevezéssel adta ki az évkönyvet, Bajzáék utolsó kötete pedig 1837-ben jelent meg.

Kilián György kiadóhivatala

Aster Lajos 1842-ig volt ifj. Kilián György társa. A későbbi, „egyetemi” könyvkereskedésbe az új társ 1863-ban lépett be, a hagyományokat megtartva a tulajdonos fia, jelen esetben Kilián Frigyes. Édesapja 1869-től már csak a kiadói részleget irányította „Kilián György kiadóhivatala” néven, a boltot pedig Frigyes vezette, majd 1873-tól mindkét feladatot ő látta el. Ifj. Kilián György 1877-ben hunyt el, s az általa 1832-ben alapított üzlet 1898 tavaszáig állt fenn. A Kiliánok neve – a szülők és nagyszülők kereskedését is tekintetbe véve – több mint száz esztendőn át nevelt Pesten, s azon belül több mint hatvan esztendőn át a Váci utcában a könyv – és ami igen fontos a tudományos könyv – tiszteletére.

Heckenast mint könyvkiadó és könyvkereskedő, 1833-tól 1840-ig

2012-ben Lipták Dorottya szerkesztésében jelent meg – az Országos Széchényi Könyvtár által 2011-ben, Heckenast születésének 200. évfordulója tiszteletére megrendezett kiállításához kapcsolódóan – „A vállalkozó és a kultúra. Heckenast Gusztáv, a legendás könyvkiadó (1811–1878)” című tanulmánygyűjtemény. Ebben lényegében minden fontos adat megtalálható, amely életművének egyes korszakait elemzi.

Az 1833 és 1840 közötti időszak egyfajta kísérletezés volt számára, amely 1833 januárjában kezdődött, ekkor vette át Wigand Ottó üzletét, s az arra vonatkozó tulajdonosi engedélyt a következő évben vehette kézbe. (A Wigand által alapított könyvesbolt – mint említettük – a Váci utcában volt, de a szerkesztőség a Barátok tere és Hímző utca sarkán lévő épületben volt.)

Rögtön nyakába szakadt egy komoly feladat: a „Közhasznú Esmeretek Tára” második részének megjelentetése, a kötetek szedé-

sét és nyomását még Wigand indította el Landerernél, 1831-ben, s ha minden igaz, akkor 1833-ban Wigand már Lipcsében dolgozott, tehát az 1833–34-ben megjelenő kötetek ügyét Heckenastnak kellett intéznie. Nyilván ebben az időszakban hosszabb időt töltött együtt Landererrel, hiszen már az 5. kötetben az 1833-as évszám szerepel s ebben az évben és a következő évben jutott el a sorozat a 12., zárókötetig. Heckenast tehát rögtön a „mélyvízben” kezdett, mint kiadó és mint kereskedő.

Szerencséjére Wigandtól nemcsak gazdag raktárt vett át, hanem jó kereskedelmi összeköttetéseket is. Raktárában volt néhány a revizorok által nem ellenőrzött, tehát úgymond tiltott kiadvány, de ezekről valószínűleg Bécs is tudott. És „háttere” sem volt túl jó, mivelhogy rokona, Wigand Lipcsében több olyan magyar művet is sajtó alá rendezett és kinyomott, amelyet előzőleg a cenzúra nem nézett át, vagy csak javításokkal engedélyezett, de utóbbiakat a szerző nem hajtotta végre a kéziratban.

Az irodalomtörténészek szerint Heckenast jól tájékozott szigorú bíráló volt, egyúttal bátor kiadó is, s nem félt támogatni üldözött írókat, mert kockázatot vállalni ismeretlen új írókért, ha pedig a benyújtott művet nem ítélte jónak, visszautasított elismert írókat is.

Kiadványainak java része magyar – köztük van Jósika Miklós regényeinek 45 kötetes sorozata, Kisfaludy Sándor és Kölcsey Ferenc összes műve, Hugó Károly drámái, Szalay Lászlótól a „Státusférfiak és szónokok könyve”, Fényes Elek, Erdélyi János, Lányi Károly, Palugyay Imre tudományos munkái, Bezerédj Amália sokszor kiadott kedves „Flóri könyve”, számos ifjúsági olvasmány és iskolai kézikönyv, de mivel Pest lakosainak több mint fele német anyanyelvű volt, ők szívesen vásárolták a Heckenast által kiadott német nyelvű szépirodalmi munkákat. Erdemei közé számítjuk, hogy német fordítások útján ő tett ismertté a külföldön olyan magyar remekeket, mint amilyen Eötvös „Karthauzi”-ja vagy amilyenek Jósika regényei.

A periodikák közül ő adta ki a jogi és közgazdasági értekezé-

seket tartalmazó, Szalay László által szerkesztett „Themis”-t 1837 és 1839 között, a „Pesther Tageblatt”-ot 1839 és 1845 között, amelyet Saphir Zsigmond neve alatt jegyeznek, az „Iris” nevű évkönyv-sorozatot, 1840 januárjától a „Bibliographiai értesítő”-t, ugyancsak az 1840-es évben közreadott „Budapesti Szemlé”-t, amelynek kiadása csak később folytatódott, s ezt követően jó néhány folyóiratot és napilapot, amely már a Landerer-Heckenast időszakban jelent meg.

Heckenast a '30-as évek közepén összevásárolta a kiadók raktáron maradt készleteit, s vidéki városok könyvkötőivel vagy szatócsaival bizományban árusította őket. Amikor üzlete már nagyszerűen fellendült, elöntötte az árvíz. Eötvös József siet a segítségére, „baráti ajándokul” ajánlja neki az Árvízkönyvet, amely 36 író munkáit tartalmazza, s az ötkötetes „Budapesti Árvízkönyv” Eötvös József irányításával vált egységes munkává. Az öt kötetben – több részben – jelent meg először Eötvös „A karthausi”-ja és egy leírás az 1838-as tavaszi eseményekről, Dessewffy József tollából – verses formában. Itt kaptak helyet Pulszky Ferenc úti vázlatai, Bezerédj Amália „A remeték” című írása, Jósika Miklóstól az „Adoriánok és Jenők”, Dessewffy Auréltól a „Magyar nyelv és előkelőink nevelési rendszere”, Kazinczy Gábor „Normá”-ja, Szemere Bertalan itt emlékezett meg Kölcseyről, s feltűnt Trefort Ágoston, a későbbi miniszter neve is, aki utazási töredékeit adta közre. É emellett számos költemény a kor neves poétáitól.

*Heckenast Gusztáv kölcsönkönyvtára,
1839-től 1847-ig*

Heckenast 1839-ben, az 1838-as árvízben megsérült könyvekből kölcsönkönyvtárat nyitott.

Az egykori árvízi szemtanúk leírták, hogy Heckenastot „nem bénította meg a szerencsétlenség: megrongált könyveit kitergette, megszáritotta a Városligetben és olcsón árusította. A megma-

radt példányokból létesítette azután kölcsönkönyvtárát, melyet természetesen alaposan kiegészített és később is újabb és újabb anyaggal gazdagított.”

A kölcsönkönyvtár 1839 januárjában nyílt meg – a tagsági díj évente 12 ezüst forint volt –, s körlevélben hívta fel erre a közönség figyelmét:

„Alulírott ajánlja január 1. 1839. megnyitott és már teljesen elrendezett 8000 kötet magyar, német, francia, angol és olasz könyvekkel s 50 legválogatottabb magyar és német folyó- és havi iratokkal ellátott »Kölcsönző-könyvtárát«. A Váczi-utcában, a »Nádor« vendégfogadó átellenében (hátsó udvarban). Ezen intézet célja, az eddig annyira érzett hiányon segíteni, egy fővárosunkban mind ez ideig nem létezett vállalatot létrehozni..”

Kölcsönkönyvtára 1847–48-ig állt fenn, ekkor azt átruházta munkatársára, az egyébként lipcsei származású Edelman Károlyra, könyvesboltjával együtt.

Könyvesboltja az 1840 és 1847–48 közötti időszakban viszont az 1840-ben létrejött Landerer és Heckenast cég egyik egysége volt, de erről az időszakról alább fogunk szólni, annyi azonban bizonyos, hogy Heckenast Gusztáv közel négy évtized alatt 900-nál is több magyar könyvet hozott forgalomba, idegen nyelvű kiadványainak száma 100 körül volt, s e művek nem kis részét Landerer Lajos gépsorain nyomták.

Az 1838-as árvíz hatása a könyvkereskedelemre

Kilián Rozália azon négy nagy könyvkereskedő egyike volt, akit az 1838-as árvíz a legjobban sújtott. Természetesen a kisebb üzletek is megsérültek, de a valóban komoly raktárt fenntartók „abszolút” kára igencsak tetemes volt. Hivatkozhatunk itt Leyrer kis üzletére

vagy Tomala, Grimm és Müller kottakereskedéseire is, de általában Hartleben és Heckenast boltja mellett a két Kilián-üzletet szokták emlegetni. Ez nem véletlen, hiszen a Váci utcában a víz magassága 9 láb körül volt, ez azt jelentette, hogy az utca déli részénél majdnem az első emeleti ablakig ért az árhullám.⁸⁶

Az 1838-as árvíz őket is sújtotta. Számosan segítettek a bajban – hogy az írók hogyan, azt fentebb már láttuk, de hogy a külföldi kereskedők egyike-másika hogyan, erre csak Kilián György egyik levele nyomán derült fény. Íme:⁸⁷

„Talán szabad feltételeznem, hogy az a körlevél, amelyet ápr. 5-én a szerencsétlen árvíz által érintett 4 itteni könyvkereskedés bocsátott ki, általánosan ismert. Üzletbarátaink részvétüket e szerencsétlenség alkalmából azóta általánosságban és egyenként jóakarató és nemes módon juttatták kifejezésre, és a körlevélben megadott feltételek, amelyek szerint lehetetlen, hogy az 1837-es számlákat rendezzük, eddig nem ütköztek kifogásba.

Ennek ellenére nem kíméltem fáradságot és áldozatot, hogy többet teljesítsek, mint ahogy azt megígértem, még az egyezés lezárta előtt több kereskedés részére jelentős részfizetéseket teljesítettem május 18-án elküldtem remittendáimat (váltó) Lipcsébe, és jún. 23-án egy második pénzküldemény egy második fizetési jegyzékkel. Mindezek után a legkisebb aggodalmam sem volt, hogy valaki fizetőképességemet vagy üzleti rendemet kétségbe vonhatná, annál kevésbé, mert kereskedésem 50 év óta megszakítatlanul és évente becsületesen és rendesen fizetett.

⁸⁶ Lásd: Némethy Károly: A Pest-budai árvíz 1838-ban. Bp., 1938. Székesfőváros kiad. 387 p.; Gazda István: A pesti könyvkereskedők 1838-a. In: Kaján Imre (szerk.): „Jégszakadás és Duna' kiáradása”. Pest–Buda 1838. Bp., 1988. Vízgazdálkodási Intézet. pp. 28–33.

⁸⁷ Közli: Sennowitz Adolf. In: Corvina, 1887. p. 150. (A levél eredetije német nyelvű.)

E föltételezésem azonban nem volt helyes; ez év június 3-án Max és Tsa uraktól Breslauból egy négyrészes Tieck-novellát kértem, és július 14-én rendelésemet a következő nyilatkozattal kaptam vissza: »kérjük előbb a régi számla rendezését.«

Egy ilyen eljáráshoz nem kell kommentár. A Max. és Tsa uraknak szolgáljon vigasztalásul, hogy nagy követelésüket 17 tallér 1 groschnit a már említett 2 fizetési jegyzékben feltüntettük, és udvariasan felkérem őket, hogy a jövőben teljes egészében kíméljenek meg kiadványaiktól, hogy teljesen szabadnak érezzem magam a súlyos büntől, amellyel e finom lelkű uraknak akárcsak egy álmatlan éjszakát is okoztam volna.

Ezzel szemben ugyanez év július 14-én Wagner úrtól az Odera menti Neustadtból a következő nyilatkozattal kaptam számla-egyenleg közlést: »Kérem, hogy ezzel egybehangzó zárlatot küldeni szíveskedjék és megjegyzem, hogy az Önt ért szerencsétlenség következtében az egyenleget töröltem.«

E jóakaratot szívből köszönöm, hozzáfűzve, hogy a számlazárlat és az egyenleg már elküldésre kerültek.

Pest, 1838, júl. 17.

Kilián György”

Hartleben így tájékoztatta erről lipcsei kollégáit márc. 17-i levelében:

„Könyvboltomban 3 napon és 3 éjen által 6 láb magasan állott a víz; minden támasz és a regalék egy része ledőlt; bekötött és kötetlen könyvek egy péphalomná olvasztva hevernek a földön, az egésznek 3/4-e megsemmisítve.”

Számosan segítettek a mentésben, Wesselényi mellett Landerer Lajos nyomdász is, akit ezért jún. 23-án Pest városa díszpolgári ranggal tisztelt meg. Heckenast Váci utcai boltját is elöntötte a víz,

s az ő segélyezésére jelent meg az előző fejezetben már említett ötkötetes „Budapesti Árvizkönyv”.

E kötetet megelőzően Kunoss Endre bocsátotta útjára a „Részvét gyöngyei” c. gyűjteményes művet, melynek alcíme így hangzott: „Az árvíz által károsult pestmegyei adózó nép javára”. Lényegében e támogató kötetek közé sorolhatjuk az „Iris” című évkönyv első, 1840-es kötetét is, melynek szerzői elsősorban itt élő német írók voltak. (Ezek a könyvek 1847-ig jelentek meg.)

Dessewffy József szeretett volna egy önálló „Baj-enyhítő egyveleg”-et is kiadni, melynek felhívása el is készült, de az nem jelent meg. E felhívás szövege így hangzik:⁸⁸

„Illető cimzetű úr!

E levelet teljes bizalommal azért bocsátjuk kegyedhez is, mivel részvételéről a Pesti könyvárusok kárvallottságai iránt kételkedni nem merünk. Kegyed úgy külömbözteté meg magát serdülő honni új litteratura-pályáján, hogy hazánk, valamint kegyed és magunk iránt bűnösöknek vélnők magunkat, hahogy kegyedet fel nem szólítanók, tetszenék minket vállalatunkban gyámolítani.

Baj-enyhítő egyveleg név alatt szándékoznak tudniillik egy munkát itt Kassán kibocsátani, mely eddigelé honi művön nem látott csinosság az előfizetés utján megjelenendene. Minden példány két pengő forinton áruba eresztetve, az előfizetőéhez legközelebb eső könyvárusok által amazoknak kezébe szolgáltatnék. Kassa városa tiszthatósága kiküldöttségének kezelése és elintézése alatt történnék mind itt, mind másutt a pénzbeszedés, mely ide hozzá együvé gyűlendő öszvességének a kinyomatási költségek lehúzása után fennmaradt tiszta nyeresége a pesti kárvallott könyvárusok között, a kár aránya szerint törté-

⁸⁸ Közli: Sennowitz Adolf. In: Corvina, 1892. p. 104.

nendő kiosztásul, egy önáltalok ottan kijelelendő választmányhoz küldetnék.

A *Baj-enyhítő egyveleg* címét azért választottuk, mert akár folyó, akár kötött beszédben a közérdekű tárgyak különbéleséget nemcsak ki nem akarnók rekesztni, sőt mennyiben a nálunk magyarul olvasni szerető többségnek ízlését figyelemre gerjesztheti, a sok külömbféle közérdekesnek összetalálkozásán felette örvidenénk, csakhogy minden béküldendő közérdekű eredeti dolgozat vagy fordítás olyan legyen, mely még eddigelé magyar nyelven sehol sem olvastatott.

E folyó évi június végéig esedeznénk ide Kassára Kovacsóczy Mihály urhoz a dolgozatokat bérmentesen utasíttatni.

Testvér-lelkűség áll fenn a könyvárusok s írók közt, együtt hágnak vagy esnek, a segedelemnek és hát illő viszonosnak lenni. Valóban nem szerencsétlen az az író, ki midőn tollat ragad, nem a maga vagy más szerencsájének hódol, hanem eléggé boldog a keze alatt gondolatokkal s érzelmekkel telő papiros felett érezni, hogy minden penna-húzása bal-eset balssama.

Szándékunk őszinteségét és tisztaságát kegyed emberi, hazafiúi és keresztényi buzgóságába ajánlván, érzett tisztelettel maradunk kegyednek alázatos szolgálái

Gróf Dessewffy József.

Kovacsóczy Mihály.”

Landerer és Heckenast közös cége, 1840-től 1863-ig

Landerer Lajos 1840. dec. 15-én – mintegy „verseny tárgyalás” után – megszerezte egy másik napilap, a „Pesti Hirlap” kiadói jogát. Pest város tanácsa és a Helytartótanács azonban kauciót követelt tőle az előfizetők biztonsaága érdekében. Ezt egymaga nehezen tudta volna letenni – még adósságai voltak –, ezért Hecke-

nasttal társult, aki jóval komolyabb tőkével rendelkezett. 1841. jan. 21-től a munkát már mint üzlettársak végezték, ekkor jegyezték be ugyanis a közös céget a pesti váltótörvényszéknél.

A közös cég megalapításához mindkét fél 20-20 ezer forinttal járult hozzá. Az akkor felvett leltár szerint a beolvadó Landerer-nyomda értéke 12500 frt, raktáron levő kiadványai együttes ára mintegy 4500 frt. De mindjárt az első év végén a kiadványok eladásából 8862 frt bevételt mutatott ki a mérleg, 1844-ben pedig már 18698 frt-ot.

Heckenast kitűnő külföldi összeköttetései pompásan érvényesültek, különösen amióta második házasságra lépve, feleségül vette Wigand Ottiliát, miáltal sógorából nemcsak apósa lesz, hanem német kiadványai is még jobb terjesztőkre találnak Lipcsében, a német könyvkereskedelem központjában. 1844-ben Heckenast „Verlags-Magazin in Pesth und Leipzig” néven külön céget alapított, amelynek célja az idegen nyelvű kiadványok terjesztése volt. 1847-ben pesti üzletrészét eladta társának, Händel Albinnak.

A Landerer-Heckenast cég megalapítása körül azonban bonyodalmak is támadtak, mert a versenyben vesztes nyomda, a Beimel, továbbá a harmadik nyomda, a Trattner-Károlyi tulajdonosai igyekeztek semmisnek tekinteni a Landerer-Heckenast társulást. Éveken át folyt a harc, s ez alatt az idő alatt a közös céghasználatot nem is engedélyezték számukra. Landerer végül is 1845-ben a királyhoz fellebbezett, mondván, hogy ő nemes ember, „Füskuti” előnévvel, s ezért ügyében a városi tanács dönthet. Igaza volt, de mivel a bürokrácia már akkor is a maihoz hasonlatos volt, a döntés elhúzódott: a pereskedés 1841 januárjától 1845 márciusáig tartott. A tanácsot végül is elmarasztalták, s a társas cég jogosan működhetett tovább. Fitz József írta:

„Landerer közkedvelt pesti figura, gavallér, nagy mulatozó és tréfacsináló, pezseg benne az életkedv. A hüvös Heckenast már kevésbé népszerű, a tekintélye azonban nagy mind a szakmá-

ban, mind a pesti városházán. Landerer lobogó magyar hazafi, noha a kiejtése erősen németes, Heckenast mindig alkalmazkodik a pillanathoz és a helyhez, miközben kétkedve nézi a politika alakulását s óvatos minden lépésében. Landerer nem fukarkodik, készséggel bérel a szívébe zárt nyomdásztanonciskola számára helyiséget s ez iskola egyik oktatójának, Árkossy Booch Frigyesnek, ki a hadjáratban mint huszárfőhadnagy és vívómester Buda megvívásából megtépetten tér vissza, új egyenruhát ajándékoz, csupa lelkesültségből. Heckenast szigorúan bánik a pénzzel s húzódozva méri az előlegeket. Mégis kitűnően összeférnek.”

Heckenast 1841-ben indította a „Világ”-ot, 1843-ban az „Életképek”-et, amelynek 1847-ben Jókai Mór, 1848-ban Jókai és Petőfi lett a szerkesztője. 1845-ben indult a „Pester Zeitung”. 1847 második felétől náluk jelent meg a Kisfaludy Társaság Lapja, a „Magyar Szépirodalmi Szemle”, továbbá a „Budapesti Híradó”. Ez utóbbinak az 5. évfolyama jelent meg 1848-ban – napilapként. Rövid ideig, 1849. ápr. 30-ától júl. 7-éig jelent meg Heckenast kiadásában, Jókai szerkesztésében az „Esti Lapok”, továbbá Mérei Mór és Rosti Zsigmond szerkesztésében a „Radical lap” 1848 júliusában.

Szorgalmas, bár az írókkal szemben szűkmarkú kiadók voltak ők. Petőfi írja 1848 júliusában Aranyinak: „Nekem a napokban 208 pengő forintos váltót kell kifizetnem. Mentem Heckenasthoz, hogy az Életképek szerkesztéséért előlegesen fölvegyek 200 pengőt, de az a silány fráter nem adott többet száz pengőnél...” Pedig Petőfi már 1848 előtt is ismerte Heckenastot, mivelhogy 1845-ben nála jelent meg a „Szerelem gyöngyei” c. versciklusa.

A fentiekben felsoroltakon túlmenően nem kívánjuk részletezni e neves nyomdászok által készített többi kiadványt, hiszen azok száma több százra rúg. Mint láttuk, ezek kiadásában erősen függtek a cenzúrától, és így a bécsi udvartól. *Ez utóbbival valószínűleg Heckenastnak sikerült jobb kapcsolatot kiépítenie, ő 1848-ban is*

óvatos volt, s később sem lett komoly bántódása. Valószínűleg ő segített Bécsnek abban is, hogy közvetített Wigandnak: tegyen le a később amúgy is tiltottá váló lipcsei kiadványai előállításáról és az országba történő becsempészéséről.⁸⁹

A Pesti Hirlap

A Landererrel közös vállalkozásuk legkomolyabb hírlapi feladata mégis az 1841. jan. 2-án megindult „Pesti Hirlap” közreadása volt. A lapnak nagyszámú előfizetője volt, így a komoly példányszám előállítása műszaki fejlesztéseket igényelt, egy idő után azonban gondot okozott a lap kiadásáért felelős Landerernek, hogy Kossuth Lajos főszerkesztői tevékenységét egyre kritikusabban fogadta Bécs.

Elsősorban a „Pesti Hirlap” gondtalan nyomtatása érdekében Landerer Lajos igyekezett fejleszteni gépsorait, s már Heckenastal együtt hoztak magukkal Londonból ólommetező gépet, egy nagy Columbian-sajtót és az azóta is sokat utánzott angol betű mintáinak egész sorozatát. A '40-es évekre a Landerer-nyomda a korabeli ipari fejlettség viszonyai között nagyüzemnek számított: 4 gyorssajtó, 5 vassajtó, 32 szedő- és 5 nyomtatómunkás dolgozott benne. 1841-ben négy szedője volt a „Pesti Hirlap”-nak: a Miskolcra való, később pesti nyomdász-mesterré lett Herz János, a debreceni Kiss Ferenc, a pozsonyi Prohászka Ferenc, a későbbi révkomáromi faktor, s végül a pesti születésű Malatin Antal, a bankjegynyomda későbbi szedője, 1857-től kezdve kalocsai nyomdász-mester.

⁸⁹ Wigandot azonban nehéz volt jó útra téríteni. 1843-ban nála jelent meg Zerffi Gusztáv „Mozaik”-ja, 1846-ban Táncsics „Anti-úrbérváltság”-a, 1848-ban kiadta Engelsnek „A munkásosztály forradalma Angliában” c. kötetét, 1849-ben egy Kossuth-kötetet, 1850-ben Klapka emlékiratait és még jó néhány, nem kívánt művet. Lehetséges, hogy Széchenyi „Blick”-jének is ő volt a kiadója, s a kötetten olvasható londoni impresszum hamis.

A Pesti Hirlap csak 1843 végéig volt Kossuth lapja. Az történt ugyanis, hogy Kossuth állandóan emeltette szerkesztői díját, amely kezdetben évi 2400 ft volt, 1842-ben 6000 ft, 1843-ban már 9000. Ezt szerette volna tovább „srófolni”, amit viszont Landerer ellenzett, s a kiadónak jól jött az is, hogy Bécs messzemenően nem volt elégedett a szerkesztő személyével. Viszota Gyula így fogalmazott:

„...a Pesti Hirlap bátran, sokszor élesen ostorozta a közállapotokat, erélyesen hozzászólt a reformkérdésekhez és bizonyára siettetette ezek politikai megérlelését is. Ez a körülmény a kormányra nézve nagyon kellemetlenné vált, és mivel a cenzúra nem tudta Kossuth cikkeit és irányát lényegesen tompítani, a kormány 1843 végén más úton igyekezett Kossuthot a szerkesztéstől eltávolítani.”⁹⁰

Wirkner Ede magyar kancelláriai titkár és Gervay József államtanácsos – akik korábban engedélyezték a lapot Landerer részére –, most arra kérték őt, vesszen össze Kossuthtal úgy, hogy csökkentse szerkesztői honoráriumát. Így is történt. Kossuth dühös lett, s mint Zsedényi Ede tanácsoshoz írta 1843 decemberében: „Landerer és Heckenast uraknak minden mértéket haladó szennyes pizsokosságukat tovább tűrnöm lehetetlen.”⁹¹ Otthagyta hát a lapot, hogy másik után nézzen. Ez utóbbi azonban már nemigen sikerült neki, a bécsiek terve viszont igen.

⁹⁰ Lásd: Viszota Gyula: Kossuth küzdelme a Budapesti Évlapokért. = Irodalomtörténeti Közlemények 41 (1931) No. 2. p. 129.

⁹¹ Viszota Gyula: Kossuth levelei a Budapesti Évlapok ügyében. = Irodalomtörténeti Közlemények 41 (1931) No. 2. p. 179.; lásd még: Kászonyi Dániel: Magyarhon négy korszaka. Sajtó alá rend.: Márkus László. Bp., 1977. Szépirodalmi. p. 139.

Landerer Lajosról

Heckenast és Landerer neve korunkban is – március idusán – mindig előtérbe kerül, állítván, hogy nyomdájuk a forradalmi cselekedetek része lett. Ez azonban nem Heckenast érdeme volt. Landerer viszont valóban a forradalom szolgálatába állt.

Landerer Lajos 1824-től volt Pesten nyomdatulajdonos, aki az évek során igen modern technológiát valósított meg üzemében, a színes nyomtatást elsőként ő alkalmazta 1833-tól.

1842 augusztusában ő volt a főrendezője a Kossuth Lajos által kigondolt első magyar Iparműkiállításnak, amelyet a Magyar Ipar-egyesület szervezett.

1844 júliusában Bécs utasítására kénytelen volt felmondani Kossuthnak, s mást kinevezni a „Pesti Hírlap” főszerkesztői posztjára. Kossuth ekkor azt hitte, hogy Landerer egy bécsi besúgó, de hamarosan rájött, hogy tévedett, újabb sakkpartikra hívta, majd számára több megbízást is adott az ezt követő években.

1848 márciusának idusán kulcsszerepe volt a sajtószabadság kikiáltásában, hiszen a Hatvani utcában (ma Kossuth Lajos utca), a Horváth-házban található Landerer és Heckenast nyomdában – ahol aznap a nyomdai munkálatokat ő vezette, Heckenast nem tartózkodott ott – a cenzúra engedélye nélkül, a nép nevében lefoglalt sajtón, az általa az előző napon már előkészített papírra, kinyomtatták a „Nemzeti dal”-t és a „12 pont”-ot, s azt a nem kis részben egyetemistákból álló várakozó tömegben szétszöztették.

1848 májusában ismét Kossuthtal került kapcsolatba, aki nyilván belátta, hogy a „Pesti Hírlap” ügyében Landerer kénytelen volt Bécs kérésének eleget tenni. Ha Kossuth nem lett volna kapzsi, e terv megghiúsult volna. Eltelt viszont négy év, s Kossuth úgy vélte, hogy a legjobban felszerelt pesti nyomda vezetőjét érdemes lesz megbízni a forgalomba hozandó bankjegyek kinyomtatásával. Elég óvatos volt, amint az az országos főszámvevőségi osztály igazgatójához írt május 13-i soraiból is kitűnik:

„Kérem kegyedet – hívassa magához Landerert, s ne sajnáljon vele értekezni a Trésorjegyek csinos nyomtatása iránt... Ha olcsón nem csinálja – az Universitas Nyomdájában készíttetem vagy lytographiroztatom.”⁹²

Végül is megegyeztek, s a Károly-kaszárnya Gránátos utcai épületrészében beindult a bankjegynyomda. Ügyvezető igazgatója Conlegner Károly reáliskolai tanár lett, vésnöke Wachtler F. és Classohn A., a litográfiai osztályt az egykori Váci utcai kottakereskedő és könyomda-tulajdonos sakkozó, Grimm Vince vezette, a főszedő Malatini Antal volt. Az öntőosztályt Ockenfusz Oszkár irányította, a rajz és mintakészítő pedig Tomala korábbi segítő-társa, Tyroler József lett. Az első bankók 1848. aug. 6-án kerültek forgalomba.⁹³ Landerer nemcsak a bankók nyomdai munkálatait vezérelte, de ő nyomatta az ideiglenes rendeleteket is, a Városligetben pedig tábori nyomdát hozott létre.

A bankjegynyomda a szabadságharc idején a kormányt követve Debrecenben, Szegeden, Aradon, végül Lugoson működött.

1848. júl. 1-jén Landerer indítványára megalakult a Vándor és beteg könyvnyomdászokat segélyező egyesület. Az egyesület alaptőkéje még a főnökök adakozásából, a felavatási, felszabadulási pénzekből adódott. 1853. márc. 31-ig állt fenn. Pénztárnoka Träger Antal, a Landerer és Heckenast cég ügyvivője volt.

A szabadságharc idején számos anyagot nyomtatott a cenzúra engedélye nélkül, s emiatt, meg a pénzjegynyomda vezetése okán is Landerer kénytelen volt bujkálni a szabadságharc leverése után,

⁹² Kossuth levele Weisz Bernát Ferenchez, az Országos Főszámvevősségi Osztály igazgatójához. In: Sinkovics István (szerk.): Kossuth Lajos az Első Magyar Fellelős Minisztériumban. Bp., 1957. Akadémiai. pp. 137–138.

⁹³ Faragó Miksa: A Kossuth-bankók kora. Bp., 1912. Nyugat. p. 115.; Faragó Miksa: A szabadságharc pénzügye. A Landerer és Heckenast cég bankógyártási pöre. = Budapesti Hírlap, 1911. jún. 4. p. 42.

s már nem is tért vissza Pestre. 1854. febr. 1-jén hunyt el Vácott, ott van eltemetve.⁹⁴

Vele kihalt e híres nyomdászcsalád, melynek tagjai Budán száznyolc, Pozsonyban kilencvenöt, Pesten hetvennyolc, Kassán mintegy harminc évig terjesztették a műveltséget és a felvilágosodást.

Landerer, a besúgó?

Még a 2002-ben megjelent „Új magyar életrajzi lexikon” is átveszi jó néhány elődjétől az alábbi megállapítást: „Landerer Lajos jó kapcsolatokat tartott fenn a bécsi kormányzattal és titkosrendőrséggel”.

Ebből egyetlen szó sem igaz, Landerer igyekezett távol tartania magát mindenfajta bécsi hivataltól, hiszen egyik felmenőjét, Landerer Mihályt ők juttatták börtönbe, Martinovics-csal kapcsolatos – egyébként érdektelen – kapcsolatai okán, aki súlyos börtönbüntetést szenvedett, s a börtönben megőrült. Mindezt Landerer Lajos soha nem bocsátotta meg a bécsieknek, és soha nem lett volna hajlandó együttműködni a titkosrendőrséggel. Bécs azonban megfenyegette, hogy bezáratja a nyomdáját, amennyiben nem mond fel a szélsőségesen ellenzéki nézeteket valló Kossuthnak, nem volt mit tennie, ezt az utasítást végrehajtotta, de ebből még nem következik, hogy bécsi besúgó lett volna. Egyértelmű az is, hogy Kossuth maga is rájött arra, hogy Landerernek nincsenek „sötét” bécsi kapcsolatai, ezért is mert rábízni egy igencsak bizalmas dolgot, a pénzjegynyomda megszervezését és vezetését. És Landerer ezt a munkát is tisztességesen ellátta.

A március 15-i televíziós műsorokban mindig szólnak a besúgó, a kém Landererről, aki igencsak jó kapcsolatokat ápolt a bécsi

⁹⁴ A lexikonok többsége, közte az akadémiai „Magyar életrajzi lexikon” és a 2002-ben kiadott „Új magyar életrajzi lexikon” is, Pestet jelöli meg halálózása helyszínéül. Ez az adat azonban téves.

rendőrminisztériummal. Jó lenne, ha ettől a hamis, s egy valódi hazafi emlékét igencsak sértő megállapítástól a historikusok a jövőben tartózkodnának!

Heckenast

Ő kevésbé exponálta magát a szabadságharc során, ellene is indult büntetőeljárás, de végül is vezethette tovább a nyomdáját, amelyet 1852-ben átköltöztetett az Egyetem utcai Szirmay-házba, a kiadóhivatallal együtt. 1863 júniusában a Landerer-örökösök kifizetésével a Landerer-Heckenast társaság megszűnt. Ebből a cégből alakult meg 1873-ban a Franklin Társulat.

Heckenast 1878. ápr. 10-én, 67 éves korában Pozsonyban hunyt el, ott temették el az evangélikus temetőben.

Magyar Gazdasági Egyesület, mint kiadó, 1835 és 1848 között

1835. június 8-án a *Magyar Gazdasági Egyesület* nevet vette fel a korábbi gazdasági társulás. Elnöke Károlyi Lajos gróf lett; fizetéses titkára, titoknoka, 1836-tól pedig Kacs Kovics Lajos lett, aki az egyesület folyóiratát *Gazdasági Tudósítások* címen szerkesztette 1841-ig. Akkor a hetenként megjelent *Magyar Gazda* váltotta fel ugyanazon szerkesztés alatt.

Az egyesületnek 1837-ben sikeres állat-, gyapjú- és gépkiallítása volt. 1839-től az elnök Károlyi György gróf lett. 1842-ben a lóverseny-ügy, amely eddig váza volt az együletnek, Széchenyi István gróf javaslatára különvált. 1842-ben József nádor lett az egyesület pártfogója.

1840-ben a *Mezei Naptárt* és a *Gazdasági Kis Tükör*-t adták ki. 1841-ben gyapjúkiállítást és nagy ekeversenyt rendeztek. 1844-ben meghalt az együleti működés addigi lelke, Csapó Dániel alel-

nök. 1847-ben építették fel a Hild József tervezte „Köztelek” palotáját, közadakozásból. 1848/49-ben Havas József kormánybiztos rokonszenve megnyeretvén, az egyesület ügyeit Andrassy György gróf elnöklete alatt 12 fős bizottság vezette tovább, amelynek Korizmics László is tagja volt.

A Kisfaludy Társaság kiadója, 1836-tól

1836-ban Kisfaludy Károly barátai és íróársai alapították a Kisfaludy Társaságot, amelynek célja kezdetben a költő összes műveinek kiadása és emlékművének felállítása. Az alapító tagok közt volt Toldy Ferenc, Bajza József, Vörösmarty Mihály, Bártfay László. A munkák kiadása után maradt pénzből költői pályadíjakat tűztek ki, amelyek idővel országos jelentőségűvé váltak. (Így nyert pályadíjat pl. 1846-ban Arany János is „Az elveszett alkotmány” című művével.) Jelentős írőkkel bővült a tagok száma is, köztük volt Fáy András, Jósika Miklós, Kölcsey Ferenc, Czuczor Gergely. A társaság fontos irányítója lett az irodalmi ízlés fejlesztésének s a hazai szépirodalom támogatásának. Havonkénti felolvasó ülései is az irodalmi élet legfontosabb eseményei közé tartoztak.

A Kisfaludy Társaság Évlapjait 1840–1846 között, majd 1860-tól 1940-ig jelentették meg. Amellett, hogy beszámoltak benne a társaság folyó ügyeiről, a pályázatokról, azok nyerteseiről, közreadták benne például Arisztotelész, Horatius, Boileau, Alexander Pope egyes elméleti munkáit is. 1846-ban megindították Hellen könyvtár c. könyvsorozatukat, amelyben Aesopus meséit, Püthagorasz és más klasszikus szerzők műveit jelentették meg. Nemzeti könyvtár és Külföldi regénytár címeken is indítottak könyvsorozatokat. Ösztönöztek a népköltészeti anyag gyűjtésére, igen jelentős a Magyar Népköltési Gyűjtemény c. 14 kötetben kiadott sorozatuk, amelyet az 1872-től 1924-ig terjedő időszakban adtak közre.

A Budapesti Királyi Orvosegylet kiadója, 1837-től

1837. október 14-én alakult meg az első Orvosegyesület, amelynek 16 alapító tagja volt, s legfőbb célja az volt, hogy az országban különböző helyeken dolgozó szakemberek között tudományos kapcsolatot teremtsen. Akkoriban Pesten 100, Budán 20 orvosdoktor működött. Az 1837-ben alapított Orvosegyesület hatására több hasonló jött létre az országban, közülük megemlíthjük az 1838-ban létrejött temesvárit, a következő évben megalakult nyitrai, az 1840-ben alapított szatmárit és miskolcit. Az egyesülethez szorosán kapcsolódott az 1831-ben Bugát Pál és Schedel (Toldy) Ferenc által megindított Orvosi Tár is. Schoepf-Merei Ágoston 1844-ben indította meg az újabb orvosi periodikát „Magyar orvos-sebészi s természettudományi évkönyvek” címmel, amelynek indításáról értesítette az egyesületet is, s a tagok közül többen a folyóirat munkatársai is lettek.

Az egyesület könyvtárát Stessel (Szelényi) Lajos alapította. Részletes történetüket Salacz Pál írta meg centenáriumi tiszteletére. A Budapesti Kir. Orvosegyesület 1842-ben nyerte el a legfelsőbb jóváhagyást. Ettől kezdve az egyesület „Regia societas Medica Buda-Pestiensis” néven működött, de pecsétjén a „Budapesti Kir. Orvosegyesület” volt olvasható.

A K. M. Természettudományi Társulat és a Vándorgyűlések kiadói, 1841-től

A Társulat kezdetben Bugát Pál vezetésével könyveket és periodikákat adott ki. Évkönyvei közül az első 1845-ben jelent meg. Éves jelentéseit 1857-től kezdve adta ki. Első közlönye 1860-ban látott napvilágot. Nagy könyvsorozata 1872 és 1953 között állt fenn, tehát nem az általunk vizsgált időszakban indult.

1841-ben alapítottatott viszont a *Magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlései szervezetének kiadója*.

Ez a kiadó a fenti társulattal egy időben, 1841 májusában alakult meg – elsősorban Bene Ferenc elgondolásait követve – az a szervezet, amely évente egy alkalommal több napos vándorgyűlésen mutatta be az orvostudomány és a reáltudományok új kutatási eredményeit. A gyűléseket mindig más-más megyében szervezték, az elhangzott előadások szövege önálló kötet formájában jelent meg az azt követő hónapokban. Szokássá vált, hogy a vándorgyűlések helyszínéről történeti, helytörténeti, természetrajzi (pl. gyógyvizek leírásait tartalmazó) munka is megjelent, s minden gyűléshez egy-egy érmet is verettek, amelyek azóta numizmatikai ritkasággá váltak. Ezeken az éves összejöveteleken a hazai tudomány legkiválóbbjai vettek részt, s megtiszteltetésnek számított, ha valakit egy-egy szekció vezetésére, illetve a bevezető előadás megtartására kértek fel. Érdekességként megemlíjtük, hogy Jedlik Ányos, remek illusztrációkkal kísért magyar nyelvű publikációinak többsége a vándorgyűlések évkönyveiben látott napvilágot.

A vándorgyűlések tiszteletéte tehát általában megjelentettek egy-egy, a gyűlések színhelyéhez kötődő helyismereti-helytörténeti kismonográfiát, amely egy rejtett helytörténeti sorozattá duzzadt. Ezeket a teljesség igényével (korszakunkra nézve) Chyzer Kornél dolgozta fel.

Összesen 40 alkalommal rendeztek ilyen összejövetelt, amelyek fennmaradt iratanyagát a jelenleg a Magyar Nemzeti Múzeumhoz tartozó Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár őrizte meg.

Szerelmey Miklós könyomó intézete, 1845-től

Szerelmey Miklós 1845-ben nyitotta meg könyomó-intézetét Pesten, a Dorottya utcában. Néhány esztendő alatt szinte életműnyi körrajtot készített a kor jelentősebb közéleti személyiségeiről, a kormány és az uralkodóház tagjairól és emlékezetes eseményekről. Külföldi mintára hazai tájakat népszerűsítő albumokat adott ki saját rajzaival gazdagon illusztrálva, amely kötetek még ma is művészi könyvnyomtatásunk legkitűnőbb remekeinek számítanak. (Visegrád Album és a a Batthyány Lajosnak ajánlott Balaton Album 11 színes képpel – 1848).

*„Magyar hajdan és jelen élethű rajzolatokban magyarázó szöveggel... több hazai tudós és műbarát befolyásával kiadja magyar és német nyelven, 25 könyomatú, részben színezett képpel. Pest, 1847.”*címmel történeti emlékhelyeket bemutató albumot hozott létre német és magyar nyelven (1847), s ekkor alkalmazta először hazánkban a színes litográfia technikáját.

Egyik nagy érdeme volt Szerelmeynek, hogy francia mintára megvetette a karikatúraművészet alapjait Magyarországon. Pest népszerű költőjével, és humoristájával, Lauka Gusztávval (1818-1902) együtt Charivari (Dongó) néven jelentette meg a forradalom idején, az első magyar rendszeresen megjelenő élclapot. A lap első száma 1848. júl. 1-jén került az olvasók elé, és a 25. számmal szűnt meg, A lap Szerelmey könyomó-intézetében készült, s ezeknek az újságoknak egy-egy lapját, darabját külön röplapként is terjesztették országsszerte.

1849-ben Komáromban a nyomdai ügyekben jártas, ráadásul jól rajzoló Szerelmeyt kérte meg Klapka az ottani bankönyomtatással. Szerelmey a vár kapitulációját követően – a szabadságharc bukása után nem sokkal – emigrált. Angliában műszaki érzékét kamatoztatta, mállásnak indult – egyébként híres kőépületek – neves konzerválója lett.

Magyar Mihály könyvkereskedése és kiadója, 1845-től

Magyar Mihálynak írói hajlamai is voltak, munkatársa volt a „Pesti Divatlap”-nak és az „Életképek”-nek is, s szerzője a „Mindenkor kész számító” című, kereskedőknek írt tankönyvnek. A „Pesti Divatlap”-ban 1848-ban nagy cikket közölt „A magyar könyvkereskedés és irodalom ügyében” címmel, amelyben egyebek között még több magyar származású, magyar érzelmű könyv-árús megjelenését sürgeti. 54 vidéki könyvárust sorol fel, s megemlíti, hogy számos könyvkötő is árul könyveket. Bírálja az Akadémia könyvterjesztését is. Kevesli a nyomdák számát: nálunk 1 millió lakosra 3 nyomda jut, míg Szászországban 56 ezer lakosra jut egy nyomda.

Csak magyar könyveket adott ki, ahogy nevéhez is illik. Íme néhány Magyar-féle kiadvány: Birányi Ákos: „Köztársasági káté”; Messenhauser M.: „Kis nemzetőr, vagy hogyan kell a nemzetőr-ségnek gyakoroltatnia”; Mészáros Károly: „Európa legújabb alkotmányai”; Nyáry Albert: „A magyar forradalom napjai”; Táncsics Mihály: „Gyásznapok emléke”; Vasvári Pál: „Történeti névtár. (Élet- és jellemrajzok)”.

A periodikák kapcsán már említettük, hogy Heckenast Gusztáv 1840-ben indított egy „Bibliographiai Értesítő” c. havilapot, amely az új kiadványokról adott hírt, s abban bízott, hogy ennek komoly keletje lesz Magyarországon és Erdélyben is. Végül is csak két év-folyamnyi jelent meg belőle, ifj. Wigand Károly szerkesztésében, majd a sorozatot Eggenbergerék folytatták 1843-tól „Honi Irodalmi Hirdető” címmel, s a kimaradt 1842-es év anyagát később pótolták. Az új sorozat első szerkesztője Magyar Mihály volt, majd Eggenberger Ferdinánd folytatta. Így végül is elkészült az 1840 és 1848 közötti időszak nemzeti könyvészete, mondhatni könyvárusi szemmel, a későbbi években pedig maga Magyar Mihály folytatta a sorozatot, s jóvoltából összeállt az 1849 és 1857 közötti könyvé-

szet, amely önálló kötetben jelent meg (1862), s ehhez Demjén József készített szakmutatót.

Végül is a könyvkereskedésben is Magyar Mihály utóda Demjén József lett.

Két részlet a „Pesti Divatlap”-ban 1848-ban közölt cikkéből

A magyar nyelvet kevésbé beszélő könyvárusokról

„A nemzet méltán megkívánhatja, sőt követelheti tőlünk, miszerint a magyar irodalmat, s ezzel egyedül a nemzeti műveltséget tehetségünk szerint emeljük, s az üzérkedésen felül egy kis szellemi rokonszenvet is tanúsítsunk iránta. Ezen igazságról, úgy hiszem, minden jobblelkű és műveltebb magyar könyvárus meg van győződve, főleg a fiatalabbak, s így korszerűbbek sorában. Öregebb könyvárusainktól, kik közül többen külföldről vándoroltak be e tejjel-mézzel folyó hazába, nem lehet éppen szigorúan követelnünk, hogy a magyar nyelvet most, agg napjaikra tanulják meg, de azt mindenesetre, hogy kereskedésükben magyar segédek is tartsanak, vagy szükség esetében képezzenek. Igaz, hogy e képezés, beavatás, nem csekély fáradságba kerül, de hiszen ezáltal nemcsak a köznek, de maguknak is hasznot szerzenek, és nem fognak többé ellenükben oly káros és botrányos vádakkal fellépni, miképp a külsőleg fényes és magyar című könyvárudákban nem-hogy beszélnek, de még csak nem is értik a magyar nyelvet, mi több, gyakran figyelemre sem méltatják azon látogatót, ki hazájában nemzeti nyelven kér magyar könyvet; - nem fog a közönség panaszkodhatni, hogy ezt vagy amazt a magyar könyvet kérte, de miután egyik segéd sem érté őt, kézügyre eső, de egészen más tartalmú könyvet nyújtanak neki, - nem fog azon szégyen a kiadó-könyvárus urakra háramlani, miszerint a segédek saját főnö-

kük kiadásait sem ismerik; - mert miképp is volnának képesek erre, midőn külföldi létükre még csak fogalmuk sincs nyelvünkről, melynek megtanulására ki sem buzdítja őket, megelégedvén azzal, ha németül, franciául vagy tótul tudnak fecsegni és néhány magyar könyv címét eszökben bírják tartani.”

Kevés nyomdánk van

és mindez „hátráltatja a magyar irodalom kifejlődését, mert egyik oka az, hogy a nép drága könyveket nem vehet, másik oka pedig, hogy a tehetősök is bizonytalansággal csak akkor fognak gyakoribb könyvvásárláshoz szokni, ha jeles, szép és olcsó könyvek által minél inkább kedvet gerjesztünk bennök. Így válik aztán az irodalom közhasznúvá, művelve a nemzetet, boldogítva a hazát. - Hogy állításaimat némileg bebizonyíthassam, például hozom fel Szászország művelt és kifejlődött állását, minek semmi egyéb nem adott alkalmat, mint az, hogy a német irodalom majd egészen onnan ered, és ott képzeldhetlen nagy mozgásban van. Képzeljük csak, hogy ott majd minden 56.000 lakosra egy könyvnyomda és néhány könyvárus meg könyvkötő esik, kik, igaz, gyakran lealacsonyító házalás által terjesztik az irodalmat, és olvasásra buzdítanak mindenkit, de mily távol vagyunk mi még azok irodalmától?!

Magyarország összes lakossága 15 millió lélekre tétetik, könyvnyomdái következő 41: Aradon 1, Budán 2, Debrecenben 1, Egerben 1, Eperjesen 1, Esztergamban 1, Fejérvárott 1, Győrött 1, Kasán 2, Kecskeméten 1, Kőszegen 1, Lőcsén 1, Miskolcon 1, Nagyszombatban 1, Óvárt 1, Pápán 1, Patakon 1, Pécsen 1, Pesten 3, Pozsonyban 4, Rozsnyón 1, Szabadkán 1, Szakolcán 1, Szarvason 1, Szegeden 1, Szombathelyen 1, Sopronyban 1, Temesvárt 1, Ungvárt 1, Újvidéken 1, Vácon 1, Váradon 1, Zágrábban 1, Zomborban 1.

Eszerint 1 millió lakosra 3 nyomda jut! Minő arány ez Szászországhoz, itt 56.000 lakosra esik 1 könyvnyomda; nálunk 357.142

lakosra 1 könyvnyomda!! Innét lehet látni, hogy irodalmunk ily körülmények közt igen-igen nehezen mozoghat, holott szeretne, és igen törekszik jobban mozoghatni, de efféle akadályok elhárítása nélkül lehetlen. Igaz, hogy mi nem olvasunk annyit, mint a szász nép, de mégis könnyen létezhetnék nálunk is inkább annyi könyvnyomda, hogy minden 100.000 lélekre 1 juthasson; akkor majd nagyobb törekvés volna a magyar irodalom terjesztésére, és inkább nyújthatnék alkalom a nemzet s a nép kiművelésére.”

Beimel utódának, Kozma Vazulnak a nyomdája, 1846-tól

Kozma Vazul egy ideig még üzlettársával Beimel Józseffel, mint Beimel–Kozma Könyvnyomda néven működtette a vállalatot. A nyomdát elsőrangú szakemberekkel modernizáltatta. A nyomda felszerelése: három gyors- és három vassajtó. A vállalat élén Kocsi Sándor szedő-nyomó művezető és Lukács László igazgató állt (ő azt megelőzően Kecskeméten dolgozott Sziládyéknál).

1847-ben még Beimel neve alatt nyomtatta ki Kozma Vazul Arany János „Toldi”-ját.

Kozma Vazul nyomdájában indult meg 1848. március 18-án a Pálffy Albert és Csernátony Lajos szerkesztette „Márczius Tizenötödike” című napilap; továbbá „Kossuth Hírlapja” Bajza József szerkesztésében; Vas Gereben „Nép Barátja” című újsága; a rövid éltű „Szabadság, Egyenlőség, Testvériség”, a „Futár” és a „Forradalom” c. lapok. A Táncsics Mihály által szerkesztett és 1848 második felében hetenként kétszer kiadott „Munkások Újsága” több száma is a Kozma tipográfiájában készült. A lapok közt ott van a Pesti Divatlap, Fényes Elek Hetilapja, az Egyházi és Literatúrai Lap, a Magyar Gazda és melléklapja és egy ideig a Figyelmező is.

A Kozma-nyomdára nézve nagy csapás volt, hogy igazgatója,

Lukács László 1848-ban kivált a cégből és maga nyitott nyomdát. Az immár vetélytárs elvonta néhány lapját is, a Márczius Tizenötödikét, a Charivarit, a Pesti Divatlapot, a Nemzetőrt és Fényes Hetilapját.

Az általa kinyomott könyvek közül a legnevezetesebb Petőfi Összes költeményeinek Emich-féle kiadása, a Petőfi által lefordított Shakespeare Coriolanus, Erdélyi János Magyar Népköltési Gyűjteménye, Fényes Elektől a „Magyar birodalom statistikai, geographiai és történeti leírás”, Garay János Újabb versei, Vahot Imre almanachja és Laszlavik Imre egyetemi előadásai a bábaságról.

Szakmai elismerésének bizonyága, hogy 1862–1863-ban ő lett az első elnöke a Segélyező Egyesületnek. Ennek ellenére a jól menő sikeres nyomda hanyatlani kezdett, és 1863-ban tönkrement. Kozma Vazul 1876-ban halt meg.

Jó és Olcsó Könyvkiadó Társulat, 1847-től

1847. február 15-én alakult meg a *Jó és Olcsó Könyvkiadó Társulat*, mely ezzel a Nyugat Európában már létező hasonló kiadó magyar társa lett. A társulat védnöke Kopácsy József hercegprímás lett. Elsődleges szempont volt a könyvek olcsósága, hiszen a szélesebb tömegeknek elérhetetlenek voltak a könyvek. Első kiadványuk címe a következő volt: *Keresztény naptár a magyarhoni katolikusok használatára*. Újságot is adtak ki *Katholikus Néplap*, később *Katholikus Hetilap* címmel. A társulat első igazgató-elnöke Fogarasy Mihály volt és az alakulása évében 1000 tagot számolt, akik tagilletményül könyveket kaptak.

Az 1848-49-es szabadságharc megbénította a társulatot, a magyar pénz elértéktelenedése miatt több ezer forintnyi vagyona a negyedére csappant; azonkívül kiadványainak nagy része elkallódott vagy a rendőri hatalom intézkedése következtében lefoglalta-

tott. 1852-ben alakult újjá, s a kiadó felvette a Szent István nevet, ez lett a Szent István Társulat kiadója.⁹⁵

A *Cantu Caesar-féle Világtörténelem* egy 15+3 kötetes magyar nyelvű világtörténelmi mű, amely körülbelül 12.000 oldal terjedelemben tárgyalja a világ történetét a kezdeti időktől a 19. század közepéig. Magyar kiadása 1856-ban indult, Pesten indult a kiadása, utóbb Egerben folytatódott.

Magyarhoni Földtani Társulat, mint kiadó, 1848-tól

1848-ban alakult Zipser Keresztély András javaslatára, a szervező munkában Kubinyi Ferenc, a neves természettudós, valamint a selmeci bányászati akadémia két tanára, Pettkó János és Marschan József is részt vett. Az alapítók ötödik tagja Kubinyi Ágoston volt, s ő lett a Társulat első elnöke is. Az alakuló közgyűlést csak 1850. július 6-án tarthatták meg, a Társulat 64 taggal jött létre.

Közöttük az egyik legnevesebb Szabó József, a pesti Tudományegyetem első magyar geológus professzora, aki 1862-től a Társulat titkára, kiadványai szerkesztője, később alelnöke, majd elnöke is volt. Elhatározták, hogy megkezdik az ásványok, kőzetek és ősmaradványok rendszeres gyűjtését, az iparilag hasznosítható ásványi nyersanyagok (építőkö, mészkő, ércek, kőszenek) leírását, továbbá fontos bányaterületek és földtanilag érdekes területek monografikus feldolgozását.

Munkálataik közreadását 1856-ban kezdték meg, 1870-ig ebből a sorozatból öt kötetnyi jelent meg, ezt váltotta fel a „Földtani Közlöny”, amelynek megindításáról 1870. november 9-én döntöttek. A Közlöny 1871 és 1878 között csak magyarul, később jó néhány éven át magyarul is és németül is megjelent. A Társulat tag-

⁹⁵ Mészáros István: A Szent István Társulat százötven éve: 1848--1998, Szent István Társulat, Budapest, 1998.

jainak száma 1875-re elérte a 300-at. A Társulat munkáját nagyban segítette az 1869. június 18-án létrejött M. Kir. Földtani Intézet, az első olyan hazai természettudományi kutatóintézet, amelyet a földtani kutatások megindítása céljából hoztak létre. Az intézet első igazgatója Hantken Miksa lett, aki emellett a Társulat titkári posztját is betöltötte. A Társulat saját szakkönyvtára vált az intézeti gyűjtemény alapjává. A Magyarhoni Földtani Társulat történetét először – annak százéves évfordulójára – Vendl Aladár írta meg.

Edelmann Károly könyvkereskedő és könyvkiadó, 1848-tól

Edelmann Károly jól képzett és vagyonos könyvkereskedő volt. 1836 és 1840 közt Lipcsében tanulta a könyvkereskedést, majd segédként dolgozott Lipcsében, Freiburgban, Brünnben, Prágában és Bécsben, s e városokban gazdag tapasztalatokra és nagyfokú könyvkereskedelmi jártasságra tett szert. Pestre 1846-ban érkezett, s itt Heckenast segédje lett. Az egyik korábbi fejezetben már említettük, hogy Heckenast kölcsönkönyvtárát és szortiment üzletét Edelmann Károlynak adta át 1847-ben.

Íme Edelmann Károly 1848-as kérvénye, melyben a Heckenast-féle üzlet reá történő teljes átruházásáért folyamodott:

„Waldhütter Frigyes társaságában a Heckenast-féle könyvkereskedést és kölcsönkönyvtárát szerződésileg átvevén, miután társom gyengélkedő egészsége miatt orvosa tanácsa után szándokának foganatosításával felhagyni és a szerződéstől visszalépni kéntelenített, mire azt én, minden abban foglalt kedvezésekkel átvevén a kikötött fizetéseknek nagyobb részét már is tettelesen teljesítettem és most a t. Városi Tanácst tartozó alázattal kérem, hogy a Heckenast-féle pesti könyvkereskedést és kölcsönkönyv-

tári jogot a legújabb törvények, jelesen az 1848. évi XVIII. t. cz. 42. §. értelmében reám ruházni annyival inkább méltóztassék, mert Heckenast Gusztáv ezen két üzlettől az A. alatti okmány szerint részemre lemondott és mert maga a tisztelt Városi Tanács azon folyamodásom következtében, mellyel még a múlt évi Septemb. 7-én az akkori Helytartó Tanácshoz járultam, engem e jogok adományozására már is ajánlani kegyeskedett.”⁹⁶

A tanács az engedélyt megadta.

Edelmannról még el kell mondanunk, hogy ő továbbfejlesztette a Heckenast-féle kölcsönkönyvtárat, létrehozván az első fiókkönyvtárat.⁹⁷ E tanult könyves – iskoláit Lipcsében végezte, a könyves szakmát Freiburgban, Brünbnben, Prágában és Bécsben sajátította el – arra figyelt fel, hogy a nyári turistaforgalom első-sorban nem Pestre koncentrálódott, hanem a jóval hűsebb Balaton vidékére. Éppen ezért Balatonfüreden nyári kölcsönkönyvtárat hozott létre – ez június elejétől augusztus végéig tartott nyitva –, sőt 1851-ben már az ott lévő könyveiről egy 52 oldalas nyomtatott katalógust is közreadott. (Természetesen akkoriban a kölcsönzési díjak jóval magasabbak voltak, mint ma.)

Edelmann Károly halála után a pesti boltot az özvegy eladta, s azt Adolf Friedrich Lauffer vásárolta meg.

⁹⁶ Az irat levéltári forrása: Budapest Főváros Levéltára 10.779/1848. sz. tanácsi irat. IV. 1303/b. Engedélyek, 1848–1849. 508. sz.

⁹⁷ Lásd bővebben: Nagydiósi Gézáné: Egy kölcsönkönyvtár és fiókja 100 évvel ezelőtt. = Magyar Könyvszemle ??? (1959) No. ??? pp. 94–98.

'48-as új nyomdák és kiadók

Az Eisenfels nyomda

Eisenfels Rudolf pesti könyvnyomtató a Beimel és Kozma-féle nyomdának volt a könyvelője. Amerikában töltött néhány esztendő után visszatért Pestre, s 1848 tavaszán a lipótvárosi Háromkورونا utcában rendezett be nyomdát.

Ekkor jött létre a *Magyar Irodalomterjesztő Társulat*, akiktől csak néhány kiadvány ismeretes, ezek még Beimel neve alatt jelentek meg, bár már nyilván jogutódai készítették azokat. 1848-ban Garay János összegyűjtött költeményeit adta közre a Társulat Beimel nyomdász neve alatt. Ezt követően Török József orvosdoktor „A két magyar haza első rangú gyógyvizei s fürdőintézetei” című művét adták közre, amely egy nagy sikerű munka volt. 1846-ban a Magyar Tudós Társaság *Hazai legnevezetesebb ásványvizek ismertetése* címen kitűzött pályázatára küldte be pályamunkáját Török, amelyet 50 arannyal díjaztak. Egykoron újra megjelent, s nemrégiben reprint kiadás is készült belőle.

Eisenfelsnél nyomtatták Vahot Imre „Budapesti Divatlap” című, hetenként négyszer megjelenő újságát a „Nemzetőr” című melléklapjával egyetemben, továbbá Saphir Zsigmond „Der wahre Ungar” című népszerű német nyelvű lapját is. Eisenfelstől kerültek ki az akkori idők legkeményebb hangú proklamációi s a kamarilla hitszegését ismertető röpiratai is.

Ennek következményeként 1849 tavaszán nyomdáját becsukták, őt meg bebörtönözték. A historikusok leírták, hogy egy ideig a budai várban ült vason. Mikor aztán áprilisban a honvéd seregek közeledni kezdtek Pest felé, Batthyány Lajos miniszterelnökkel s más államfogyokkal együtt Laibachba, onnan Pozsonyba, majd Olmützbe vitték. A szabadságharc elfojtása után visszahozták Pestre, ahol a katonai bíróság három esztendei nehéz várfogságra

ítelte. Közel egy évig raboskodott az olműtzi kazamatákban, míg végre 1851-ben amnesztiát kapott.

Hazatérve folytatta a nyomdászkodást. Hamarosan üzlettársa lett Emich Gusztáv könyvárus. Egy esztendeig dolgoztak együtt, mert a megfáradt, megviselt Eisenfels visszavonult, és a nyomdát Emich vásárolta meg. A nyomda 1852-ben már két gyors- és két kézi vassajtóval volt berendezve, és huszonhét betűszedő mellett négy nyomót foglalkoztatott.

Bucsánszky Alajos nyomdája

Eddig úgy tudtuk, hogy Bucsánszky Alajos csak 1849-ben kezdett nyomdászkodni, de ennek ellentmond, hogy már ,48-as könyvekben is megtaláljuk nyomdai jelzetét. Tény, hogy 1848-ban hozta át könyvkereskedését Pozsonyból Pestre, hol a Kerepesi úti Fehér Ló szálloda mellett nyitotta meg boltját, de már akkor meg kellett lennie gyorssajtójának is, mert 1848-ban 10 magyar és 6 német, 1849-ben pedig 9 magyar és 4 német nyomtatványt adott közre. Figyelemre méltó sajtóterméke Kliegl József felolvasása az „egysin rendü vaspályáról” (1848) – őt a kötet elején lévő kronológiában részletesebben is bemutatjuk – és Zalár költeménykötete (Szabadságdalok, 1849). Ő az egyetlen fővárosi nyomdász, aki nem adott ki sem hírlapot, sem folyóiratot.

Táncsics (Stancsics) Mihály nyomdája

Érdekes kis nyomda volt Táncsics Mihályé, aki a „Munkások Újsága” szerkesztője volt. Lapját 1848. máj. 25-ig az Egyetemi Nyomdában nyomtatták, de ekkor Táncsics nyomdát szerzett magának a Józsefvárosban, s Dalmady Mihály meg Bárczy János szedők és Ries Jakab nyomtatómunkás segítségével ő maga készítette el a sokszor igen kapós lapját, meg egyéb írásait. A lap példányszámának folytonos növekedése miatt azonban csakhamar a gyorssaj-

tókkal is rendelkező Kozmánál, majd Lukács László nyomdájában kellett csináltatnia a „Munkások Újsága”-t.

Lukács László nyomdája

A szabadságharc idején Pest városában keletkezett új nyomdák sorában elég jelentékeny volt Lukács Lászlóé, Kozma Vazul nyomdájának korábbi igazgatójáié, amit 1848 tavaszán alapított. Csöndestársra volt Somogyi Károly esztergomi kanonok, aki később 42 ezer kötetes könyvtárát Szeged városára hagyta (ez ma a Somogyi Könyvtár).

Lukács áthozta Kozmától a Pálffy Albert szerkesztette „Márctzius Tizenötödike” című napilapot, amelyet 1848. jún. 21-től Lukács nyomtatott (ekkor már működött nála a Bécsben vásárolt két gyorsajtója). A lap a kormánnyal együtt Debrecenben folytatta „működését”, 1849. júl. 6-án betiltották.

Ő nyomtatta egyebek közt a Madarász testvérek újságát, a „Nép-Elem”-et, Erdélyi János „Respublika” és Táncsics Mihály „Forradalom” című lapját, valamint Lauka Gusztáv „Charivari-Dongó”-ját is.

A szabadságharc leverése után Lukács tovább dolgozhatott, ezt Somogyi kanonok közbenjárásának köszönhette. Egy ideig ő nyomtathatta a félhivatalos „Magyar Hírlap”-ot meg a Nagy Ignác-féle „Hölgyfutár”-t is.

Herz János nyomdája

Lukács László mindamellet úgy látszik, hogy mégiscsak beleunt a katonai és rendőri hatóságoktól, meg a cenzúrától való örökös zaklatásba – ami akkor minden könyvnyomtató mesternek bőven kijárt –, mert 1854-ben eladta nyomdáját Herz Jánosnak, s ő maga bányászkodásba fogott valahol Felső-Magyarországon.

Herz János igen tevékeny nyomdász volt. Egész sereg kisebb-nagyobb lapot is nyomtatott az ötvenes években, meg a hat-

vanások elején. Köztük volt Szilágyi Virgil „Budapesti Visszhang” című újsága, a Csengery Antal szerkesztette „Budapesti Szemle” (1852-től), Vértesi Arnold „Harang” című kis lapja (1862), a Riedl Szendée is: „Kritikai Lapok” (1862).

Dobrossy István nyomdája

Az 1810-ben Mezővesden született, s 1853-ban ugyanott elhunyt Dobrossy István ügyvéd 1843-ban a pozsonyi országgyűlésen az Országgyűlési Tudósítások munkatársa volt, feltehetően itt találkozott Petőfivel. A Petőfi-ellenes kritikai támadások során a költő elkötelezett híve volt, 1847-ben Táncsics védőügyvédje volt. A forradalom győzelme után – a cenzúramentes időszakban, 1848-ban – kiadta Kölcsey 1832–33-as Naplóját. Dobrossy István egy be nem jelentett kézisajtóval készítette el a kiadást. Az OSZK példányára írt jegyzet szerint: készült egy földalatti titkos nyomdában, censura nélkül. Feltehető, hogy erre 1848. április–május körül kerülhetett sor.

1848-ban a Pesti Divatlapban cikke jelent meg: Intézkedés Pest városa megerősítése iránt.

1849-ben mint hivatalos történeti jegyzőt Aradra, Vécsey Károly tábornok mellé rendelték. A szabadságharc veresége után Mezőkeresztesre vonult vissza, ahol ügyvédként dolgozott.

Irodalom

Könyvek, könyvrészetek megjelenésük időrendjében

Ballagi Aladár: A magyar nyomdászat történelmi fejlődése 1472–1877. Bp., 1878. Franklin. 248 p.

Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Bp., 1888. Franklin. 847 p.

- Schmall Lajos: Adalékok Budapest Székes főváros történetéhez. 1–2. köt. Bp., 1899. Székesfőváros kiad. 335, 379 p.
- Haraszi Károly: A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem múltjából. Bp., 1913. 46 p. (Trattner, Landerer, Heckenast, Lampel) – *ezt megelőzően folytatásokban a Könyvtári Szemlében.*
- Gárdonyi Albert: Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században, különös tekintettel Budára és Pestre. Bp., 1917. Lantos. 61, 3 p., 2 mell.
- Isoz Kálmán: Buda és Pest zenei művelődése (1686–1873). 1. köt. Bp., 1926. Budapesti M. Népszínházi Bizottmány. III, 223 p.
- Novák László: A nyomdászat története. IV. könyv: XVIII. század. Bp., 1928. Szerző kiad. 144 p., V. könyv: 1801–1867. Bp., 1928. Szerző kiad. 120 p. (Grafikai művészetek könyvtára 10–11.)
- Gárdonyi Albert: Régi pesti könyvkereskedők. Bp., 1930. OSzK. 115 p.
- Szemző Piroska: Német írók és pesti kiadók a XIX. században (1812–1878). Bp., 1931. Pfeifer. 154, [2] p. (Német philologiai dolgozatok)
- Nagy Zoltán: A magyar litográfia története a XIX. században. Budapest, 1934. Pázmány Péter Tudományegyetem Művészettörténeti és Keresztényrégészeti Intézete. 135 p., [8] t
- Heckenast Dezső: Heckenast Gusztáv. Egy fejezet a magyar irodalmi élet történetéből. Erzsébet Tudományegyetem. Bp., 1936. 46. (Specimina Dissertationum Facultatis Philosophicae Regiae Hungaricae Universitatis Elisabethinae Quinqueecclesiensis 89.)
- Kósa János: Könyvkereskedelem. In: Kósa János: Pest és Buda elmagyarosodása 1848–ig. Bp., 1937. Általános nyomda. pp. 227–239.
- A pest-budai árvíz 1838-ban. Szerk.: Némethy Károly. Bp., 1938. Budapest Székesfőváros Háziny. VIII, 387 p., [28] t.
- Szentkúty Pál: Régi hazai nyomdák mintakönyvei. Kiad. A Magyar Bibliophil Társaság. Budapest, 1940. 114 p.
- Isoz Kálmán : Zeneműkereskedelem és kiadás a régi Pest-Budán. Bp. 1941. Szerzői kiad. 44 p.

- Kertész Árpád: A nyomtatott betű története és útja Magyarországon. Bp., 1941. Magyar Nyomdászok Társasága. 300 p.
- Szemző Piroska: Peter J. N. Geiger és Heckenast Gusztáv könyvillusztrációink történetében. Bp., 1942. OSzK. 27 p., [6] t.
- Fitz József: A magyar nyomdászat 1848–1849. Bp., 1948. Hungária. 212 p. (Hungária könyvek 13.)
- Dezsényi Béla, Nemes György: A magyar sajtó 250 éve, I. köt., Budapest, Múvelt Nép Könyvkiadó, 1954. 287 p., 24 t.
- Markos Béla (szerk.): Magyarországi nyomdahelyek, nyomdák és kiadók 1712 és 1850 között. Bp., 1956. OSzK. Soks. gépirat.
- Gerszi Teréz: A magyar kőrajzolás története a XIX. században. Közrem.: C. Wilhelmb Gizella. Bp., 1960. Akadémiai. 316 p.
- Gulyás Pál: A könyv sorsa Magyarországon. 1–3. Bp., 1961. OSzK. 209 p., 305 p., 240 p.
- D. Szemző Piroska: Heckenast Gusztáv, a zenei kiadó. [Liszt Ferentől Volkmann Róbertig]. Bp., 1962. Akadémiai. 36 p.
- A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében. Az államalapítástól 1849-ig. Összeáll.: Kovács Máté, a bibliográfiát összeáll.: Szelle Béla. Bp., 1963. Gondolat. 758 p., [20] t. (Nemzeti könyvtár)
- Holl Béla: Pest-Buda polgárainak könyvkultúrája a XVII–XVIII. században. In: Tanulmányok Budapest múltjából. XV. Bp. 1963. BTM. pp. 289–327.
- Kókay György: A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei 1780–1795. Bp., 1970. Akadémiai. 513 p. (Irodalomtörténeti könyvtár)
- Markos Béla (szerk.): Magyarország bibliographiája, 1712–1860. VI. köt. Nyomda- és kiadástörténeti mutató. Bp., 1972. OSzK. 561 p.
- Dersi Tamás, Szántó Tibor: A magyar sajtó képeskönyve. Bp., 1973. Kossuth. 301 p.
- Nagy Lajos: Budapest története 1790-1848. = Kosáry Domokos (szerk.): Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. Bp. 1975. pp. 255-556. (Budapest története 3.)

- Fülöp Géza: A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban. Bp., 1978. Akadémiai. 290 p.
- Program és hivatás. Magyar folyóiratok programcikkeinek válogatott gyűjteménye. A bevezető tanulmányt írta: Vargha Kálmán, válogatta, a folyóirat-ismertetéseket és a jegyzeteket készítette: Kókay György, Oltványi Ambrus, Vargha Kálmán. Bp., 1978. Gondolat. 821 l. (Nemzeti könyvtár)
- A magyar sajtó története. I. 1705–1848. Főszerkesztő: Szabolcsi Miklós, szerkesztő: Kókay György. Bp., 1979. Akadémiai, 831 p., [44] t.
- Varga Sándor: A Magyar Könyvkereskedők Egyletének alapítása. Bp., 1980. MKKE. 188 p.
- Nagy Zoltán: A magyar betűöntés a 19. században. Bp., 1982. Minitűrkönyv-gyűjtők Klubja. 137 p.
- Megbíráltak és bírálók : a cenzúrahivatal aktáiból, 1780–1867. Vál., sajtó alá rend., ford., bevezetéssel és jegyzetekkel ell.: Mályuszne Császár Edit. Bp., 1985. Gondolat. 671 p.
- Fabri Anna: Az irodalom magánélete. Bp., 1987. Magvető. 750 p.
- Gazda István: Könyvkereskedők a régi Váci utcában. Bp., 1988. Akadémiai 116 p.
- J. Halász Margit: A magyarországi könyvkötők és könyvkereskedők vagyoni helyzete a 19. században. In: VI. Kézművesipartörténeti Szimpózium Veszprém, 1988. november 15–16. Szerk.: Nagybakay Péter, Németh Gábor. Veszprém, 1989. MTA VEAB – PAB. pp. 127–132.
- Mona Ilona: Magyar zeneműkiadók és tevékenységük, 1774–1867. Bp., 1989. MTA Zenetudományi Intézet. 516 p. (Műhelytanulmányok a magyar zenetörténethez)
- „Tekintetes Szerkesztő úr!” : Levelek a magyar sajtóról, 1790–1848. Vál., a szöveget gond. és a jegyzeteket írta: Fehér Katalin, Kókay György. Bp., 1990. Szépirodalmi. 392, [7] p. (Magyar levelestár)

- Gazda István: Széchenyi napjai. Történelmi–művelődéstörténeti kronológia. Bp., 1991. TKME. 160 p.
- Pilinyi Péter: A magyar nyomdászat úttörői a XIX. században. Bp., 1994. Pátria Ny.150, [2] p.
- Batári Gyula: A tudományos szaksajtó kialakulása Magyarországon, 1721–1867..Budapest OSZK, 1994. 188 p. (Az Országos Széchényi Könyvtár füzetei)
- Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek, 1539-1800 / V. Ecsedy Judit ; [a Borda Antikvárium könyvészeti kiadványainak negyedik darabja]. Budapest : Borda Antikvárium, 1996. Mester Ny. 246 p.
- Pavercsik Ilona: A megvilágosodott írók munkái a pesti könyvkereskedelemben. In: Folytonosság vagy fordulat? A felvilágosítás kutatásának időszerű kérdései. Szerk.: Debreczeni Attila. Debrecen, 1996. Kossuth Egyetemi Kiadó. pp. 81–87.
- Kókay György: A könyvkereskedelelem Magyarországon. Bp., 1997. Balassi. 54 p.
- Mezei Márta: A kiadó „mandátuma”. Debrecen, 1998. Kossuth Egy. K. 188 p.
- Szoós István: Pest-budai német könyvkereskedők és könyvkereskedések. In: Németek Budapesten. Szerk. Hambuch Vendel; [közread. a] Fővárosi Német Kisebbségi Önkormányzat. Budapest, 1998. pp. 222–225.
- V. Ecsedy Judit: A könyvnyomtatás Magyarországon a kézisajtó korában, 1473–1800. A magyar könyvkereskedelelem történetének vázlatja 1800-ig c. fejezetet Pavercsik Ilona írta. Bp, 1999. Balassi Kiadó. 372 p.
- Gazda István: A Magyar Tudományos Akadémia reformkori kiadványai 1831–1848. Piliscsaba, 1999. MATI. 170, 22 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 13.)
- Kókay György, Buzinkay Géza, Murányi Gábor: A magyar sajtó története. Bp., 2001. Sajtóház Kiadó. 257 p.
- id. Szinyei József emlékezete. Művelődéstörténeti és sajtótörténeti

- írásai. A bevezető tanulmányt írta: Kozocsa Sándor. Szerkesztette és sajtó alá rendezte: Gazda István. Piliscsaba, 2002. MATI. 323 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 26/1.)
Digitalizált változata: <http://real.mtak.hu/30128/>
- Pogány György: A magyar könyvkereskedelem rövid története a XV. század végétől 1990-ig. Bp., 2004. Hatágú Síp Alapítvány. 164 p. (A könyves szakképzés füzetei)
- Gazda István – Stemler Ilona (összeáll.): Pannóniai Fénisz, avagy Hamvából fel-támadott magyar nyelv. Első nyomtatott tudományos könyveink, 16–19. század. [Kétnyelvű kiadás]. Bp., 2005. OSzK – MTA. 319 p.
- Buzinkay Géza: Magyar hírlaptörténet 1848–1918. Bp., 2008. Corvina. 150 p.
- Fülöp Géza: Olvasási kultúra és könyvkiadás Magyarországon a felvilágosodás idején és a reformkorban 1772–1848. Bp., 2010. Hatágú Síp Alapítvány. 249, [17] p.
- Monok István: Német könyvkereskedők Budán és Pesten a 18. század első felében. In:”mint az gyümölczös és termett szőlő-veszszöc...” Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére. Szerk.: Stemler Ágnes, Varga Bernadett. Bp., 2010. OSzK – Balassi, 2010. pP. 252–255.
- A vállalkozó és a kultúra. Heckenast Gusztáv, a legendás könyvkiadó, 1811–1878. Szerk.: Lipták Dorottya. Budapest – Eger, 2012. Kosssuth – EKF. 343 p.
- Papp Júlia: Könyv és kép a 19. század elején. Blaschke János (1770–1833) illusztrációinak katalógusa. 1–2. Bp., 2012. Argumentum – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont. 579 p. 608 p.
- Simon Melinda: Kiadói és nyomdászjelvények. Hagyomány és korszerűség. Bp., 2014. Balassi. 223 p.
- Bánfi Szilvia, V. Ecsedy Judit: A magyarországi nyomdászat képes krónikája, 1473–1700. Budapest, OSZK–Balassi, 2014. 219 p.
- Dömötör Zsuzsa [et al.]: Liszt Ferenc utazásai a reformkori Magyarországon. Bp., 2015. Eötvös Kiad. 241 p.

- Borsa Gedeon: Könyvtörténeti írások. I–V. Budapest, 1998–2018. OSzK.
- Voit Krisztina: Fejezetek a közgyűjtemények és a könyvkiadás történetéből. Tanulmányok. Bp. 2005. 226 p. Argumentum.
- Fülöp Géza: Olvasási kultúra és könyvkiadás Magyarországon a felvilágosodás idején és a reformkorban, 1772–1848. Bp.: Hatágú Síp Alapítvány, 2010. 266 p. (A könyves szakképzés füzetei; 17.
- Varga András: Rég könyves ABC. Bp., 2018. MTA Könyvtár és Információs Központ. 215 p.
- Nyomda- és kiadástörténeti mutató. A IX. kötetben közreadott magyarországi (és külföldi magyar nyelvű) 1701–1800 között megjelent nyomtatványokhoz. Összeáll. és szerk.: Kovács Eszter és V. Ecsedy Judit. 2018. 400 p.
- V. Ecsedy Judit: A könyvnyomtatás története Magyarországon a kézsajtó korában, 1473–1830. Budapest, 2021. MTA KIK. 567 p.

Cikkek

- Trattner János Tamás: Magyarországi könyvnyomtató műhelyek 1817-dikbeli állapotjuk. = Tudományos Gyűjtemény 1 (1817) pp. 78–86.
- Ballagi Aladár: A budapesti könyvkereskedés 1790-ben. = Figyelő 1877 (3. köt) pp. 39–47.
- S(ennowitz) A(dolf): A magyarországi antiquar könyvkereskedelemről. 1–10. = Corvina, 1888–89.
- Sennowitz Adolf: Emich Gusztáv 1814–1869. In: Magyar könyvkereskedők évkönyve 3 (1892) pp. I–LII.
- Sennowitz Adolf: Wigand Ottó 1795–1870. In: Magyar könyvkereskedők évkönyve 5 (1894) pp. V–XXVI
- Sennowitz Adolf: A két Hartleben, Konrád Adolf és unokaöccse Adolf. Budán és Pesten 1802–1870. In: Magyar könyvkereskedők évkönyve 6 (1895) pp. V–XXVIII.
- Sennowitz Adolf: A budai és a pesti könyvkereskedelem...1831-ig:

- Mauss, Kiss, Stahel, Kilián, Benedikt, Diepold, Lindauer, Strohmayer, Pauer, Ivanics, Institoris, Leyrer, Burián, zsidók, zene, nyomdák. = Corvina, 1896. (Folytatásokban.)
- Sennowitz Adolf: A Kiliánok könyvárus családja Pesten. In: Magyar könyvkereskedők évkönyve 10 (1899) pp. V–LXIV.
- Némethy Lajos: Nyomdászok, könyvkereskedők és könyvkötők Budán és Pesten = Magyar Könyvszemle 9 (1901) No. 1. pp. 53–62.
- Haraszi Károly: A pesti nyomdák a 19. század első felében. Adalékok. = Könyvtári szemle. Könyvtárak, olvasók és könyvgyűjtők félhavi értesítője 3 (1915) no. 4-8. pp. 70-85.
- Gárdonyi Albert: Régi pesti könyvkereskedők. I–VII. = Magyar könyvszemle 33 (1926) No. 1–2. pp. 39–53.; No. 3–4. pp. 290–308.; 34 (1927) No. 1–2. pp. 103–115.; No. 3–4. pp. 275–283.; 35 (1928) No. 1–4. pp. 41–66.; 36 (1929) No. 1–2. pp. 25–32.; No. 3–4. pp. 147–164.
- Novák László: A nyomdászat története. IV. könyv: XVIII. század. Bp. 1928. A szerző kiad. 144 p.; V. könyv: 1801–1867. Bp. 1928. Ua. 120 p. (Grafikai művészetek könyvtára 10–11.)
- Kósa János: Könyvkereskedelem. = Kósa János: Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig. Bp. 1937. Általános ny. pp. 227–239.
- Kósa János: Az utánnomás eltiltása Magyarországon. = Magyar Könyvszemle, 1940. pp. 377–389.
- Trócsányi Zsolt: A XVIII. század magyar könyveinek olvasóközönsége és példányszáma. = Magyar Könyvszemle 65 (1941) pp. 22–37.
- Csapodi Csaba: Könyvtermelésünk a XVIII. században. = Magyar Könyvszemle 66 (1942) pp. 392–398.
- Szimonidesz Lajos: A jakobinus Landerer Mihály pöre 1795-ben. = Magyar könyvszemle 66 (1942) No. 4. pp. 386–391.
- Bükyné Horváth Mária: A Landerer-család és nyomdászati vállalkozásai. = Magyar Könyvszemle 82 (1966) No. 1. pp. 10–27.

- Sashegyi Oszkár: Az állami könyvcenzúra kezdetei Magyarországon. = Magyar Könyvszemle, 1968. pp. 1–12.
- Kecskés Anna: Felvilágosodás- és reformkori nyomdánk a számok tükrében. = Magyar Grafika 23 (1979) No. 5. pp. 60–64.
- Nagy Zoltán: A magyarországi betűöntés története. = Magyar Grafika 23 (1979) No. 5. pp. 65–78.
- Az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás szervezési kérdései a múltban. In: MTA I. Osztályának közleményei, 1981. pp. 23–33.
- Pajkossy Gábor: A könyvkiadás és a könyvkereskedelem új korszaka. Heckenast. = Élet és tudomány, 1986. (41. évf.) 34. sz. 1059–1061. old.
- Gazda István: A hazai fizikai szakkönyvkiadás kezdetei. = Magyar Könyvszemle 104 (1988) No. 4. pp. 293–298.
- Varga Sándor: Könyvtárak egymás között. A Budapest Főváros Levéltára irataiból. = A könyv 2 (1988) No. 4. pp. 115–122.
- Vértesy Miklós: Pesti könyvtárak a 19. század első felében. = Könyvtáros 38 (1988) No. 1. pp. 44–49.
- Varga Sándor: Emich Gusztáv küzdelme a nyomdáért. = Magyar Grafika 33 (1989) No. 4. pp. 60–66.
- Torda István: A három Trattner. = A Könyv, 1989. No. 2. pp. 105–114.
- Szántó Tibor: Egy reformkori magyar betűmetsző. = A Könyv, 1990. No. 3–4. pp. 169–176. [Bikfalvi Falka Sámuel]
- Pavercsik Ilona: Johann Gerhard Mauss és a pesti könyvkereskedelem színvonala a 18. század közepén I. = Magyar könyvszemle, 1990. 1-2. sz. 14–31. old.
- Pavercsik Ilona: Johann Gerhard Mauss és a pesti könyvkereskedelem színvonala a 18. század közepén II. = Magyar könyvszemle, 1990. 3–4. sz. 113–128. old.
- Gazda István: A szakkönyvkiadás kezdete Pesten, 1748–1798. = Technikatörténeti Szemle, XX (1993) pp. 159–172.
- Mészáros Ildikó: Antikváriusok, ódondászok, használtkönyv-ke-

- reskedők Pesten és Budán. In: Budapesti negyed. Lap a városról 5 (1997) No. 2-3. (16-17.) pp. 145–162.
- Kenyéri Kornélia: Perújrafelvétel Landerer Lajos ügyében. = Könyv, könyvtár, könyvtáros 7 (1998) No. 3. p. 29.
- Varga-Neubauer Sándor: Pest-budai könyvárusok. Emich Gusztáv (1814-1869), aki a honderű kiadója is volt. = Népszabadság, 1999. máj. 13. p. 44.
- Varga-Neubauer Sándor: Pest-budai könyvárusok. Horovitz Fülöp (1813–1886), az első tudományos antikvárius. = Népszabadság, 1999. máj. 27. p. 38.
- Varga-Neubauer Sándor: Zsidók a magyar könyvkiadásban és könyvkereskedelemben 1835–1944. = Remény 4 (2001) No. 3. pp. 25–32.
- Zsidók a magyar könyvkiadásban és a könyvkereskedelemben 1837–1945 - Részletek Varga-Neubauer Sándor Polg Art Kiadónál 2001-ben megjelenő könyvéből. I. = Magyar könyvgyűjtő, 2001. (1. évf.) 4. sz. 20–21. old.
- Granasztói Olga: Egy pesti könyvkereskedés nyugat-európai kapcsolatai a XVIII. század végén. = Magyar könyvszemle 119 (2003) No. 2. pp. 166–187.
- Gécs Béla: Kétszázötven éve létesült Pest első nyomdája: Nyomdászattörténeti töredéke. = Magyar grafika, 2006. 6. sz. 110–112. old.
- Gazda István: Az akadémiai könyvkiadás és könyvszerkesztés reformkori történetéből. = Könyvtári Figyelő 24 (2014) No. 2. pp. 194–198
- Gazda István: A Magyar Tudós Társaság elveszettnek hitt 1848-as magyar nyelvtankönyvei In: Alexander multifrons. Tanulmányok a 90 éves Dörnyei Sándor tiszteletére / szerk. perger Péter. Bp.: OSZK–Argumentum K., 2016. (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei; 8.) pp. 161–167.
- Granasztói Olga: „Magyartalan könyvárusok”. Az első magyarországi könyvkereskedők megítéléséről a XVIII–XIX. század for-

- dulóján. In: Programok és tanulmányok. Szerk.: Bartha-Kovács Katalin, Penke Olga, Szász Géza. Szeged: JATEPress, 2017. pp. 141–150.
- Varga Bernadett: Az első pesti nyomda felszerelése, könyvdíszeti és kiadványai In: Tanulmányok egy évforduló tiszteletére. Szerk.: Deák Eszter, Dede Franciska. Bibl. Nationalis Hungariae–Gondolat,. Budapest, 2018. 271 p. (Bibliotheca scientiae & artis; 11.) pp. 254–271.
- Gazda István: Az első ötven év: könyvkereskedők, könyvkiadók, nyomdászok Pesten 1748–1798 között, különös tekintettel az általuk kiadott reáltudományi munkákra. In: Kaleidoscope, művelődés-, tudomány- és orvostörténeti folyóirat, 2018. (Vol. 9) No. 17. pp. 423–439.
- Ecsedy Judit, V.: A Trattnerék Magyarországon. = Magyar Könyvszemle 135 (2019) No. 2. pp. 173–189.
- Simon Melinda: Bécs vagy Lipcse? A magyarországi könyvkereskedelem egyesületi kapcsolatrendszere a 19. században. = Magyar Könyvszemle 139 (2023) No. 1. pp. 92–104.

A Természettudományi Társulat és elnökei, 1841–1953

1841-ben jött létre a Magyar Természettudományi Társulat, amely hamarosan a 'királyi' jelzõt is kiérdemelte, s azt viselte is 1940-ig. A társulat királymentes jelzõvel mûködött tovább 1953-ig. Az alábbiakban az 1841 és 1953 közötti idõszakot tekintjük át röviden a társaság elnökei munkásságának tükrében, röviden kitérve az akkori, elsõsorban reáltudományi társaságokra.

BUGÁT PÁL és elnöki idõszakai

A tény közzismert: 1841. május 29-re Bene Ferenc orvossebész számos helybéli kollégáját, valamint vidéki orvosokat és természet-tudósokat hívott meg Pest-Budára, hogy együttesen létrehozzák a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyûléseinek szervezetét, mégpedig az akkor már jó ideje mûködõ német minta alapján. A vándorgyûlések tervezetének kidolgozásában Bugát Pál volt Bene segítségére, javaslatukat 1840-ben az „Orvosi Tár”-ban közzé is tették, s hamarosan Kubinyi Ágoston is közreadta saját tervezetét.

Május végére össze is gyûltek a tudósok, hogy létrehozzanak egy olyan társulást, amelynek tagjai évente egy alkalommal több napos elõadássorozaton vennének részt, a vándorgyûlést mindig más-más megyében szerveznék, s terveik között szerepelt az elõadások szövegének kötetekben történõ megjelentetése is.

Bugát azonban elgondolkodott azon, hogy vajon év közben nem tudnának-e több alkalommal is találkozni a tudománypártoló személyiségek, a neves egyetemi elõadók, a kórházak és klinikák

kiválóságai, valamint a középiskolák kiemelkedő tanáregyéniségei, s felvetette azt a gondolatot, hogy a vándorgyűlések szervezete mellett jöjjön létre egy olyan társulás is, amely minden hónapban előadói ülést tart, szintén megjelentet kiadványokat, sőt saját gyűjteményt és könyvtárat is létrehoz.

Javaslatát tett követte, s 1841. május 28-án, tehát a Bene-féle gyűlést megelőző napon megkérdezte a már megjelenteket: nem lenne-e kedvük részt venni egy természettudományi társulat megalapításában?

Válaszuk igenlő volt, s 134 lelkes tudós ember úgy vélte, hogy létrehozza a Magyar Természettudományi Társulatot.

Programjuk nyomtatásban is megjelent az „Orvosi Tár” 1841-es évfolyamában. Alakuló ülésüket 1841. június 13-án tartották, ahol elnökké Bugát Pált, másodelnökké Kubinyi Ágostont, jegyzővé Vajda Pétert választották meg. Két napra rá megalapították az egyes választmányokat is: a botanikait Petényi Salamon János, a kémiait Nendtvich Károly, a fizikait Jedlik Ányos, az orvosit Flór Ferenc vezette. Ekkor mondták ki, hogy mindazok, akik a Társulat rendes tagjaivá kívánnak válni, székfoglalót kötelesek tartani. A következő hónapban igyekeztek pártfogót is találni – ahogyan az akkoriban illő volt –, októberben pedig felterjesztették a Helytartótanácsához engedélyezésre a társulati alapszabályokat.

A Társulat az első teljes évet lezáró közgyűlését 1842 júniusában tartotta, ahol Bugát Pált megerősítették elnöki székében. Magukat az alapszabályokat a Helytartótanács csak 1843 januárjában véglegesítette, márciusban pedig végre sikerült pártfogót találniuk István főherceg személyében, s ezt követően már nem volt akadálya annak, hogy a Társulat a „királyi” jelző használatára is engedélyt kérjen.

1843-ban már afféle külső tagokat, tiszteleti tagokat is választottak (a Magyar Tudós Társaság tagsági felépítésének mintájára), elsőként két Franciaországban élő magyar orvos nyerte el ezt a megtisztelő címet, mégpedig Gruby Dávid és Mandl Lajos. Gruby

a francia királyi udvar elismert tekintélye volt, ő volt az, aki sebkötözésre javasolta a vattát, s akinek mikrofotográfiai felvételeit az orvosi szakma folyamatosan csodálta. Mandl Lajos ugyancsak a mikroszkópos anatómia kiválósága volt, egyben Párizs neves, s Grubyhoz hasonló, keresett orvosa. Anatómiai kézikönyve 1843-tól kezdődően volt hivatalos tankönyv, a művet később a francia akadémia nagydíjjal jutalmazta. Mandl pesti látogatása alkalmából hozott a Társulat számára egy jó minőségű mikroszkópot, amellyel később számos bemutatót tartottak. Évekkel később, a hazai természetvizsgálók 1860-as vándorgyűlésének ő volt a díszvendége.

Bugát igyekezett népszerűsíteni a Társulat tevékenységét, taglétszámuk hamarosan elérte a 230-at, s elhatározták, hogy évkönyveket is közre fognak adni, amely az érdekesebb szakanyagokat is tartalmazza. Ettől az évtől kezdődően pályakérdéseket-jutalomkérdéseket is kiírtak, ez akkoriban minden hazai tudományos társaságnál divatos volt.

Hamarosan elkészült a tagoknak szóló tagsági oklevél, s így minden együtt állt ahhoz, hogy egy megfelelő engedéllyel, pártfogóval, gyűjteménnyel és hasznos kiadói tervvel rendelkező társulat megkezdhesse úgymond folyamatos működését.

A tervezési időszak három évet vett igénybe, ezt a munkát vállalta magára az orvostudós Bugát Pál, aki egy időre átengedte az elnöki feladatokat Kubinyi Ágoston alelnöknek (1844).

1848-ban, amikor a Társulat lezárta munkálkodásának hetedik évét, ismét Bugátot kérték fel az elnöki teendők ellátására. Addig a Társulatnak csak egyetlen kiadványa jelent meg Bugát szerkesztésében, mégpedig az első évkönyv.

1848-ban Bugát irányításával megszerkesztették a második évkönyvet, valamint a névkönyvet, s sor került az alapszabályok ki nyomtatására is. A névkönyv és az alapszabályok akkoriban meg is jelentek, a második vaskos évkönyvet azonban csak 1851-ben tudták megjelentetni. Bugátnak a második elnöksége végül is rövide

sikeredett, hiszen a Társulat 1848. november 30-án tartotta a szabadságharc időszakában megrendezett utolsó szakülését, munkáját csak 1850 nyarán folytathatta, de abban jó ideig Bugát nem vehetett részt irányítóként.

1860 decemberében már nem volt politikai akadálya annak, hogy ismét elnökké válasszák, s ettől kezdve ismét négy teljes éven át irányította a Társulatot. Ebben az időszakban fontos döntést hoztak, hiszen a korábbi évkönyveket 1861-ben felváltta a Társulat folyóirata „K. M. Természettudományi Társulat Közlönye”, amelyből azután összesen hét évfolyamnyi látott napvilágot.

A hazai tudományos társulatok egy része kezdetben évkönyveket adott ki, s később tértek át a havi periodikák kiadására. Gondoljunk például a Magyar Tudós Társaságra, amely kezdetben szintén évkönyveket adott ki, s csak később indította meg azokkal párhuzamosan „Tudománytár” elnevezésű periodikáját. Alapítását követően szintén évkönyveket bocsátott közre a Magyarhoni Földtani Társulat és az Erdélyi Múzeum-Egyesület, később mindkét egyesület havi folyóiratot indított. A vándorgyűlések szervezte mindvégig évkönyvet adott ki.

A K. M. Természettudományi Társulat éves munkálkodásairól közreadta a kötelező, nyomtatott jelentéseit, s ezzel párhuzamosan 1861-től folyóiratát is megjelentette. Ez utóbbi mindenképpen Bugátnak köszönhető, aki tehát nem csak alapító volt, hanem a társulati tudományos kutatások első koordinálója, s első periodikájuk megindítója is.

*

**A Társulat 1861-ben megindult Közlönyét megelőző jelentősebb,
reáltudományi cikkeket is közlő hazai periodikák**

A periodika neve	Mettől meddig	Milyen gyakran
Mindenes Gyűjtemény (Péczei József)	1789–1792	hetente kétszer
Sokféle (Sándor István)	1791–1808	többszörre negyedévenként
Vis'gálódó Magyar Gazda (Pethe Ferenc, Schönfeld János Ferdinand)	1796–1797	hetente
Mezei Gazdaságot Tárgyazó Jegyzések (Pánczél Dániel, Decsy Sámuel)	1801–1802	rendszeretlenül
Orvosi és Gazdasági Tudósítások (Sándorfi József)	1803	hetente, összesen 3 szám
Erdélyi Múzeum (Döbrentei Gábor)	1814–1818	összesen 10 szám
Nemzeti Gazda. A Magyar Nemzet Nemzeti Gazdasága s ebbéli Kereskedése virágzásának előmozdítása (Pethe Ferenc)	1814–1827	hetente
Tudományos Gyűjtemény (Fejér György, Kultsár István, Vörösmarty Mihály stb.)	1817–1841	havilap
Mezei Gazdák Barátja. Mezei s házi gazdaság minden ágaira terjedő folyóírás (Angyalffy Máttyás András)	1824–1832	hetente kétszer, majd háromszor
A természeti, gazdasági és mesterségi eszméreték tára (Lánghy István, Lencsés Antal)	1829	hetente kétszer, összesen 25 szám
Orvosi Tár (Toldy Ferenc, Bugát Pál, Flór Ferenc)	1831–1833 1838–1848	havilap
Sokféle (Márton József)	1832–1834	hetenként kétszer
Fillértár. Ismeretterjesztő és közhasznú képes hetilap (Orosz József)	1834–1836	hetilap
Garasos Tár (Vajda Péter)	1834	hetilap, összesen 12 szám
Tudománytár (Toldy Ferenc, Érdy János, Almási Balogh Pál)	1834–1844	évnegyedes (1837–1844 között két sorozatra bontva)

Vasárnapi Ujság (Brassai Sámuel)	1834–1848	hetilap
Ismertető a gazdaság, ipar és kereskedésben (Borsos Márton)	1836–1841	hetenként, ill. hetenként kétszer, címváltozatokkal
Kémlő a gazdaság, ipar és kereskedésben (Balla Károly)	1836–1837	hetente kétszer
Gazdasági Tudósítások (Kacskovics Lajos, Török János)	1837–1842	rendszeretlenül
Hétlapok. Műtudomány és egyéb hasznos ismeretek terjesztésére (Joó János)	1838	hetente
Természet (Kunoss Endre)	1838	hetenként kétszer
Magyar Gazda. Mező és nemzetgazdasági s műipari érdekek közlönye – ismeretterjesztő szakosztály felügyelése alatt (Kacskovics Lajos, Török János)	1841–1848	hetente kétszer
Műipar. Heti közlöny a géptan, vegytan, mű- és gyárpar köréből (A Magyar Gazda melléklapja) (Kacskovics Lajos, Török János)	1841	hetente kétszer
Magyar Orvosi és Természettudományi Évkönyvek – <i>később</i> : Magyar Orvos-Sebészi és Természettudományi Évkönyvek (Schoepf-Merei Ágoston)	1844–1845	havonta
Természetbarát – 1848-tól Ipar és Természetbarát (Berde Áron, Takács János)	1846–1848	hetente, majd hetente kétszer
Gyógyszerészi Hírlap (Láng Adolf Ferenc)	1848	havonta kétszer
Új Magyar Múzeum (a Magyar Tudományos Intézetek hivatalos közlönye) (Toldy Ferenc)	1850–1860	havonta
Hetilap. Gazdászati, műipari és kereskedelmi folyóirat (Berde Áron)	1852–1854	hetente, majd hetente kétszer

Kertészeti füzetek (Entz Ferenc)	1854–1859	évente háromszor, összesen 15 füzet
Erdélyi Gazdasági Egylet évlapjai	1855–1867	évkönyvként
Magyarhoni Természetbarát (Nagy József, Láng Adolf Ferenc)	1856–1857	kéthavonta
Iparosok Lapja – <i>később</i> : Iparlap. Közlöny a kézműipar, gyáripar, kereskedés, közlekedés és művészet részére (Galgóczi Károly)	1859–1861	hetente

*

A gyöngyösi születésű Bugát Pál orvosdoktor, szemészmester és tisztifőorvos volt már, amidőn 1824-ben a Tudományegyetem tanárává neveztetett ki, ahol élettant, kórtant és gyógyszertert is oktatott a sebészjelöltek számára. Büszke volt arra, hogy Rác Sámuel és Bene Ferenc után ő a harmadik orvosprofesszor, aki idehaza magyar nyelven tartotta előadásait, s sokat tett annak érdekében, hogy létrehozza a magyar orvosi, illetve a magyar természettudományi szaknyelvet. 1830-tól kezdve vett részt az Akadémia munkájában rendes tagként, s ebben az időben adta közre „Közönséges kórtudomány” (1830) és „Éptan” (1830) című műveit. Az akadémikusok, orvos egyetemi tanárok, s a nyelvújítók céljait együttesen szolgálta a Schedel Ferencsel – a későbbi akadémiai titoknokkal (főtitkárral) – együtt 1831-ben megindított (és három éven át együtt szerkesztett) periodikája, az „Orvosi Tár”. A folyóirat folyamatosan hírt adott az 1831-es kolerajárványról, amely leküzdésében az orvos Bugát is részt vett. A lap néhány éven át a K. M. Természettudományi Társulat hivatalos folyóirata, társulati híreket közlő orgánuma is volt.

Bugát Schedellel együtt állította össze a Tár mellékleteként a „Magyar–deák és deák–magyar orvosi szókönyv”-et. Az „Orvosi Tár” munkálatai néhány éven át szüneteltek, 1838 és 1848 között

viszont Bugát Flór Ferencsel együtt szerkesztette az újraindult periodikát. Ketten együtt fordították és egészítették ki Fritze „Kisded sebészi eszköztár”-át 1837-ben, s ugyanennek a szerzőnek a kötete alapján adta közre Bugát „A nevezetesebb sebészi véres műtétek” (1839) című, később sokak által idézett szakmunkát. Flórral közös összeállítása a „Magyarországi orvosrend névsora” (1840) is, amely napjaink orvostörténései számára értékes kordokumentum.

A szaknyelv megújításának lelkes híve volt, legismertebb nyelvészeti gyűjtése a „Természettudományi szóhalmoz”, amely 1843-ban látott napvilágot, s amely mintegy 40 ezer szakkifejezés használatára tesz javaslatot. Ezek közül néhány valóban bevált, máig használjuk pl. a Bugát által alkotott láz, genny, tályog, izom, mirigy, ideg, műtét, képlet és csipesz szavakat.

1849 elején a Honvédelmi Bizottmány Magyarország főorvosává nevezte ki, s a kormánnyal együtt ekkor Debrecenbe került. A szabadságharc leverése után kénytelen volt visszavonulni, mert az egyetemi tanároknak a szabadságharc alatti működését felülvizsgáló bizottság a súlyosan kompromittáltak közé sorolta. Elvesztette állását, nyugdíjától is megfosztották, s társulati elnöki posztjáról is kénytelen volt lemondani. Az ezt követő években elsősorban nyelvészeti kérdésekkel foglalkozott.

1860-ban lett újra a Társulat elnöke. Ez az időszak már a nagy fellélegzés, a gyarapítás időszaka volt, tehát Bugát ismét aktív elnökként működhetett 1864 decemberéig. 1865. július 9-én hunyt el Pesten.

A Társulat később több alkalommal is visszaemlékezett munkásságára, az egyik legáttekintőbb összegzést Kátai Gábor adta róla az 1868-ban megjelent önálló munkájában. Kátai megemlíti, hogy Bugát nyomtatásban megjelent saját műveinek és fordításai közel 40 kötetnyit tettek ki, s ezen túlmenően mintegy 16 félbe-maradt mű maradt meg tudományos hagyatékában.

KUBINYI ÁGOSTON és elnöki időszaka

Kubinyi Ágoston kezdettől fogva részt vett a Társulat munkájában (az első három évben alelnök volt, a negyedikben pedig elnök). Az ő elnökségének időszakában (1844. június – 1845. június), mégpedig 1844. október 8-án engedélyezte a bécsi udvar a Társulat megnevezésében a „királyi” jelző használatát, s ekkor hagyták jóvá alapszabályait is. Kubinyi 1844 októberében intézkedett arról, hogy a jóváhagyott alapszabályokat 15 nyomtatott oldal terjedelemben, 600 példányban nyomtassák ki. Ezzel párhuzamosan készült el a Társulat pecsétje is.

Lényegében ezek voltak azok a főbb mozzanatok, amelyek Kubinyi egy éven át tartó elnökségét jelentették, s mivel kinevezték a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójává, ezért nem vállalta tovább a Társulat elnöki teendőinek ellátását. Annak negyedik teljes évét viszont ő irányította, a másodelnök Bugát volt, a Társulat ötödik, hatodik és hetedik évében Scitovszky János püspök töltötte be az elnöki posztot, munkáját másodelnökként továbbra is Bugát segítette.

Kubinyi később is szoros kapcsolatban állt a kapcsolattal, aktívan részt vett munkájukban, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójaként pedig meg tudta szervezni, hogy a Társulat által őrzött nagy természettajzi gyűjtemény átkerüljön a Múzeum tulajdonába, s ott tudományos szakértői rendszerezésen menjen át. Mindez 1856-ban történt. Az átvett természettajzi gyűjtemény beépült az 1870-ben önállósult Természettudományi Múzeum alapjául szolgáló, a már 1810 óta működő „Természetiek és Kézműtaniak Tára”-ba.

*

A Nógrád megyéből származó, s 1799-ben született Kubinyi Ágoston Debrecenben, majd Pesten tanult, s a Tudományegyetemen a

botanika mellett az archeológiában is alapvető ismereteket szerzett. A neves protestáns személyiség 1825-ben az országgyűlésen (a reformkort megnyitó országgyűlésről van szó, amelynek keretében törvényt hoztak az Akadémia alapításáról is) a távollevők követeként működött közre. Nógrád megyében több nemzeti intézet alapításában, s pályadíjak kiírásában is részt vett.

1841-től kezdődően Bene Ferencsel és Bugát Pállal együtt a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűléseinek szervezésében vett részt, ez a szervezet lényegében a Természetudományi Társulat társszervezete lett. Erről szóló írása a Pesti Hírlapban látott napvilágot 1841-ben. Kubinyi több alkalommal is alelnöke volt az éves vándorgyűléseknek, 1842-ben pedig az elnöki posztot töltötte be.

A nádor 1842-ben a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatójává nevezte ki, hivatalát 1843 áprilisában foglalta el, az azt megelőző hónapokban külföldi tanulmányúton vett részt, s annak keretében külhoni múzeumok működését is tanulmányozta. Hosszú évtizedeken át ő töltötte be a múzeumigazgatói posztot, 1849-ben néhány hónapra felfüggesztették állásából, de azután folytathatta igazgatói teendőit. A Pollack Mihály által tervezett múzeumnak az építését 1847-ben az ő igazgatása idején fejezték be. 1852-től kezdődően kezdeményezésére kezdték meg a Magyar Nemzeti Múzeum kertjének kialakítását (végleges formáját csak 1879-re nyerte el), s a múzeumi hangversenyek megszervezése is az ő igazgatásának idején történt.

Neki köszönhető a Pyrker-féle képtár megszervezése, amely adományként került a Múzeum tulajdonába, s erre építve ugyancsak ő szorgalmazta – adományok gyűjtésével – egy nemzeti képcsarnok felállítását (ez lett a későbbi Szépművészeti Múzeum). 1857-ben elérte, hogy Sina Simon báró komoly összeggel támogassa a Múzeum gyűjteményeit, illetve a megkezdett gyűjtemény-restaurálási munkálatokat. Az uralkodó 1857-ben látogatta meg a Múzeumot, s ekkor gyémánt gyűrűvel ajándékozta meg a

direktort, 1858-ban pedig kamarássá nevezték ki. A Kertben számos történelmi személyiségnek állítottak emléket, elsőként 1860-ban Berzsenyi Dánielnek. Kubinyi 1869. február végéig vezette a Múzeumot, ekkor vonult nyugalomba, s tudományos és szervező munkája elismeréseként a Vaskoronarend III. osztályú keresztjével tüntették ki.

A Magyar Tudós Társaságnak szintén tagja volt, sőt 1843-ban tiszteleti, tíz évvel később pedig igazgató tagjává választották. Több külföldi tudományos társaságnak is tagja volt, köztük említendőek német, portugál és porosz tudományos társaságok, tiszteleti tagja volt a bécsi zoológiai, a passauai természettudományi társaságnak, a luxemburgi, a Majna-rajnai, a koppenhágai és a római régészeti társulatoknak.

Ő volt az első, aki királyi tanácsosi címéhez magyar nyelvű oklevelet vehetett át, 1845-ben nyerte ezt a méltóságot.

1851-ben testvérével, Kubinyi Ferencsel együtt részt vett a Magyar Földtani Társulat kialakításában. (Ezt a tudományos egyesületet már 1848-ban megalapították, de munkálkodását csak az azt követő években kezdhette meg.) A Társulat ekkor első elnökévé választotta őt. 1861-ben az első magyar nyelvű pesti szabadkőműves-páholy, a Szent István Páholy alapító tagja volt.

Midőn Magyarországon megkezdődött vasútépítés, ő is szorosan kötődött az ipolysajóvölgyi kezdeményezésekhez, létrejött egy vállalkozás, amelynek ideiglenes elnöki posztját is vállalta.

1873. szeptember 19-én hunyt el Budapesten, tudóstársai több rendezvénnyel is megemlékeztek munkásságáról. Az Akadémián Nendtvich Károly mondott felette emlékbeszédet, a Természetvizsgálók Vándorgyűlésén pedig Xantus János foglalta össze munkásságát.

Nagyszámú publikációját őrzik a gyűjtemények, egyik iskolai kötetét, amely a magyarországi mérges növényekről szól, nemrégiben reprint kiadásban is megjelentették. Több kötetben is bemutatta a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeit, s külön az

általa szervezett képtár anyagát. Több írása a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók munkálataiban jelent meg.

*

**Természettudományi és tudományos ismeretterjesztő társulatok,
egyletek a 19. századi Magyarországon**

- 1802 – Winterl Jakab és Kitaibel Pál tudóstársasága
- 1825 – Magyar Tudós Társaság (működését 1830-ban kezdi meg)
- 1835 – Budapesti Sebészegylet (működési engedélyét 1837-ben kapta meg)
- 1842 – Moson vármegyei Sebészegylet
- 1837 – Budapesti Kir. Orvosegylet
- 1841 – Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűléseinek egyesülete
- 1841 – Magyar Természettudományi Társulat (később: Királyi Magyar)
- 1848 – Magyar Irodalomterjesztő Társulat (a természettudományi irodalom kiadását is szorgalmazták)
- 1848 – Magyarhoni Földtani Társulat (működését 1850-ben kezdi meg)
- 1848 – Siebenbürgischer Verein für Naturwissenschaften in Hermannstadt
- 1856 – Pozsonyi Orvos-Természettudományi Egyesület
- 1859 – Erdélyi Múzeum-Egylet (később ezen belül létrejött az Orvos-természettudományi Szakosztály)
- 1862 – Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat
- 1866 – Országos Erdészeti Egyesület
- 1867 – Gömörmegyei Orvos-Gyógyszerész Egyesület
- 1867 – Magyar Mérnök- és Építész-Egylet
- 1867 – Országos Középiskolai Tanáregyesület

- 1867 – Szepesmegyei Orvos-Gyógyszerész Egylet
- 1868 – Biharmegyei Orvos-Gyógyszerési és Természettudományi Egylet
- 1869 – Zemplén vármegyei Orvos-Gyógyszerész-Egyesület
- 1870 – Selmeczi Gyógyszerész-Természettudományi Egylet
- 1870 – Szabolcsmegyei és Hajdúkerületi Orvos-Gyógyszerész Egylet
- 1872 – Felsőmagyarországi Múzeum-egylet
- 1872 – Magyar Földrajzi Társaság
- 1873 – Délmagyarországi Természettudományi Társulat
- 1873 – Magyarországi Kárpátégylet (1885-től a trianoni kettészakadásáig Magyarországi Kárpát Egyesület)
- 1874 – Kecskemétvidéki Természettudományi Társulat
- 1876 – Kolozsvári Orvos-Természettudományi Társulat (1883-ban beolvadt az Erdélyi Múzeum-Egyletbe, s annak Orvos-természettudományi Szakosztályaként működött tovább)
- 1877 – Trencsén vármegyei Természettudományi Egyesület
- 1878 – Országos Régészeti és Embertani Társulat
- 1883 – Állatvédő Egyesület
- 1886 – Országos Közegészségi Egyesület
- 1887 – Alsó-Fehérmegyei Történelmi, Régészeti- és Természettudományi Egylet
- 1888 – Nyitra vármegyei Orvos-Gyógyszerési és Természettudományi Egyesület
- 1890 – Alsó-Fehérmegyei Orvos-Gyógyszerész-Egylet.
- 1891 – Magyar Szent Korona Országainak Balneológiai Egyesülete
- 1891 – Matematikai és Fizikai Társulat
- 1892 – Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület
- 1899 – Kis Akadémia

SCITOVSZKY JÁNOS és elnöki időszaka

Az 1845. június 7-én a Társulat elnökévé választott pécsi püspöknek köszönhető, hogy a Társulatnak hamarosan számos mágnás és főpap is tagja lett, s hogy tiszteleti taggá választhatták VIII. Keresztély dán királyt is.

Scitovszky elnökségének idején jelent meg a Társulat első tudományos munkája, mégpedig az első évkönyv, amelyet Török József szerkesztett, s terjedelme meghaladta a 230 oldalt, s ehhez négy színes melléklet is csatoltatott. Az első évkönyv pontosan összegzi a Társulat első négy évének munkálkodását, s ez az összeállítás folytatódott az 1851-ben megjelent második évkönyvben. Mindkét társulattörténeti összefoglalást a korszak ismert orvosa (egyben Arany János háziorvosa) Kovács Sebestyén Endre készítette.

1846-ban döntöttek arról, hogy erdélyi laptársuknak választják a „Természetbarát”-ot. Az 1846 júniusában megtartott közgyűlésen az elnök összegző beszédet tartott, amely akkor nyomtatásban is megjelent. Megkezdték első naptárunk tervezését is, s az 1847 januárjában került ki a sajtó alól, ahhoz névkönyvet is csatoltak, tehát pontosan követhető, hogy kik is voltak akkoriban a Társulat tagjai. Ennek a kettős kiadványnak az összeállítását Török József és Albert Ferenc vállalta magára, a mű 112 oldalasra sikeredett, s az „Orvosi Tár”-ban is és a „Pesti Divatlap”-ban is jelent meg róla ismertetés.

1847-ben elhatározták, hogy a sikeres évkönyvet, naptárat és névkönyvet követően kísérletet tesznek egy saját folyóirat megindítására is, erre azonban a tervezett időszakban (1848 júliusában) nem kerülhetett sor.

A Társulat természetrajzi gyűjteménye minden évben folyamatosan gyarapodott, 1847-ben József főherceg 174 darabból álló madárgyűjteménye került a Társulathoz. Ekkor figyeltek fel arra, hogy kezdik kinőni helyiségeiket, s tárgyalásokat kezdtek a Ma-

gyar Nemzeti Múzeum vezetésével arról, nem vennék-e át ezt a gyűjteményt, amely teljes egészében szakértő tagjaik és lelkes dilettánsok adományából állt. (Mint említettük, erre az átadás-átvételre csak 1856-ban került sor.)

1848 júniusában Scitovszky elnök úr visszavonult, az elnöki posztra – immár második alkalommal – Bugát Pált választották, a másodelnök pedig Szőnyi Pál lett.

*

Scitovszky János 1785-ben Abaúj megyében született, Jolsván, Rozsnyón, majd Nagyszombatban tanult, 1809-ben szentelték pappá, s a pesti Tudományegyetem teológiai karán 1813-ban szerzett doktorátust. 1838-ban pécsi püspök lett, s a pécsi egyházmegye csaknem minden nagyobb városában egy-egy új tanintézetet alapított. A császár 1849. július 21-én esztergomi érsekké nevezte ki, 1853-ban bíborosi méltósággal tisztelték meg. 1860-tól Esztergom vármegye örökös főispánjává választották.

Ő szentelte fel 1856-ban az esztergomi bazilikát, melynek felépítéséhez jelentős adománnyal járult hozzá. A bazilika felszentelésére 1856. augusztus 31-én került sor, még jóval a teljes építkezés befejezése előtt. A ceremónián Ferenc József is részt vett. A felszentelésre írta Liszt Ferenc az Esztergomi misét, amelyet ő maga vezényelt az ünnepségen.

Széchenyi István gróf halála után, 1860-ban a Svábhegy déli részét Scitovszky hercegprímás Széchenyi-hegynek nevezte el.

Ókonzervatív szellemiségű ember volt, aki nem fogadta el az 1848–49-es forradalom és szabadságharc szellemi vívmányai, s 1857-ben is az 1847-es alkotmány helyreállítása mellett állt ki.

Szerencsére a Természettudományi Társulat reáltudományi kutatásainak irányát Scitovszky elnöksége idején a másodelnök, Bugát Pál határozta meg, így az elnök látásmódja kevésbé befolyásolta a kialakított kutatási irányokat. Nem véletlen az sem, hogy az

1848 márciusi események hatására az elnök lemondott, s ismét Bugát vette át ezt a posztot.

SZŐNYI PÁL és elnöki időszaka

Már 1848 júniusában Szőnyi Pál lett a Társulat egyik vezetője, s miután Bugát kénytelen volt egy időre visszavonulni hivatalaiból, s 1851. június 7-én le is mondott, a közgyűlés a korábbi alelnököt, Szőnyi Pált választotta meg elnökké.

Szőnyi működésének első hónapjaiban sikerült napvilágra hozni a Társulat második évkönyvét, amely egy 280 oldal terjedelmű, rendkívül komoly tudományos munka volt. A Bach-korszak viharait a Társulat úgy tudta átélni, hogy mintegy visszavonult a tudomány elefántcsont-tornyába, s ezt a visszavonulást segítette ez az évkönyv is.

Komoly gondot okozott számukra az is, hogy hatalmas természetrajzi gyűjteményüket már nem tudták elhelyezni, az általuk bérelt helyiségek erre nem voltak alkalmasak. A másik gond az volt, hogy a gyűjteményt nem csak a Társulat tagjai, tanárok és tudósok gyarapították, hanem mások is küldtek ajándékba nehezen ellenőrizhető, nehezen behasonlítható, nem megfelelően dokumentált tárgyakat. Végül is Kubinyi igazgató úrnak köszönhetően a gyűjtemény 1856-ban átkerült a Magyar Nemzeti Múzeumhoz, s beolvadt annak reáltudományi anyagába.

1857-től kezdődően tudtak fellélegezni, továbbra is Szőnyi Pál volt az elnök, s ekkor sikerült megnyerniük segítőül Sina Simon bárót, s ennek köszönhetően 1857-ben majd' 300 oldalban megjelent a Társulat harmadik tudományos évkönyve, amelyet azután német nyelven is közreadtak. A társulati tagokról szóló kötelező összegző jelentés – az 1851 és 1856 közötti időszakról – szintén 1857-ben készült el.

Szőnyinek tehát túlságosan nagy teret nem adott ez az időszak,

de sikerült végül is átvezetni a tudósokat a tudomány szabadságát lassan meghozó időszakba. 1858 decemberének végén új elnököt választott a Társulat, Korizmics László személyében.

*

Szőnyi Pál Debrecenből származik, 1808-ban született a cívisvárosban. Tanulmányait szülővárosában kezdte, ahol a Református Kollégiumban két tudós vette pártfogásába: az egyikük Diószegi Sámuel volt, másikuk annak rokona, Fazekas Mihály. Mint ismeretes, ők voltak azok, akik összeállították a debreceni fűvészkönyvet, Diószegi pedig az orvosi fűvészkönyvet írta meg. Fazekas azt javasolta Szőnyinek, célszerű lenne, ha magas szinten ismerné a német nyelvet, s ezt követően a Szepességben képezte tovább magát.

Ebben az időben ismerkedett meg Tisza Lajossal, aki vállalta továbbtanulásának költségeit, ekkor került Berlinbe, s utazást tett Franciaországba és a Szigetországba is. 1839-ben tért haza.

Egy évtizeden át a Tisza-család szolgálatában állt, mégpedig Tisza Lászlónak, Tisza Kálmánnak és Tisza Lajosnak volt a nevelője.

Időközben pedagógiai kézikönyveket szerkesztett, 1846–47-ben jelent meg kétkötetes „Alaktan” című munkája, amely elsősorban a számтан és a mértan elsajátítását segítette, s azt részben magánhasználatra, részben a kisiskolás gyermekekkel foglalkozó tanítóknak szánta. Tudományos kutatásai nyomán 1846-ban az Akadémia levelező tagjává választották, s a tudós testület „Alaktan”-át Marczibányi-jutalomban részesítette.

Kidolgozta egy protestáns tanítóképző tervét is, amelyet Pesten szertett volna megnyitni. terve nyomtatásban is megjelent Budán 1846-ban. 1848-ban Eötvös József báró, vallás- és közoktatási miniszter meghívta őt tanácsosnak a minisztériumba, a szabadságharc leverése után azonban távoznia kellett posztjáról.

Végül is 1851-ben nyílt lehetősége arra, hogy Pestalozzi köve-

tőjeként Pesten magán-fiúnevelő intézetet alapítson, amelynek munkájában Csengery János, Gyulai Pál és Gönczy Pál is részt vett. Az intézetet számosan látogatták, az egykori kimutatások szerint összesen mintegy 2200 fiatal tanult náluk, többségük főrangú-, illetve középirtokos családok gyermeke.

Szőnyi 1878. június 17-én hunyt el Budapesten, vagyonát részben az Akadémiára és a Természettudományi Társulatra hagyta, értékes ásványgyűjteménye pedig a debreceni Református Kollégiumba került.

A pedagógus Szőnyit a bécsi udvar megtúrta az 1850-es években, engedte, hogy iskolát igazgasson, s hogy elnöke legyen a K. M. Természettudományi Társulatnak. Utóbbi posztot 1858 decemberéig végéig töltötte be, s végül is a Bach-korszak nehéz időszakában ő tudta megőrizni a Társulat önállóságát, vagyonát, s ezért az utókor mindenképpen hálával tartozik neki.

KORIZMICS LÁSZLÓ és elnöki időszaka

A Társulat vezetősége már nem tartotta korszerűnek az évkönyvek kiadását, de az 1859-es év végén még kiadta a már összeállított negyedik évkönyvet, egyben döntött arról, hogy a továbbiakban az évkönyvet egy klasszikus értelemben vett periodika váltsa fel. 1860-ban megjelent a tagokról szóló szokásos jelentés is, amely az 1857 és 1859 közötti időszakot összegzi.

Korizmic László csak két teljes éven át vállalta a Társulat munkájának koordinálását, s 1860-ban már nem volt akadályának, hogy Bugát Pál újra átvegye az elnöki posztot. Mindez 1860. december 29-én meg is történt.

*

Korizmic László agrártudós volt, 1816-ban született Fehérvármegyében, Pesten tanult a piaristáknál, majd a mérnöki intézetben, utóbbi helyen nem csak a kultúrmérnöki tudományokat, de a mezőgazdaságiakat is elsajátította. Időközben a Zichy-család uradalmában dolgozott, így fejezte be felsőfokú tanulmányait, s szerzett oklevelet 1837-ben. Ezt követően az Eszterházy-család ozorai, illetve kaposvári uradalmában lett segédmérnök, 1841 és 1848 között pedig ő volt a lévai gazdaság főmérnöke, utóbbi helyen kötött barátságot az uradalmi felügyelővel, Benkő Dániellel. 1841-ben nősült meg, a tudós földrajzi utazó, Reguly Antal nővérét, Júliát vette feleségül.

Kultúrmérnök volt, ezzel együtt viszont elmélyedt az agrártudományi ismeretekben is, s ennek tudható be, hogy 1845–46-ban hazánkban elsők között valósította meg a rétöntözést, először Kelecsényben, majd a Tolna megyei Tamásin. Erről 1845-ben Pesten önálló munkája is megjelent „Levelek a rétöntözés érdekében” címmel, amelynek függeléke egy rétöntözési törvényjavaslat tervét foglalja magában. 1848-ban újabb mezőgazdasági munkája került ki a sajtó alól, „Jószágrendezés” címmel. E művei nyomán szokás őt az okszerű talajművelés magyarországi úttörőjének tekinteni.

Az 1848-as az első felelős magyar kormány Földművelési, ipar- és kereskedelmi minisztériumában a Földművelési osztály titkári posztját töltötte be, Klauzál Gábor miniszter meghívásának eleget téve. Az 1848-as év végén megszűnt a „Magyar Gazda” elnevezésű periodika, s annak utódaként indította meg az 1849-es év elején a „Gazdasági Lapok”-at, amelyből mindössze 26 számnyi látott napvilágot. A lap később újraindult, s az továbbra is az ő felügyelete, de Mórócz István szerkesztésében készült.

1853-ban rendelet jelent meg „az úrbéri kárpótlás és földtehermentesítés foganatosítása iránt”. Ennek végrehajtására Korizmicot kérték fel, aki – mint a korabeli krónikás fogalmazott – „az úrbéri váltság, valamint a volt földesurak és jobbágyok viszonyának szabályozása, a tagosítás és birtokelkülönítési ügyek rendezé-

se alkalmával befolyását mindenkor az országos érdek védelmezésében juttatta érvényre”. Később „az adó igazságos kivetése s a kincstári dohánytelepések ügyének rendezése körül szerzett érdemeket”, részben a pénzügyi igazgatóságnál, részben a kir. kamaránál 1861-ig betöltött hivatalai révén.

1850-től kezdve a még Széchenyi István gróf javaslatára létrehozott Országos Magyar Gazdasági Egyesület egyik vezetője volt, 1857-től, mintegy három évtizeden át, annak alelnöke. Bekapcsolódott a Nemzetgazdasági Egylet munkájába is, s részt vett a Földhitelintézet alapításában, amelynek 1862-től kezdődően egyik vezetője volt.

1859-ben részt vett a dohánytermesztés és a répacukor-gyártás problematikus kérdéseinek megoldásában, 1864-ben a víz- és halászati joggal kapcsolatos rendelkezések megalkotásában, az ugarföldek legeltetési kérdéskörének megoldásában (1864–65), a vasúti árszabályok kidolgozásában (1865), az Országos Gazdasági, Nyugdíj- és Árvagyámintézet létrehozásában (1861), az új szőlőiskola és vincellérképző alapításában, továbbá más gazdasági oktatási intézmények létrehozásában.

1868-tól haláláig kormánypárti országgyűlési képviselőként dolgozott, számos agrárgazdasági és vízügyi döntés meghozatalában vett részt, egyben harcolt a magyar borok nemzetközi elismeretése érdekében.

Tudományos kutatásai nyomán 1858-ban az Akadémia tiszteleti tagjává választották. 1855-ben kezdte közreadni S. Henry angol munkájának magyar fordítását „Mezei gazdaság könyve” címmel, amelynek elkészítésében Benkő Dániel és Mórócz István voltak társai, s a hatkötetes kiadvány közreadása 1868-ra fejeződött be. A mű elnyerte az Akadémia Nagyjutalmát.

Több gazdaságtudományi munkája és nagyszámú szakcikke jelent meg. Köztük említendő az 1860-ban társszerzőkkel együtt írt könyve a mágócsi uradalomról, valamint a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók IX. Vándorgyűlésén elhangzott és megjelent

előadása a faültetések és csatornázások szükségességéről. 1865-ben ő tartotta a megnyitó beszédet a keszthelyi Országos Gazdasági és Erdészeti Tanintézet megnyitásakor. Értékes műve az 1867-es „Gazdasági levelek” című munkája, valamint az 1871-ben közreadott „Levelek a szőlőből” című kötete – utóbbi a kistérségi szőlőjében végzett kutatásait összegzi –, továbbá az 1880-as „Szőlőművelés és borászat”.

1886. október 5-én hunyt el, a Magyar Tudományos Akadémián az a Galgóczy Károly tartott fölötte emlékbeszédet, aki korábban az Országos Magyar Gazdasági Egyesületben Korizmics tudós segítője volt.

SZTOCZEK JÓZSEF és elnöki időszaka

Sztoczek József, a neves tudományszervező, a József-Polytechnikum, majd a József-Műegyetem vezetője az 1865-ös év elején vette át a Társulat irányítását. Sztoczek mintegy folytatta a Bugát harmadik elnöksége idején kidolgozott tervet: ekkor jelentek meg a módosított alapszabályok, a Társulat tagjairól elkészült az 1862–64-es jelentés, valamint a Társulat Közlönyének ötödik, hatodik és hetedik (egyben záró) évfolyama.

Sztoczek és a Társulat működésére a magyar közvélemény is felfigyelt, részben azért, mert akkor rendezték meg a Társulat fennállása negyedszázados ünnepségeit, részben pedig azért, mert ez volt az az időszak, amikor a Társulat elkezdett nyitni a nagyközönség felé. Korábban elsősorban a vándorgyűlések szervezői vállalkoztak arra, hogy minden évben néhány napon át sok-sok érdeklődőt fogadjanak a természettudományi előadásokon, az 1860-as évek közepén azonban igény merült fel arra, hogy minden évben több alkalommal is hallgathassanak az érdeklődők érdekes tudományos előadásokat, részben Pest-Budán, részben az ország más városaiban. A K. M. Természettudományi Társulat magára

vállalta az előadások megszervezésének egy részét, 1866-tól kezdődően például Than Károly vegyészeti előadásait hallgathatták meg az érdeklődők.

1867-ben – tehát továbbra is Sztoczek elnökségének időszakában – elhunyt a Társulat pártfogója, István főherceg, utódjául József főherceget kérték fel, aki a kérést el is fogadta. A Társulat lépéseket tett annak érdekében, hogy iktassák törvénybe a Társulat működését, a kérvény szövegét ki is nyomtatták, akárcsak a Társulat éves jelentését, s megfelelő visszhangot kaptak a Társulat jubileumi ünnepeire is. A 25. évfordulóra emlékezve egy közel 250 nyomtatott oldal terjedelmű munka is megjelent a Társulat történetéről, Kátai Gábor összeállításában.

Sztoczek József és a műszaki felsőoktatás szervezésében is jeleskedő munkatársa, id. Szily Kálmán tervet dolgozott ki a korábbi, száraz tudományos cikkek közzétételére társulati periodika megújítására. Az 1860-as évek vége felé már több társulat, egyesület is igyekezett természettudományos-ismeretterjesztő periodikákat közreadni, mert úgy tűnt, hogy ezek iránt megnőtt az érdeklődés. Utalunk itt az 1864-ben megindult „Egészségi Tanácsadó”-ra, az 1868-tól közreadott „Természet. Népszerű természettudományi lap, a művelt magyar közönség számára” elnevezésű periodikára, a Makón 1870-től megjelent „Maros” nevű ismeretterjesztő lapja, az 1872-ben napvilágot látott „Felsőmagyarországi Szemle. Ismeretterjesztő társadalmi, kereskedelmi és gazdasági hetilap” című folyóiratra, a Magyarországi Kárpát-Egyesület 1874-től megjelent évkönyveire, az ugyancsak 1874-től közreadott „Természet-gyógyász”-ra és más periodikákra.

És ebbe a sorba „ékelődött” be 1869. január 10-től az id. Szily Kálmán irányításával megjelent „Természettudományi Közöny”, vagyis a Társulat első, nagy példányszámú, az ismeretterjesztést a legtágabb értelemben szolgáló havi folyóirata. A lap sikerét az is jelzi, hogy annak első öt számát újranyomták, mert a számonként

közreadott 1500 példány rendkívül gyorsan elfogyott, s a lapot a hatodik számtól kezdve 2500 példányban adták közre.

A Társulat számára azért is fontos volt egy ilyen népszerű folyóirat, mert Sztoczek elnökségének idején a Társulat 45 tudományos egyesülettel folytatott kiadványcserét, s a Közlönyt a tagdíj fejében csak a rendes tagok kaphatták, így nem csoda, hogy míg az 1869-es év elején 804 tagjuk volt, addig az év végére a taglétszám 1658 lett.

1870-ben Sztoczek már be tudta jelenteni, hogy a magyar kormány éves költségvetésében támogatást terveztek a Társulat számára, mégpedig 5000 frt-t, amelyet végül is 4000 frt-re csökkentek, s ezt az összeget a Társulat kizárólag országos jellegű kutatásokra és periodikája közreadására fordíthatta.

Sztoczek elnökségének idején tehát a Társulat a kevesek számára elérhető tudományos kutatások zárt fellegvárából kilépett országos ismertségű tudományos ismeretterjesztő társulattá lett, olyan társulattá, amely elsősorban id. Szily Kálmánnak köszönhetően egy sokak számára olvasható, sok-sok újdonságot, érdekességet közreadó folyóirattal is rendelkezett. A természettudományi tárgyakat tanító tanárok közül számosan társulati taggá, s így a lap előfizetőivé lettek, s sok könyvtár is állandó vásárlója lett a „Természettudományi Közlöny”-nek.

A Társulat ekkor kezdett az ismeretterjesztés mellett az Akadémiához is kötődő tudományos kutatásokkal foglalkozni. Mindez nem kis részben Sztoczeknek és Szilynek volt köszönhető.

*

Sztoczek József Szabadkán született 1819-ben, Pécsen, majd Pesten tanult, s azután az Institutum Geometricum hallgatója lett. 1847-ben a József-Ipartanoda Fizika tanszékére került, kitűnő előadó hírében állt, s 1857-től kezdődően professzorként vett részt az intézmény munkájában. Tanári munkássága mellett az intézmény

szervezési, átszervezési kérdései foglalkoztatták. Az Ipartanoda Polytechnikummá alakult, a korábbi német nyelvű oktatást felváltotta a magyar, s az iskola vezetését Sztoczek vette át, majd az intézmény az 1871/72-es tanévtől József-Műegyetem néven folytathatta működését, s annak első rektora szintén ő lett. A Polytechnikum még nem állíthatott ki mérnöki okleveleket, a Műegyetem viszont már igen, s ez nem kis részben Sztoczek érdeme volt. Mindezt törvénybe is foglalták, Eötvös József báró, kultuszminister 1870. április 7-én terjesztette törvényjavaslatát a Képviselőház elé a Műegyetem újjászervezéséről, amelynek alapjait Sztoczek és tudós kollégái dolgoztak ki. Ez lett a világ első olyan műszaki felsőoktatási intézménye, amely egyrészt polgári mérnöki okleveleket bocsátott ki, másrészt nevében az „egyetem” megnevezést viselte. A doktori cím adományozásának jogát a Műegyetem 1901-ben nyerte el.

Sztoczek még két alkalommal töltötte be a rektori posztot, s emellett 1874-től kezdődően ő volt a Középiskolai Tanárképző Intézet igazgatója is. 1885-től vehetett részt a Főrendiház munkájában.

Már 1858-ban az Akadémia levelező tagjává, két évre rá pedig rendes tagjává választották, 1872-től igazgatósági tag volt, néhány éven át az alelnöki posztot töltötte be.

Az Akadémia mellett a mérnökök legfontosabb társulási lehetősége, a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet volt, amelynek Sztoczek volt az egyik alapító tagja.

Nevéhez néhány érdekes szakkönyv kötődik. Az egyik professzorának, Petzelt Józsefnek a németről magyarra fordított munkája, a másik az első kiadásban 1860-ban megjelent, és öt kiadást megért nagy logaritmustáblája, amely a műszaki felsőoktatás értékes kézikönyve volt. A harmadik az „Utasítás meteorológiai észleletekre” című szakkönyve 1861-ből, a negyedik az 1882-ben előadásai alapján kiadott „Műszaki természettan”. Több szakcikke is megjelent a hazai szakmai orgánumban, emellett több publikációja Poggendorff híres folyóiratában látott napvilágot.

Sztoczek mindvégig együtt dolgozott id. Szily Kálmánnal, a Polytechnikumban éppúgy, mint a Műegyetemen. A Műegyetemen – annak alapításakor, tehát az 1871/72-es tanévben – az egyetemes és a vegyészeti szakosztály dékánja id. Szily Kálmán lett, együtt vettek részt a mérnökök egyletének megindításában is, s a K. M. Természettudományi Társulat munkájában is.

Sztoczek tudományszervezői munkásságáért joggal érdemelte ki a Vaskoronarend III. osztályú lovagja címet, s a Műegyetem azóta is hálával emlékezik első rektorára. 1890. május 11-én hunyt el Budapesten, az Akadémián id. Szily Kálmán tartott fölötte emlékbeszédet.

THAN KÁROLY és elnöki időszaka

A fentiekben leírt előzmények után egy újabb akadémikus, Than Károly lett a Társulat elnöke, mégpedig 1872. január 17-én, s ő nyolc éven át vezette munkájukat.

Ez a nyolc év újabb dicső eredményeket hozott a társulati életben, nem kis részben annak köszönhetően, hogy egyre több tudós vált a Társulat aktív szereplőjévé, szaporodtak az ismeretterjesztő előadások, folyóiratuk mellett szakkönyvek közreadását is tervbe vették, újabb pályadíjakat tűztek ki, s a magyar tudományos élet meghatározó társadalmi intézményévé lettek.

Már 1872-ben – Eötvös Loránd javaslatára – tervet dolgoztak ki a meghirdetendő pályázatokra. Ebben az évben hozták létre kiadói részlegüket, amely azt a nagy hiányt volt hivatva pótolni, amely a hazai tudományos és ismeretterjesztő könyvpiacra volt megfigyelhető, hiszen míg a történelemtudomány vagy irodalomtudomány területén aránylag nagyszámú népszerűsítő munka jelent meg, a reáltudományokban jóval kevesebb. Fizika, kémia, csillagászat, biológia, földtudományok – ezek voltak a főbb „lefedetlen” területek, s igyekeztek ezekből a szakmákból nívós külföldi

alkotások magyar fordításait elkészíteni. A Társulat tagjai jól ismerték saját szakterületük külföldi szaktekintélyeit, s tőlük kértek engedélyt arra, hogy egy-egy művüket átültethessék magyarra.

*

Eötvös Loránd indítványa országos érdekű kutatások eszközlésére vonatkozólag

Az országos segély, melyben társulatunk azon címen részesül, hogy országos érdekű közleményeket és kutatásokat eszközöljön, kötelezi azt, a tudomány népszerű terjesztésén kívül, önállóbb buvárlatok eszközlésére is. Ezt szem előtt tartva, társulatunk évenként 2000 forintnyi összeget arra szánt, hogy ily buvárlatokat előmozdítsion, s különösen egyes, országos érdekű s eredeti szakmunkák íratását tűzte ki céljául. Hogy e vállalatot eddig kellő siker nem koronázta, s különösen, hogy az tudósaink körében a célzott munkásságot létre nem hozta, nézetem szerint sem a vállalat célszerűtlenségét, sem tudósaink közönyös-ségét nem bizonyítja; hanem egyedüli oka abban rejlik, hogy a cél elérésére eddig nem a legalkalmasabb módokat használtuk. – E nézetem által indítatva, bátorkodom itt indítványt tenni arra nézve : mi módon használtassák fel az országos érdekű kutatásokra szánt 2000 forint.

A sok évi tapasztalás, mely egyes kérdésekre kitűzött pályázatoknak gyakori sikertelenségét, különösen hazánkban, kimutatta, társulatunkat azon határozatra vezette, hogy azok helyett inkább egyes tudósokat bizzon meg ily feladatok megoldásával, s az így készült munkálatokat díjazza. A tudományos buvárlatok eszközlésének e módja minden esetre azon előnnyel bír a pályázatok felett, hogy a díjat előre biztosítva, a megbízott szakférfiút sokkal inkább buzdítja munkára, mint ha a díjnak kiadása még a bíráló bizottmány határozatától függ. – És mégis, ezen kecsgetető feltétek

mellett is, nem akadt tudós, ki a kitűzött kérdések megoldására vállalkozott volna.

Bármily meglepő legyen is ez eredmény, megmagyarázhatjuk azt azon körülményből, hogy a tudós gondolkozása többnyire csak oly kérdésekre van irányozva, melyeket önmagának állít. A pályázatoknál, úgy mint a megbízásoknál, más állítja a feladatot és más oldja azt meg, s csak is ez lehet oka annak, hogy a legnagyobb tudományos vívmányok, kevés kivétellel, nem ezeknek, hanem a tudósok öntevékenységének eredményei. – Véleményem ennélfogva az, hogy társulatunk célját legjobban úgy fogja elérni, ha tudósainkat öntevékenységre buzdítja, s ez elvet követve, bátorkodom a t. társulatnak következő szabályzat életbeléptetését ajánlani:

Szabályzat országos érdekű kutatások eszközlésére vonatkozólag.

1.

A k. m. Természettudományi Társulat évenként 2000 forintnyi összeget oly tudományos munkálatok előmozdítására fordít, melyek az ország természeti viszonyainak kutatását és ismertetését célozzák, vagy oly módszerek kipuhatólásával foglalkoznak, melyek segítségével földjének és terményeinek okszerű felhasználása történhetnék.

2.

Ez összeg évenként más-más szakbeli munkákra fordíttatik, és pedig az 1-ső évben gazdasági, a 2-ikban természettani és meteorológiai, a 3-ikban állattani, a 4-ikben vegytani és kohászati, az 5-ikben növénytani, s végre a 6-ik évben földtani és ásványtani munkálatok díjazására. E hat évi időszak múltával a szakoknak előbbi sorrende újból kezdetét veszi.

3.

Ily munkálatok kivitelével jóhitelű szakférfiak bízatnak meg, és pedig a megbízatás tárgya, s a megbízott személye évenként pályázat alapján határoztatik még.

4.

Az e czélből kihirdetett pályázatban bárki részt vehet oly munkálatnak tervezetével, mely a fentebbi czélnak megfelel, s a pályázat évében soron levő szakmához tartozik. – E szerint a beadott tervezetek vonatkozhatnak az ország valamely részében teendő új kutatásokra és utazásokra, vagy a kiemelt czélt előmozdító szakmunkák írására.

A pályázók neveiket beküldeni s egyszersmind kifejezni kötelesek, vájjon az egész 2000 forintnyi összegre, vagy annak mily nagy részére tartanak igényt.

5.

A beadott tervezetek megbirálására a választmány évenként egy szakférfiakból álló, legalább háromtagú bizottmányt választ mely azoknak czélszerűsége felett itél, s a választmány beegyezésével a pályázók közül egyet, vagy, ha a rendelkezésre álló összegből telik, többeket megbíz terveiknek kivitelével, s egyszersmind a kívánt összeget díj gyanánt odaítéli.

A díj rendszerint a munkálat befejeztével, mégis, ha annak kivitele pénzkiadással járna, részben már a megbízatás alkalmával adathatik ki.

6.

Ha a szakbizottmány a beadott tervezeteket czélszerűeknek nem találja, s így a kifizűtt összeget igénybe nem veszi, akkor annak, mirefordítása felett a társulat választmánya határoz.

Kelt: 1871. november 4-én

*

A köteteket sorozatként jelentették meg, évente két-három mű jelent meg könyvkiadó vállalkozásukban, s úgy tűnik, hogy sikert arattak, számosan fizettek elő a kötetekre. Természetesen magukat a műveket külön-külön is meg lehetett vásárolni, s különösen a tanároknak nyújtott segítséget a sorozat egésze.

Az első sikerkönyv 1873-ban látott napvilágot, ez nem más volt, mint Charles Darwin „A fajok eredete” című, 1859-es kétkötetes művének magyar fordítása, a szöveget Dapsy László ültette át magyarra, annak szakmai ellenőrzését pedig Margó Tivadar professzor vállalta magára. Természetesen számosan felfigyeltek Darwinra, de igazi sikerkönyvvé csak a másik kétkötetes darwini munkával együtt lett, amely „Az ember származása és az ivari kiválás” címmel látott a Társulat gondozásában napvilágot, a kétkötetes művet Török Aurél és Entz Géza fordította, Margó Tivadar pedig nem csak lektorálta, hanem az utóbbihoz Darwin életrajzát is hozzáillesztette. Ezek a művek később komoly tudományos viták középpontjába kerültek, azok viszont egyre jobban ráirányították a figyelmet a magyar fordításra, s az azt magában foglaló társulati sorozatra.

*

Dapsy László két levele Charles Darwinhoz

„Kedves Uram!

Meggyőződve az Ön rendkívül értékes kutatásainak az egész társadalomra gyakorolt jó hatásáról, mint a természetrajz tanára, évek óta a tőlem telhető legtöbbet teszem azért, hogy elterjesszem az Ön doktrínáit honfitársaim körében. Számos cikket jelentettem már meg a témában, márciusban közöltem az Ön életrajzát és arcképét a mi *Vasárnapi Újságunkban*. Most az *Ember származását*

olvasva rendkívüli örömmel láttam azon vágyam beteljesülését, hogy elméleteit végre az emberre is alkalmazta.

Sajnálattal kell mondanom, hogy itt egyelőre a hasonló szándékokat meglehetősen ellenérzések kísérik, de hiszek abban, hogy előbb-utóbb elfogadtatnak majd, és ez nagy előnyére válna politikai életünknek is.

Emiatt kérem kedves engedélyét ahhoz, hogy az *Ember származását* magyarrá fordíthassam; valamint biztosítom Önt arról, hogy amennyiben bármiben szolgálatára lehetek, szíves rendelkezésére állok.

Tisztelettel maradok,
alázatos szolgája,
Ladislaus Dapsy”

Kelt: 1871. június 12-én

- - - -

„Kedves Uram!

Azt követően, hogy részem volt abban a megtiszteltetésben, hogy közölhettem Önnel *Az ember származásának* lefordítására vonatkozó szándékomat, a természetfilozófiai társaság elfogadta előterjesztésemet a legkiválóbb külföldi szerzők magyar nyelvre fordításáról, és javaslatomat követően úgy határozott, hogy először *A fajok eredete* jelenjen meg, és csak ezt követően *Az ember származása*. A fordítással engem bíztak meg; az első kötet augusztusban jelenik meg, a második rész (a nyolcadik fejezettől) az év végén. Nagyon elegánsan nyomtatott kötet [lesz], és megtiszteltetés lesz Önt egy példánnyal megajándékozni, amikor elkészül.”

Kelt: 1873. június 1-jén

(Forrás: Stráner Katalin: *Természettudomány magyarul vagy magyar természettudomány? Korall 62. köt. 2015. p. 97, 101.*)

A Társulat fizikus tagjai megszavazták Tyndall hőtani munkájának kiadását, s egy válogatást Helmholtz és tudóstársai köteteiből. Eötvös és Than is Helmholtz-tanítvány volt, s Szily is jól ismerte tudós kortársaikat, akiknél ő maga is tanult. Tyndall kötete 1874-ben jelent meg, s ugyanabban az évben készült el a Helmholtz-válogatás, az utóbbi mű fordítását Eötvös és Jendrassik Jenő vállalta magára. A következő évben Kirchhoff és Liebig, valamint Virchow tanulmányai is bekerültek a sorozatban megjelent tanulmánygyűjteménybe.

A kötetek körül kiváló személyiségek bábáskodtak, köztük említendő a később neves feltalálóra lett Déri Miksa, a statisztikus Keleti Gusztáv, s a tudományos ismeretterjesztés egyik kiválósága, Hoitsy Pál. A fiatalon elhunyt fizikatanár, Greguss Gyula humanisztikus hangulatú reáltudományi írásaiból testvére, a neves esztétaprofesszor, Greguss Ágoston állított össze kötetet.

1873-ban már hölgyek is beléphettek a Társulatba, s talán ennek tulajdonítható, hogy annak az évnek a végére a társulati tagok létszáma meghaladta a 3800-at.

Than elnökségének idején, 1873. március 7-én tartották az első, úgynevezett Népszerű természettudományi estélyt, s azok anyaga kezdetben a „Természettudományi Közlöny”-ben, később önálló kiadványok formájában látott napvilágot. Az 1877-től megtartott népszerű természettudományi előadások szövegeit önálló füzetek örökítették meg, s általában hat-nyolc füzetnyi tett ki egy-egy kötetet. 1877 és 1887 között tíz kötetnyi anyag jelent meg, amely 60 előadás teljes szövegét, s az azokhoz kapcsolódó illusztrációkat tartalmazta.

1874-ben a Magyar Tudományos Akadémia már támogatta is a reáltudományi munkák fordítását és közreadását, hiszen ezek akadémiai szintű munkák voltak, s számukra is fontos volt, hogy ezek a kötetek megjelenjenek magyar fordításban. Az Akadémia elnök-

ségében helyet foglaló természettudósok többsége a K. M. Természettudományi Társulatnak is tagja, nemritkán vezetőségi tagja. Than Károly elnökségének idején, tehát az 1872 és 1879 közötti időszakban Balogh Kálmán orvosprofesszor, akadémikus volt a Társulat alelnöke, Szily Kálmán töltötte be az első titkári posztot, az állattani választmány elnöke akkoriban Herman Ottó volt, az ásványtant és a földtant Hantken Miksa professzor vezette, a kémiát Lengyel Béla, az élettant Högyes Endre és Fodor József professzorok koordinálták, a botanikát Schuch József, a fizikát Eötvös Loránd, bizony többségük jeles akadémikus, illetve egyetemi tanár volt, s komoly szavuk volt mind az Akadémián, mind a társulati munkában. Az MTA esetében sikerült elérniük, hogy kiadványaik komoly támogatásban részesüljenek.

*

A Magyar Tudományos Akadémia támogatja a Társulatot

Az MTA 1875. január 24-i Igazgatósági ülésének döntése a K. M. Természettudományi Társulat kiadványainak támogatásáról

A M. T. Akadémia, a tudomány művelése mellett annak terjesztésére is levén hivatva, a könyvkiadó bizottság, mely e célból alakított, közelebb »A m. Tudom. Akadémia könyvkiadó vállalata« czim alatt eredeti munkákból és nevezetesebb kül-földi munkák magyar fordításából három sorozatot indít meg, melyek a történet, irodalom, jog- és államtudományok egész körét fogják fölkarolni. A bizottság, midőn e vállalat határait kijelölte, nem tartotta czélszerűnek, hogy a természettudományi munkák közrebocsátására is kiterjeszkedjék, minthogy e téren a királyi magyar Természettudományi Társulat, irodalmunk szükségleteit és hiányait he-

lyesen megfigyelve, élénk és sikeres tevékenységet fejt ki, mely a magyar közönség pártolását méltán vívta ki. A bizottság ennél fogva, az Akadémia matematikai és természettudományi osztályának is hozzájárulásával, a Természettudományi Társulat könyvkiadó vállalatának erkölcsi és anyagi támogatása által óhajtja a természettudományi szak érdekeit előmozdítani, lehetőségessé tevén, hogy a társulat nagyobb költséget igénylő munkákat is vonhasson kiadványai körébe, s ezeket még az eddiginél is olcsóbb áron bocsáthassa közre. A Természettudományi Társulat könyvkiadó vállalata e szerint a Magyar T. Akadémia pártolása és közreműködése mellett folytatattatik, a mi az egyes művek címlapjain is fölemlítetik.

*

1875-ben Semsey Andor, a magyar tudomány neves mecénása is komoly támogatást ajánlott fel a Társulat számára, mégpedig az általuk koordinált zoológiai kutatásokra, s azok eredményeinek megjelentetésére. Ezek sorában jelentek meg Horváth Géza és Herman Ottó munkái.

1876-ban érkezett a Társulathoz Kossuth Lajos ismert levele. 1877-ben látott napvilágot a „Természettudományi Közlöny” 100. füzete, s a statisztika szerint a lapban addig mintegy 300 nagyobb dolgozat és 700 kisebb közlemény jelent meg.

Folytatódott a tudományos kiadványok cseréje, 1878-ban a Társulat már 109 tudományos egyesülettel és intézménnyel folytatott kiadványcserét.

Id. Szily Kálmán javaslatára a Társulat pályázatot írt ki a magyar szerzőkhöz köthető természettudományi munkák bibliográfiájának összeállítására.

*

**A kir. magyar
Természettudományi Társulat
pályahirdetése 1876-ra**

Pályakérdés Toldy Ferencz emlékére.

A k. m. természettudományi társulat, elhunyt tagjának, Toldy Ferencnek emlékére, az 1876 január 19-én tartott közgyűlésén a következő pályakérdést tűzte ki:

Előkészítendő a magyar természettudományi és matematikai irodalom történetének megíratását, kivántatik ezen irodalom lehetőleg teljes könyvészete 1875 végeig, a magyar nyelven, Magyarországon bármely nyelven s magyarországi tudósoktól bárhol kiadott munkák s magyarországiaktól külföldi folyóiratokban közzétett értekezések alapján.

Jutalma a természettudományi társulat forgó tőkájéből 100 arany.

A pályázók kötelesek magukat megnevezni, szándéklott munkálatuk tervezetét f. évi márczius hó 31-ig a Természettudományi Társulat titkári hivatalába beküldeni és egyszersmind kijelenteni, hogy mennyi idő alatt készülhetnek el a munkával.

A beérkezendő tervezetek megbirálására a társulat választmánya három tagból álló, szakértő bizottságot küld ki, mely a tervezetek értéke felett ítél, s a választmány beleegyezésével a pályázók közül egyet megbíz a munkálat véghez vitelével.

A díj a munkálat befejeztével adatik ki.

Ha munkájára a szerző kiadót nem találna, a társulat vállalkozik a kiadásra és a szerzőnek nyomtatott ívenként 20 frt. tiszteletdíjat biztosít.

*

A pályázatot id. Szinnyi József könyvtártudós és fia, a későbbi nyelvészprofesszor nyerte el, kettejük munkájának eredménye a „Magyarország matematikai és természettudományi könyvésze-
te 1472–1875” című hatalmas munka, amelyet a Társulat 100 arannyal jutalmazott. Ennek a kötetnek köszönhetően indultak meg hazánkban a tudománytörténeti kutatások, hiszen ekkor már mód nyílt arra, hogy a régebbi természettudományi munkákban mindenki biztonságosan eligazodhasson. Ezeknek a kutatásoknak első jeles irányítója, koordinálója, maga id. Szily Kálmán volt.

1879-ben, Than Károly elnökségének utolsó évében, a társulati tagok létszáma 5255-re emelkedett, s a fentiekben felsorolt sikerek ismeretében adta át Than az elnöki posztot 1880. január 21-én id. Szily Kálmánnak, aki már több mint egy évtizede a Társulat egyik „mozgatórugója” volt.

*

Than Károly 1834-ben született Óbecsén, aki tanulmányait megszakítva önkéntesként vett részt a szabadságharcban. 1853-ban tett gyógyszerészvizsgát, később vegyészetet tanult, s abból 1858-ban doktorált Prágában. Heidelbergben Bunsen tanítványa volt. 1859-ben egy évet a bécsi egyetem Kémiai tanszékén dolgozott, a következő évben került át a pesti Tudományegyetemre, ahol 1862-ben nyilvános rendes tanárrá nevezték ki az akkor 28 esztendőes vegyész. Itt létesítette 1872-ben a I. sz. Kémiai Intézetet.

Munkásságát Beck Mihály kémiatörténész így összegezte: „Érdeklődése és munkássága a kémia egész területére kiterjedt, a legkülönbözőbb kémiai jelenségeket sokoldalúan közelítette meg, és képes volt a nagyobb összefüggések fölismerésére, szigorú logikája pedig hozzásegítette az ebben az időszakban különlegesen fontos fogalmi tisztánlátáshoz. Kivételesen alapos kísérletező volt, figyelem mindig kiterjedt a lehetséges hibaforrásokra. A szervetlen, az

analitikai és a fizikai kémiában máig érvényes alapvető fontosságú felfedezéseket tett.”

Nagyon érdekesek Than publikációi, hiszen egy-egy témakört több írásában is feldolgozott, s nem ritkán ugyanaz az anyag az Akadémia gondozásában és a gyógyszerészek periodikájában is megjelent, rövidített változata pedig az MTA értesítőjében, a „Természettudományi Közlöny”-ben vagy a „Magyar Chemiai Folyóirat”-ban látott napvilágot. Nem könnyű tehát eligazodni a Than-bibliográfiában.

Beck Mihály írja Than értékes kutatásairól: „Teljesen egyértelmű bizonyítékokat nyújtott a különböző, a gőznyomás szempontjából anomálishan viselkedő anyagok termikus disszociációjára vonatkozóan. Az ammónium-klorid termikus disszociációját gondosan tervezett és szabatosan végrehajtott kísérletekkel több oldalról is bizonyította. Egyrészt a sósav és az ammónia diffúziósebességének különbsége alapján kapott mennyiségi adatokat a teljes disszociációra, másrészt kimutatta, hogy az ammóniát és a sósavat 350 °C-on összehozva nem észlelhető hőmérséklet-növekedés, azaz nincs számottevő ammónium-klorid-képződés. E munkája a korabeli kémia nem kisebb egyéniségével, mint Deville-jel hozta összeütközésbe. A vitában már a kortársak szerint is Thannak volt igaza, akinek ezen vizsgálatai jelentősen hozzájárultak a pontos molekulafogalom kialakulásához, a gáztörvények értelmezéséhez. (...)

Logikus megfontolások vezették el a szén-oxid-szulfid létezésének feltételezéshez, képződési és előállítási módjának felfedezéséhez. Ezt a vegyületet a harkányi forrás vizében is megtalálta.”

Ebben az időszakban íródtak a szaktudományok, köztük a kémia nagy magyar nyelvű összefoglalói, részben oly módon, hogy azok pl. a „Magyar Chemiai Folyóirat” önálló mellékleteként jelentek meg, s később összegző monográfiák formájában is. Than professzor is vállalkozott ilyen jellegű monográfia összeállítására, amelyről Beck Mihály ezt írja: „Monumentális munkája »A kísérleti kémia elemei« ma is élvezettel, sok tekintetben pedig ha-

szonnal forgatható. A munka első kötete 1897-ben, a második 1906-ban jelent meg. Than egész addigi munkássága jószerével e könyv előmunkálatának tekinthető. Dolgozatainak és könyvének összevetéséből kiderül, hogy milyen kölcsönösen megtermékenyítően hatott egymásra oktatói és kutatómunkája. Tervezte könyvének második, átdolgozott kiadását. Erről 1907-ben megjelent, talán utolsó, dolgozatában számolt be, melyből kiderül, hogy mennyire foglalkoztatták életének utolsó éveiben az atom- és a molekulaszervezet kérdései. Alighanem ebben a dolgozatban fordul elő először magyarul az atommag kifejezés: »Fel kell tennünk, hogy az atom belső pozitív magvát a negatív elektronok, legnagyobb részük óriási sebességgel, körülkeringik olymódon, mint az naprendszerünkben a bolygókon tapasztaljuk«.

Az 1. és 2. kiadású magyar gyógyszerkönyv kémiai részének ő a szerzője, egyben a korszerű magyar tudományos kémiaoktatás megalapítója, iskolateremtő tudós. 1903-ban és 1906-ban is elnyerte az MTA Nagyjutalmát. A Tudományegyetem tiszteletbeli doktorává avatta, tiszteleti tagja volt a Budapesti Kir. Orvosegyesületnek, a Magyarországi Gyógyszerész Egyletnek éppúgy, mint az osztráknak. Szülővárosa, Óbecse díszpolgárává választotta. Nyugalomba vonulásakor a Vaskoronarend III. osztályú lovagja lett. 1892-ben lett a Főrendiház örökös tagja.

1908. július 5-én hunyt el Budapesten. Az Akadémián Ilosvay Lajos mondott fölötte emlékbeszédet.

A Magyar Kémikusok Egyesülete tiszteletére emlékérmét alapított, nevét több középiskola és utca is őrzi. Írásainak pontos jegyzékét a Magyar Tudománytörténeti Intézet gondozásában 2008-ban megjelent szakkönyvben olvashatják.

SZILY KÁLMÁN és elnöki időszaka

A Természettudományi Társulatot Bugát Pál alapította, de azt igazi tudományos ismeretterjesztő egyesületté, s országos hírű periodikával rendelkező társulássá a kitűnő szervező, id. Szily Kálmán tette.

Szily hosszú időt töltött el a Társulatnál, 1868 és 1870 között első titkár, a következő évben alelnök volt, majd 1872 és 1879 között ismét az első titkári posztot töltötte be, az 1880-as év januárjában pedig elnökké választották, s 19 éven át vezette a Társulatot. Tehát 1868-tól 1899-ig a Társulatban magas posztot töltött be.

Közben együtt dolgozott azokkal, akiket máshonnan is ismert, köztük említendő Sztoczek József, akivel együtt dolgozott a Polytechnikumban és a Műegyetemen, vagy Eötvös Loránd, aki tudóstársa volt a Akadémián, akárcsak Than Károly, vagy említhetjük a „Természettudományi Közlöny” egyik neves szerkesztőjét, Heller Ágostont is, aki Szily munkatársa volt a Műegyetemen, a Kísérleti fizika tanszéken.

Szily korábban a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet szervezésében és folyóiratának megindításában vett részt, s csak utána kapcsolódott be a Természettudományi Társulat munkájába.

Első fontos tette az volt, hogy az 1869-es év elején el tudta indítani a „Természettudományi Közlöny”-t, 1882-ben pedig segített abban, hogy az Akadémia és a Társulat közös német nyelvű periodikát adjon közre. A lapot a Társulat megbízásából Heller Ágoston szerkesztette, s az 1882-től kezdődően folyamatosan megjelent 1913-ig, majd 1921-től 1931-ig.

*

Az 1869-ben megindult Természettudományi Közlöny társlapjai a századfordulóig

A. 1869-ben már működő lapok

Periodika	Indulás éve
Akadémiai Értesítő	1840-től
Magyarhoni Földtani Társulat munkálatai	1856-től
Orvosi Hetilap	1857-től
Gyógyászat	1861-től
Mathematikai és Természettudományi Közlemények (MTA)	1861-től
Erdőszeti Lapok – <i>később</i> : Erdészeti Lapok	1862-től
Gyógyszerészi Hetilap (később a Gyógyszerész Egyesület hivatalos közlönye)	1862-től
Egészségi Tanácsadó	1864-től
Magyarország anyagi érdekei. Nemzetgazdasági folyóirat	1865-től
Magyar Mérnök-Egyesület Közlönye – <i>később</i> : Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye	1867-től
Az Országos Középtanodai Tanáregylet közlönye – <i>később</i> :	1868-től
Az Országos Középiskolai Tanáregyesület közlönye	
Bányászati és Kohászati Lapok	1868-től
Természet. Népszerű természettudományi lap, a művelt magyar közönség számára	1868–1878

1869-ben és azt követően alapított lapok

Erdélyi Gazda. Az Erdélyi Gazdasági Egylet közlönye (Kolozsvár)	1869-től
Maros. Ismeretterjesztő hetilap (Makó)	1870-től
A Meteorológiai és Földmágnesség m. kir. Központi Intézet évkönyvei	1871-től

Földtani Közlöny (Magyarhoni Földtani Társulat)	1871-től
Felsőmagyarországi Szemle. Ismeretterjesztő társadalmi, kereskedelmi és gazdasági hetilap	1872
Földrajzi Közlemények (Magyar Földrajzi Társulat)	1873-tól
A Felsőmagyarországi Múzeum-Egylet évkönyve	1874-től
Magyarországi Kárpát-Egyesület évkönyvei	1874-től
Természet-gyógyász	1874-től
Orvos-természettudományi Szemle. A biharvármegyei orvosgyógyszerész és természettudományi egylet közlönye	1875-től
Műegyetemi Lapok	1876–1878
Orvos-természettudományi Értesítő. A kolozsvári Orvos-Természettudományi társulat s az Erdélyi Múzeum-Egylet természettudományi szakosztályának közlönye (Kolozsvár)	1876-től
Orvos-természettudományi Szemle. A biharvármegyei orvosgyógyszerész és természettudományi egylet közlönye (Nagyvárad)	1876-től
Magyar Növénytani Lapok (Kolozsvár)	1877-től
Természetrajzi Füzetek. Az állat-, növény-, ásvány- és földtan köréből (Magyar Nemzeti Múzeum)	1877-től
Természettudományi Füzetek (Dél-Magyarországi Természettudományi Társulat)	1877-től
A Trencsén Megyei Természettudományi Egylet évkönyve	1878-tól
Kertészeti Füzetek. A gyümölcs-, dísz- és konyhakertészet közlönye	1878–1880
Halászati Lapok. A felső-magyarországi halász-egylet értesítője	1881-től
Mathematikai és Természettudományi Értesítő (MTA)	1882-től
Vegyteni Lapok (Kolozsvár)	1882–1885
Rovarászati Lapok – <i>a 2. évfolyamtól</i> : Rovartani Lapok	1883-tól
Az Alsófehérmegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi Társulat évkönyve	1888-tól

Akadémiai Értesítő (MTA)	1890-től
A Nyitravármegyei Orvos-Gyógyszerészi és Természettudományi Egyesület évkönyve	1891-től
Mathematikai és Physikai Lapok (Mathematikai és Physikai Társulat)	1891-től
Aquila (Magyar Madártani Központ)	1894-től
Az Állatvédő (Temesvár)	1894-től
Középiskolai Mathematikai Lapok	1894-től
A Természet. Állattani és vadászati folyóirat	1897-től
Az Időjárás. Népszerű meteorológiai havi folyóirat	1897-től
Kísérletügyi Közlemények	1898-től
A Máramaros Vármegyei Orvos-Gyógyszerész Egyesület évkönyve	1899-től
Halászat. Az Országos Halászati Egyesület hivatalos közlönye	1899-től

*

Szily elnökségének kezdetén írta ki a Társulat azt a pályázatot, amelynek célja a fizika történetének megírása volt, három pályamű érkezett, ezek közül kettőt tartottak kiadásra alkalmasnak. 1883-ban meg is jelent az egyik, a fizika egyetemes történetét életrajzokban áttekintő kétkötetes kézikönyv, Czögler Alajos középiskolai tanár munkája. Ez nyerte a második díjat. Az első díjjal jutalmazott munka szerzője Heller Ágoston volt, aki 1891-ben, illetve 1902-ben adta közre kétkötetes fizikatörténetét, amelyben nagyon komoly magyar adatsor is szerepelt. Ezzel párhuzamosan a fizika klasszikus századainak történetét Heller német nyelven is megírta.

Szilynek köszönhető, hogy a magyar tudósok megismerkedhettek Poggendorff nagy életrajzi lexikonának magyar vonatkozású biográfiai szócikkeivel, s ez alapot adott a további hazai tudománytörténeti kutatásokhoz is.

Szorgalmazta, hogy a társulati kiadványokhoz készüljön név- és tárgymutató, ezek elsője 1884-ben meg is jelent. Az 1884-es év szenzációja Darwin „Az ember származása” című munkájának magyar fordítása, ez a mű is Szily elnökségének időszakában jelent meg. Ez a kötet akkor tett országos hírnévre szert, amikor az 1885-ös Országos Általános Kiállításon valamennyi társulati kiadványt mód volt bemutatni. Ez a tárlat a későbbi millenniumi kiállítás egyfajta előzményének is tekinthető.

A Társulat elnöksége szorgalmazta, hogy különböző előadás-sorozatok rendeztessenek a nagyközönség számára, s 1887-től kezdődően Ilosvay Lajos, Eötvös Loránd, Wartha Vince és Entz Géza is tartott egy-egy kurzust, nagy sikerrel.

Szilynek köszönhető, hogy mintegy „felkarolta” a kiváló zoológust, egyben néprajztudóst, Herman Ottót, akit a hivatalos tudomány nehezen ismert el, a Társulat azonban jóval korábban. Herman Ottó első, később országos hírű kétkötetes munkája, „A magyar halászat könyve” már 1887-ben megjelent gondozásukban. Ez is mintegy alapul szolgált az 1896-os millenniumi tárlathoz, elsősorban annak igencsak újszerűnek tűnő néprajzi anyagához.. A későbbi években Herman Ottónak még jó néhány munkája jelent meg a Társulat gondozásában (köztük jó néhány Szily elnöki időszakában).

Szily javaslatára a Közlöny terjedelme tovább bővült, s 1888-tól kezdődően évente négy Pótfüzet is csatlakozott a laphoz. Akkor mintegy 3300 előfizetője volt a folyóiratnak.

*

Kérelem a Természettudományi Közlöny érdekében (1891)

A Természettudományi Közlöny jelenleg az egyetlen magyar folyóirat, a mely kizárólag a természettudományok művelésére és a körükbe vágó ismeretek terjesztésére szenteli magát. Huszonkét évi fennállása alatt sikerült neki maga köré csoportosítani legkiválóbb

szakférfiainkat s legjobb természettudományi íróinkat. A folytonos gyakorlat közben mindinkább megerősödött s olyan elterjedésre talált hazánk minden részében s társadalmunk minden rétegében, a minőt kezdetben magunk sem mertünk reményleni.

E jelenséget a magyar irodalom-történet örömmel jegyezheti fel, de bizonyos tekintetben elszomorítót is találhat benne. Elszomorító az, hogy egyetlen természet-tudományi folyóiratunk terjedelmileg és így tartalmilag is mily keveset nyújthat egy-egy hónap elforgása alatt az olvasó kezébe. Havonként 2 ½ ívnyi terjedelemben jelenik meg s ennek is egy részét ülési jegyzőkönyvek foglalják el. Elszomorodunk, ha arra gondolunk, hogy ez mindössze az, a mit időszaki irodalmunk a szorosán vett természettudományok köréből a tudni vágyó olvasónak havonként szolgáltat. Hány természettudományi folyóirat és a mienkhez képest mily rengeteg tartalommal jelenik meg havonként angol, francia, német, olasz nyelven; mily elenyésző csekély ezekhez képest az a természettudományi táplálék, a mit a magyar olvasónak nyújthatunk.

E gondolat régóta foglalkoztatja a Természettudományi Társulat választmányát; de a jelenlegi tagszám és a csekély tagdíj mellett Társulatunk, létének kockáztatása nélkül, eddig nem tehetett többet. A tagdíj fölemelésének gondolatát, éppen magának a célnek érdekében, még sem szabad pendítenünk, sőt bárcsak le lehetne a tagdíjat még szállítani, hogy szerényebb sorsúak is csoportosulhatnának a Társulat köré.

Egy mód azonban van az előttünk lebegő cél elérésére, s e mód a mellett az egyedüli is, mely a Természettudományi Közlönynek nemcsak terjedelem- és tartalom-beli gyarapodását, hanem mind szélesebb körű elterjedését is gyaránt biztosítja.

E mód a Társulat tagjai számának növesztése. A ki a Természettudományi Közlöny terjeszkedését és gyarapodását óhajtja, annak azt is kell óhajtania, hogy a Társulat tagjainak száma emelkedjék.

Társulatunk Választmánya 1889. február havi ülésében elhatározta, hogy a Természettudományi Közlöny terjedelme, a tagok szá-

mához képest évről évre növesztessék, és pedig a mint a fizető tagok száma eléri a 6000-et, a Közlöny évenkénti ívszáma 30-ról 40-re,* ha eléri a 7000-et 40-ről 50-re és ha eléri a 8000-et, 50-ről 60-ra emeltessek és ez utóbbi esetben *két hetenként megjelenő folyóiratú alakíttassék át*, egyébként megtartva mostani irányát és alakját.

Nem kérünk tehát áldozatot tagtársainktól, csak egy kis érdeklődést s mindössze annyi fáradságot, hogy legalább egy-egy új tagot szíveskedjék ajánlani, a ki késznek nyilatkozzék arra, hogy az alapszabályok értelmében évenként 3 s ha budapesti, évenként 5 frtot fizet a Társulat pénztárába. így könnyen elérhetnők azt, hogy a Természettudományi Társulat 50 éves jubileuma évében, 1892-ben a Közlöny már havonként kétszer jelenjék meg, tehát a mostanihoz képest két akkora terjedelemben és tartalommal is.

Ez a remény biztat bennünket, midőn a tagajánló ívet tisztelt Tagtárs úrnak a túlsó lapon átszolgáltatjuk, a mely tagajánlás esetén lemetsetvén, a titkársághoz küldendő.

Kelt a Természettudományi Társulat választmányi üléséből.

A választmány nevében:

Lengyel Béla
titkár

Szily Kálmán
elnök

* A lefolyt 1889 és 1890-re több mint 6200 tagtársunk fizette be évi díját, s így a Közlöny már két évben 42 íven jelent meg, a folyó 1891-ben szintén 42 íven jelenik meg.

Titkár.

*

Mint említettük, Szily támogatta a tudománytörténeti kiadványokat, s így jelenhetett meg 1889-ben Houzeau csillagászat-története, Czógler Alajos fordításában.

Az elnök jól szervezte a társulati munkát, jól népszerűsítette kiadványaikat és periodikájukat, s ennek köszönhető, hogy 1891-re folyóiratuk példányszáma háromezerről tízezerre növekedett.

1892. január 17-én tartották a Társulat fennállása félévszázados jubileumát megünneplő díszközgyűlést, amelyen a tudományos élet számos kiválósága is megjelent. Erre az alkalomra egy 800 oldalas kiadványt is közreadtak, amelyben a Társulat valamennyi főbb szakirányát bemutatták.

*

A népszerű előadási estélyekről és a Társulatnak a költségvetés általi támogatásáról

Szily Kálmánnak a fél évszázados Társulatra emlékező beszédéből

Az 1865. október 25-iki választmányi ülésen Stoczek elnök előadta, hogy most már ő is elérkezettnek hiszi azt az időt, a melyben czélszerű lesz a népszerű természettudományi előadások régóta pengetett eszméjét megvalósítani. Ő a népszerű előadásokat olyformán gondolná rendezendőkné, hogy azok, a társulat pénzerejének gyarapítására, mérsékelt belépti díjjal volnának összeköten-dők, s előadások tartására a társulat tagjainak szívésségből kellene vállalkozni. A választmány elfogadta Stoczek indítványát s Than elnöklete alatt bizottságot küldött ki népszerű előadások rendezésére, a melyek 1866 februárius és márczius havában, az ágostai evang. egyházközség dísztermében, a művelt közönség élénk részvéte mellett, három estén meg is tartattak. Az első estén Stoczek és Parragh, a másodikon Szabó és Nendtvich, a harmadikon Vámbéry és Than tartották előadásokat. Kár, hogy a nagy tetszéssel fogadott előadások nyomtatásban nem jelenhettek meg; a Társulatnak azonban nemcsak anyagilag, hanem erkölcsileg is nagy hasznára voltak, a mennyiben megérelelték azt a meggyőződést, hogy a

közönségben meg van már az érdeklődés, csak a Társulat vállalkozni merjen. Magát a jubiláris ünnepet, a melynek alkalmából ezen első természettudományi estélyeket rendezték, nem tarthaták meg – a porosz háború miatt – 1866 nyarán, hanem elhalasztották 1868- februárus 1-jére, a mikor is Stoczek elnöki megnyitóján és Kátainak Bugátról írt emlékbeszédén kívül Than tartott populáris előadást »Az égi testek alkatrészeiről«. Fájdalom, ez az előadás sem jelent meg nyomtatásban.

Ugyanezen idő tájt – 1867 februárus 13-ikán – valósította meg a választmány Kubinyi Ferencz ama régi indítványát, hogy a Társulat írna fel az Országgyűléshez, kérvén: »méltóztassék őt azon közintézetek sorába beiktatni, a melyekről már eddig is kimondatik, hogy országos gondoskodásban és segélyezésben részesülnek. E kérvény kiadatott a Közoktatási Miniszternek s a feledhetetlen báró Eötvös József javaslatára és Csengery Antal hathatós támogatása mellett az országgyűlés, három évvel később, az 1870-iki költségvetésbe 5000 forintot vett fel a Társulat segélyezésére, s ez összeget utóbb 4000 forintra szállítva, azóta is folyvást megszavazza.

1867 februárus 19-ikén, távol a hazától, a melyet oly hön szeretett, húnyt el István főherczeg, Magyarország utolsó nádora. Társulatunk első pártfogóját vesztette el benne. Kit választhatott volna méltóbbat helyére, mint fenséges öccsét, József főherczeg ő cs. és kir. Fenségét, a kire a nemzet is átruházta azt az osztatlan tiszteletet és szeretetet, a mellyel hajdan István főherczeg iránt viseltetett, s valóban az 1867 julius 17-ikén tartott közgyűlés, a választmány egyhangú ajánlatára, József főherczeg ő cs. és kir. Fenségét választotta meg általános és élénk lelkesedéssel a Társulat pártfogójává. Ő Fensége 1867 augusztus 11-ikén kelt levelében kijelentette, hogy e megtiszteltetést legőszintébb örömmel veszi s legmelegebb hálával elfogadja.

Elhangzott 1892. január 17-én

*

Ugyanebben az évben adták közre a műegyetemi Wartha Vince professzor által írt „Az agyagipar technológiája” című munkát. Szily elnökségének időszakában még egy társulati periodika indult, mégpedig 1895-ben, a „Magyar Chemiai Folyóirat”, amelyet kezdetben Winkler Lajos szerkesztett.

*

Az 1896-os millenniumi kiállításon természetesen a Társulat is bemutatkozott könyveivel, periodikáival, előadási kivonataival, s így nem véletlenül nyerték el a társulatoknak adható legmagasabb kitüntetést.

*

Szily elnökségének utolsó évében, 1898-ban még egy tudománytörténeti munkát jelentettek meg, mégpedig a könyvárusként, a könyvkereskedők egylete alapítójaként és folyóirat-szerkesztőként is ismert Abafi-Aigner Lajosnak a magyarországi lepkészet történetéről szóló munkáját.

1899 januárjában Szily műegyetemi tudóstársának, Wartha Vincének adta át a társasági elnöki posztot, de 1905-ig még akadémiai főtitkár maradt, s így továbbra is tudta segíteni és népszerűsíteni a Társulatot.

Az irodalomtörténész és nyelvtudós Horváth János írta: „1867 végén a Természettudományi Társulat tagjainak száma mindössze 577, a Közlöny első éve után már 1658, majd évről-évre emelkedvén, 1898-ban, mikor Szily Kálmán a Társulat vezetésétől viszszalépett, már meghaladja a 8000-et. A Természettudományi Társulat, mely több mint két évtizeden át tanácstalanul tengett, a legnagyobb országos arányú szervezete, a Közlöny pedig legolva-

sottabb vehiculuma a magyar műveltségnek. Szily Kálmán műve nem csak szaktudománybeli, hanem elsősorban magyar műveltség-történeti klasszikus érdemű cselekedet. (...) A Természettudományi Társulattól a Magyar Nyelvtudományi Társaságig Szily Kálmán mindig ugyanaz maradt: a magyar műveltség legbuzgóbb szolgája, a műveltséget szerteárasztó nyelvnek leghívebb munkása, a szaktudomány és a művelt közönség közös érdekeit munkáló társulások legnagyobb magyar szervezője.”

*

Id. Szily Kálmán 1838-ban született Izsákon, majd Pesten érettségizett, ezt követően a József-Ipartanoda hallgatója lett. Tanulmányait a bécsi Polytechnikumon folytatta, s ott szerzett oklevelet 1860-ban. Magyarországra visszatérve 1856-ban az Ipartanodából akkor átszervezett József-Polytechnikumra került tanársegédként, és Sztoczek József mellett dolgozott, 1862-ben igazgatósegédi és ideiglenes tanári kinevezést kapott.

Ezt követően külföldi tanulmányúton vett részt Zürichben, Berlinben és Heidelbergben. Zürichben az ottani magyar diákokkal együtt egy önképző társulatot is létrehozott. Magyarországra visszatérve 1869 decemberében egy Kísérleti természettan tanszékot szerveztek, s annak vezetését bízták rá. A következő év őszén átkerült a Matematikai fizika és analitikai mechanika tanszékre, ismét tanszékvezetőként.

Már 1865-ben az Akadémia levelező tagjává választották, 1873-ban lett rendes tag.

Ezekben az években értékes publikációi jelentek meg Poggendorff folyóiratában, elsősorban a termodinamika kérdéskörében, majd ezekhez kapcsolódva néhány magyar nyelvű publikációja is a mechanikai hőelmélet egyenleteinek általános alakjáról, a Hamilton-féle elv és a mechanikai hőelmélet második főtételéről, valamint arról, hogy talált-e lehetőséget a hőelmélet második főtételé-

nek az elsőből való levezetésére. Ezekkel a kérdésekkel akkoriban több európai tudós is foglalkozott, mint például Boltzmann, Clausius és Helmholtz. Boltzmann a kinetikai gázelmélet, Clausius és Szily pedig a Hamilton-elvből kerestek levezetést. Szily elgondolásait a termodinamika szakemberei elismeréssel fogadták. A jelenleg Pécssett őrzött magánkönyvtárában fellelhető az a nagyszámú, elsősorban termodinamikai munka, amelyből kitűnik, hogy kora szakirodalmát jól ismerte, s igyekezett minden alpművet beszerezni magánkönyvtára számára.

A Polytechnikum az 1871/72-es tanévtől kezdve József-Műegyetemként működött Pest-Budán, s annak már az első tanévében Szilyt a Vegyészmérnöki és egyetemes osztály dékánjává választották. 1872. január 7-én tartották az egyetemi avató ünnepséget, amelyen ő is beszédet tartott, s az ünnepség egyben a József-Polytechnikum alapítása 25. évfordulójára emlékezett, másrészt az új műegyetemi forma életbe léptetésére.

Az 1879/80-as tanévtől kezdődően öt éven át ő volt az egyetem rektora. Az 1879/80-as tanév megnyitóján a természettudományos és műszaki műveltség jelentőségéről és a magyar oktatás hagyományairól tartott rektori megnyitó beszédet, a következő tanévet a hazai iparfejlődés és a műszaki oktatás elmaradottságának okairól tartott beszédével nyitotta meg. Ezekben az években épült fel a Műegyetem Múzeum körüli épülettömbje is, a kémiai épület 1882-re, a központi épület 1883 őszére készült el.

Szily hosszú éveken át vezette a Kísérleti fizika tanszéket, összesen 31 évet töltött el a Polytechnikumon és a Műegyetemen. 1876–78 között közreműködésével jelent meg a „Műegyetemi Lapok” elnevezésű egyetemi folyóirat. Mint említettük, tanársegédként maga mellé vette Heller Ágostont is, aki később sokat segített neki a Természettudományi Társulat munkájában és több folyóiratának szerkesztésében. 1889. december 26-ig dolgozott a Műegyetemen. (Heller Ágoston fia, Heller Farkas később az egyetem, híres közgazdász professzora lett.)

Szily remek tudományszervező volt, ami kitűnt abból is, hogy már az 1866-ban megalakult Magyar Mérnök-Egyletnek ő volt az alapító titkára, s 1867-ben részt vett közlönyük megindításában is. 1869-ben kezdeményezésére indult meg a K. M. Természettudományi Társulat „Természettudományi Közlöny” elnevezésű periodikája. A lap hasábjain számos tudománytörténeti írása is megjelent.

A Magyar Tudományos Akadémia 1889-ben hívta meg a főtítkári posztra, s 1905-ig töltötte be ezt az állást, mindvégig Eötvös Loránd elnökkel párhuzamosan.

1890-ben ő indította az „Akadémiai Értesítő” elnevezésű folyóiratot, amely nem csak a testülethez kapcsolódó híryanagot, hanem számos értékes tanulmányt is közölt.

1904-ben alapította a Magyar Nyelvtudományi Társaságot, s hamarosan megindította annak folyóiratát, a „Magyar Nyelv” című periodikát. Ezekben az években adta közre kétkötetes gyűjteményét „A magyar nyelvújítás szótára” címmel (1902, 1908). Nyelvtörténeti munkásságáért 1913-ban elnyerte az Akadémia Nagyjutalmát.

Horváth János úgy véli, hogy Szily „nagy tisztelője Széchenyi emlékének; alapvető elvi kérdésekben (Eötvös Józseffel együtt) szívesen idézi; munkái újabb akadémiai kiadását ő gondozta; folyóiratunk beköszöntő cikkéül a legnagyobb magyarnak a nyelvre vonatkozó gondolatait tette újra közzé. A közönséggel állandó érintkezésbe lépő szaktudós mindjárt legelső lépésekor felismerte a műnyelv és stílus életbevágó fontosságát egy oly vállalkozás körében, mely »közérdekű és általánosan érthető« olvasmányokat kíván nyújtani. S minthogy a közönséggel való érintkezés legfőbb akadályát a Bugát által meghonosított félszeg műnyelvben kellett felismernie: elkezdte tanulmányozni a magyar természettudományi műnyelv múltját s e pillanattól kezdve fáradhatatlan és egészen egyéni jellegű munkása lett a magyar nyelvtudománynak is. Céljához képest a nyelv- s ezen belül is különösen a szótörténet terén

kellett mind beljebb haladnia. Ezáltal eredeti feladatát: szaktudománya műnyelvének megállapítását oly szerencsével oldotta meg, minőre csak nyelvtörténeti belátáson alapuló magyar nyelvérzék, a megszokás jogát s az élet és tudomány követelményeit józan tapintattal és ép ízléssel kiegyeztetni tudó bölcs mérséklet képes. »A természettudományi műnyelvről a magyar irodalomban« c. tanulmánya (1879), mely e nagyszabású reform alapelveit rakja le, korszakos jelentőségű mű a magyar irodalmi nyelv történetében. Nyelvtörténeti érdeklődése azonban nem állott meg szaktudománya közvetlen szükségleteinél; azoktól hovatovább önállósulva mélyült, terjedezett, s így lett ő, mint maga mondja: »az elméleti fizika tanárából, idők jártával, a magyar nyelv- és irodalomtörténet munkása«, így vált nyilvánvalóvá utólag is mindenk szemében, hogy arra a feladatra, melynek megoldásával szaktudománya történetében nevét feledhetetlenné tette, nála senki sem lehetett legbensőbb hajlamai szerint s valóban küldetészerűleg hivatottabb. A nyelvtudomány területén kezdettől fogva legkedvesebb tárgya a szótörténet, melyet aprólékos gonddal, a tudomány által parancsolt korlátok között nagy leleményességgel, mindig kételkedő, mindennek végére járó higgadt józansággal, a céhbelieket gyakran helyreigazító, nem egyszer megszégyenítő pontossággal és sokoldalú tárgyismerettel művel. Kisebb-nagyobb szótörténeti cikkei tanulságosak a szakembernek, de éppoly érdekesek a művelt közönségnek; előadásuk ui., mely egyaránt távol van a népszerűsítő csevegő modorától s a szaknyelv merevségeitől, minden művelt ember részére hozzáférhető. Szótárirodalmunknak nincs buzgóbb tanulmányozója, alaposabb ismerője, de szemesebb bírálója sem Szily Kálmánál. Senki sem várta a Nyelvtörténeti Szótár megjelenését nehezebben, mint ő, nagyobb gonddal senki sem forgatja, helyreigazításokban, a szótár »ismeretlenjeinek« felkutatásában nagyobb kitartást senki sem tanúsít. Számos adalékot közölt az Etymológiai Szótárhoz. Nyelvemlékszerű szójegyzékeink közül nem egyet ő mutatott be először, vagy segített napfényre

hozni százados rejtekéből. Szótörténeti tevékenységében külön fényes helyet kíván a nyelvújítás ezer meg ezer adatának történeti tisztázása; sürgeti, majd maga megírja a Nyelvújítás Szótárát, később annak pótkötetét, s ezzel nyelvtudományi irodalmunknak egy – sajnos – hézagát tölti be. Sürgeti, még eddig sikertelenül, a görög-latin tudományos műszók nyelvtörténeti szótárát. Ő szerkesztette, Melich János társaságában, máig leggazdagabb szógyűjteményünket, az akadémiai Címszó-jegyzéket.”

1894-ben a Tudományegyetem, 1917-ben a Műegyetem tiszteletbeli doktori címével tüntették ki.

Főtitkári éveit követően az Akadémia főkönyvtárosi tisztjét töltötte be. A főtitkári és főkönyvtárnoki poszton összesen 35 évet töltött el. 1896-ban ő állította össze az Akadémia gondozásában és költségén megjelent művek teljes jegyzékét, amely nem volt könnyű feladat, hiszen korábban hibátlan, a könyvekre és a periodikákra egyaránt kiterjedő összeállítás nem készült. Az Akadémia megbízásából vezető szerepet vállalt abban, hogy 1902. május 1-jén megnyílhatott az Akadémia Széchenyi-múzeuma, s hogy elkészülhetett annak tárgyjegyzéke is. 1904-ben és 1905-ben sajtó alá rendezte az Akadémia alapítójának, Széchenyi István grófnak a „Hitel”, „Világ”, „Stádium”, „A kelet népe” és a „Politikai programteredékek” című munkáját.

Munkásságát királyi tanácsosi címmel, a Vaskoronarend III. osztályú lovagkeresztjével, 1915-ben pedig főrendiházi tagsággal ismerték el. 1924. július 24-én hunyt el.

Az Akadémián Ilosvay Lajos és Tolnai Vilmos tartott fölötte emlékbeszédet.

WARTHA VINCE és elnöki időszaka

Wartha Vince tíz éven át volt a Társulat elnöke, s első javaslata az volt, hogy Szily szervezői és elnöki munkájára emlékezve létesítsenek egy „Szily Kálmán érmet”.

1900-ban komoly felkérést kapott a Társulat, s ennek kapcsán lehetőségük nyílt arra, hogy a párizsi világkiállítás magyar pavilonjában bemutatkozzanak. Kitűnő anyagot állítottak össze, s így joggal nyerték el a világtárlat aranyérmét.

1901-re annyira megerősödött a Társulat, hogy már saját székházat is vásárolhattak, s az akkori Esterházy (ma: Puskin) utcában vettek át egy önálló épületet, s ettől kezdve itt tarthatták gyűléseiket.

1902-ben újabb két periodika indult a Társulat gondozásában, mégpedig a „Növénytani Közlemények” és az „Állattani Közlemények”. Wartha egy új füzet sorozat kiadására is javaslatot tett, amelyet az elnökség elfogadott, s megindították „A természettudományok elemei” című sorozatot.

*

A K. M. Természettudományi Társulat 1891–1892-ben létrehozott szakosztályai

Állattani Szakosztály

1891-ben jött létre, 1894-ig Állattani Szakértekezlet néven működött.

Első elnöke Frivaldszky János volt, aki ezt a posztot 1891 és 1895 között töltötte be. Első alelnöke Entz Géza volt.

A Szakosztályhoz kapcsolódott az „Állattani Közlemények” című folyóirat, amelynek első évfolyama 1902-ben került ki a sajtólól. A folyóiratot Méhely Lajos szerkesztette Entz Géza közreműködésével. A lapot a Társulat 1946-ig adta ki.

Növényteni Szakosztály

1891-ben jött létre, 1894-ig Növényteni Szakértekezlet néven működött.

Első elnöke Jurányi Lajos volt, aki ezt a posztot 1897-ig töltötte be. Első alelnöke Klein Gyula volt.

A Szakosztályhoz kapcsolódott a „Növényteni Közlemények” című folyóirat, amelynek első évfolyama 1902-ben került ki a sajtó alól. A folyóiratot Schilberszky Károly szerkesztette Klein Gyula közreműködésével.

A folyóirat 1909-től „Botanikai Közlemények” néven jelent meg. A lapot a Társulat 1947-ig adta ki.

Élettani Szakosztály

1891-ben jött létre, 1894-ig Élettani Szakértekezlet néven működött.

Első elnöke Klug Nándor volt, aki ezt a posztot 1894-ig töltötte be. Első alelnöke Hőgyes Endre volt.

A Szakosztály neve 1928-tól: Élet- és Kórtani Szakosztály.

Chémia-ásványteni Szakosztály

1892-ben jött létre, 1894-ig Chémia-ásványteni Szakértekezlet néven működött, később Kémia-Ásványteni Szakosztály lett a neve, majd 1939-től Kémiai Szakosztály.

Első elnöke Than Károly volt, aki ezt a posztot 1898-ig töltötte be. Első alelnöke Wartha Vince volt.

A Szakosztályhoz kapcsolódott a „Magyar Chémiai Folyóirat” (alcíme: „Havi szaklap a kémiai ismeretek fejlesztésére”, amelynek első évfolyama 1895-ben került ki a sajtó alól. A folyóiratot több tudós közreműködésével Winkler Lajos szerkesztette. A laphoz több alkalommal szakkönyvi mellékletet is közreadtak. A lapot a Társulat 1948-ig adta ki.

*

1903-ban egy nagyon szép atlasz, a „Magyarország virágos növényei” című kiadvány jelent meg, amelyben 375 színes növénykép is található. Folytatták a társulati kiadványok önálló mutatóköteleinek a kiadását, 1905-ben megjelent az 1841 és 1904 közötti időszak cikkeinek mutatója. 1906-ban Herman Ottónak ítélték oda a Szily emlékérmét.

1908-ban a londoni magyar kiállításon mutatkozott be nagy sikerrel a Társulat. 1909-ben már oly nagy mennyiségű, közreadandó publikáció gyűlt össze, hogy egyelőre a „Természettudományi Közlöny”-t nem havi egy alkalommal, hanem kéthetente adták közre.

Wartha a Természettudományi Társulatban nem csak szakosztályi elnök és társulati elnök volt, hanem nagyszámú általa írt cikkel is segítette a Társulat lapjainak fennmaradását: mintegy félezer cikke jelent meg a Társulat folyóirataiban.

1910-ben az elnöki poszton Lengyel Béla követte.

*

Wartha Vince 1844-ben született Fiumében, felsőfokú tanulmányait Budán végezte a József-Polytechnikumban. 1862-től Zürichben tanult tovább, s az ottani felsőfokú műszaki tanintézet kémiai-technológiai fakultásán szerzett vegyészeti oklevelet 1864-ben. Hazatért, majd tanársegédként dolgozott a budai Polytechnikumban. 1865-ben a heidelbergi egyetemen Bunsen professzor felügyeletével jégkaloriméter-kísérleteket folytatott, ugyanebben az évben tette le doktori vizsgáját, majd újra Zürichbe ment, ahol előbb tanársegédként, majd magántanárként tevékenykedett.

1867-ben visszatért Magyarországra, a József-Műegyetemen helyezkedett el, ahol az 1868/69-es tanévtől az Ásvány- és földtani tanszék vezetője lett. A Vegytani tanszékből kivált Kémiai technológia tanszék élére 1870-ben nevezték ki. Kétszer is megválasztották a Műegyetem rektorává. Első rektorsága alatt dőlt el, hogy az egyetem új helyre kerül, s elévülhetetlen érdemei vannak abban,

hogy a Műegyetem új épületei a XX. század első éveiben átadásra kerültek.

1870 és 1896 között a műegyetemi könyvtár igazgatója is volt. Az egyetemről 1912-ben vonult nyugalomba.

A Magyar Tudományos Akadémia 1873-ban választotta levelező, 1891-ben rendes tagjává. 1908-ban a testület alelnöke volt.

Nem csak a Természettudományi Társulat munkájában vett részt, hanem a Magyar Turista Egyesület elnöki posztját is betöltötte.

Számos szerves kémiai kérdést kutatott, a hazai szenek elemzésével elsőnek határozta meg a gázgyártásban hasznosítható szénfajtákat. Foglalkozott ipari- és ivóvízelemzéssel is. Módszert dolgozott ki a víz lúgosságának, valamint a víz keménységének a meghatározására, az utóbbi, Pfeifer Ignáccal együtt kidolgozott eljárását attól kezdve világszerte alkalmazták. Népszerűsítette a borászati kémiát. Felismerte a fényképezés szerepét a tudományos kutatásban.

Legjelentősebb felfedezése a középkori gubbioi fémfényű lüsztermáz évszázadokon át keresett titkának a megfejtése volt. Az ezzel azonos hatású zománc kikísérletezésével, a Zsolnay család egyik tagjával együtt sikerült létrehozni azt az eozinmázot, amely nemzetközileg is megalapozta a pécsi Zsolnay-gyár hírnevét.

A kerámiaipar nemzetközi hírű szakértőjeként tartották számon, s ebben a minőségében tudott részt venni a faenzai Museo Internazionale delle Ceramiche alapításában.

A Magyar Kémikusok Egyesülete tiszteletére emlékérmet alapított.

LENGYEL BÉLA és elnöki időszaka

Lengyel Béla 1871-ben a Társulat első titkára lett, és ugyanezt a posztot töltötte be ismét az 1887 és 1893 közötti években. 1887 és 1894 között Entz Gézával és Paszlavszky Józseffel együtt szer-

kesztette a „Természettudományi Közlöny”-t, emellett a Társulat 1895-ben megindított „Magyar Chemiai Folyóirat”-ának a szerkesztésében is részt vett, mint a szerkesztőbizottság tagja. A periodika 1–17. kötetében találkozhatunk a nevével, mint aki aktív segítője volt a lap összeállításának. 1904 és 1909 között ő volt a Társulat alelnöke, majd 1910 januárjától 1913 márciusáig a Társulat elnöke.

Lengyel Béla elnökségének első évében indították meg a „Népszerű természettudományi könyvtár” elnevezésű könyvsorozatot, amelyben összesen 19 kötetnyi jelent meg. 1912-ben negyedik alkalommal adták át a Szily emlékérmét, amelyet ebben az évben Eötvös Loránd bárónak ítélte oda a Társulat.

Lengyel elnökségének időszakában jó néhány értékes szakmunka jelent meg gondozásukban, köztük említendő Aujezsky Aladárnak a baktériumokról szóló munkája, és Soddy-nak a rádiumról írt kötete.

Az 1913-as év márciusában elhunyt Lengyel Béla, s az elnöki teendők ellátásával egyelőre az alelnököt, Entz Gézárt bízták meg, majd 1914 februárjában új elnököt választottak, Ilosvay Lajos személyében.

*

Lengyel Béla 1844-ben született Békés vármegyében, középiskolai tanulmányainak befejezése után a Műegyetemen, majd a Tudományegyetemen folytatta tanulmányait, az utóbbi helyen Than Károly tanítványa volt. Ezt követően Than mellett lett ösztöndíjas, majd tanársegéd. 1868-tól két éven át Heidelbergben képezte tovább magát, Bunsen laboratóriumában dolgozott, akinek tanársegéde is volt.

Hazatérve egyetemi magántanár, majd a következő évben rendkívüli tanár lett, feladata volt a kémiai analízis és a gyógyszerkémia tantárgyához tartozó ismeretek oktatása. 1877-től a kémia

professzora lett a Tudományegyetemen akkor szervezett II. Chemiai Intézetében, ahol egyben az intézeti igazgatói posztot is betöltötte. 1885-től dékán volt, az 1895/86-os tanévben pedig a rektori tisztelet töltötte be.

Már 1876-ban az Akadémia levelező tagjává, 1894-ben pedig rendes tagjává választották, 1890 és 1894 között ő szerkesztette az Akadémia megbízásából a „Mathematikai és Természettudományi Közlemények”-et, amely a tudós testület értékes periodikája volt és maradt. 1887 és 1912 között ő volt a Gyógyszerész-gyakornoki Vizsgáló Bizottság elnöke. Emellett több tudományos társaság munkájában is részt vett, köztük említendő a földtannal és a balneológiával foglalkozó tudományos társulat, tagja volt a közegészségügy kérdéskörét koordináló egyesületnek, az Országos Középiskolai Tanáregyesületnek, az Országos Magyar Gyógyszerész-Egylet pedig tiszteleti tagjává választotta. 1896-ban miniszteri tanácsosi címmel tüntették ki.

Nagyszámú szakmai és ismeretterjesztő publikációja jelent meg. Írásaival kapcsolódott a Than által megkezdett analitikai kémiai vizsgálatokhoz, különös tekintettel a gyógyforrások vizének elemzésére. Ez annak az időszaknak kiemelt témaköre volt, kutatásairól hivatalos jelentésekben, akadémiai szakcikkekben, a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlésein, valamint a „Természettudományi Közlöny”-ben is beszámolt. Lipcsei és heidelbergi folyóiratokban is jelentek meg publikációi, valamint az idehaza a külföldiek számára szerkesztett „Mathematische und Naturwissenschaftliche Berichte”-ben.

1871-ben ő fordította le H. E. Roscoe „A vegytan alapvonalai” című munkáját.

Jelentős kutatása volt a gázelegyek színeképeinek vizsgálata s ebben a témakörben jelent meg 1879-ben a „Néhány gázkeverék színeképi vizsgálata” című munkája. Hazánkban ő volt az első, aki radioaktív mérésekkel foglalkozott. 1909-ben jelent meg az „Ásványvizek és iszapok radioaktivitásáról” című kötete. A Társulat

elnökeként el tudta érni, hogy a K. M. Természettudományi Társulat gondozásában 1912-ben jelenjen meg magyar fordításban F. Soddy „A rádium” című munkája, amely a témakör első komoly hazai összefoglalója.

Lengyel elsőként dolgozott ki eljárást fémkalcium nagyobb mennyiségben és tisztán történő előállítására, s ő fedezte fel a szén-szubszulfidot.

Mint említettük, több gyógyvíz elemzését neki köszönhetjük, köztük említendő Herkulesfürdő településen a Szapári-forrás, valamint az Erzsébet-, Lajos- és Herkules-forrás analitikai-kémiai módszerekkel történt elemzése, ezeket a kutatásokat 1887-ben végezte. A következő évben Bihar vármegyében a Félix-fürdő és a Nyárad-szeredai forrás vizsgálatát végezte el. Kutatta a Konyári sóstó összetételét, Csík vármegyében a kászonjakabfalvi forrást, Szepes vármegyében az Emma-forrást, Zólyom vármegyében a Vera-forrást, továbbá a buziási József- és Mihály-forrást. Bereg vármegyében a ploszkói forrást, Borsod vármegyében a tapolcai 3. sz. forrást. Szatmár vármegyében Avasújfalun vizsgálta az ottani 5. sz. forrást, Máramaros vármegyében a Borsabányán található Sándor-forrást, Arad vármegyében pedig a Monyászai-forrást.

A Tudományegyetem korábbi professzoraihoz hasonlóan ő is részt vett a budai keserűvizek vizsgálatában. A felsoroltakon túlmenően több település vizét is vizsgálta, elemezte, köztük említendő Nagykőrös, Cegléd, Arad, Pápa, Nyíregyháza, Rozsnyó, Bátyu, Fülöpszállás, Pánika és Debrecen.

Kutatásairól kisebb, önálló kötetekben is olvashatunk, 1869-ben írt a szulini ásványvíz elemzéséről, 1875-ben a borszéki Boldizsár-kútról, 1881-ben a Mohai Ágnes-forrásról, két évre rá a parádi timsós vízről, s akkoriban (1886-tól) ő készítette a jelentéseket az Ásványvíz Vegyelemző Intézet működéséről. Az egyetemek számára készített kémia tankönyvek szerves kémiai részét ő írta, s kötetet állított össze a kvantitatív kémiai analízis alapjairól is (utóbbi a Természettudományi Társulat gondozásában jelent meg

a „Magyar Chemiai Folyóirat” II. évfolyamának mellékleteként). 1903-ban a Természettudományi Társulat egyik könyvsorozatában kötete adott közre „A chemia néhány fontosabb fogalmáról és törvényéről” címmel. Búzaelemzéssel is foglalkozott, 1886-ban pályadíjat nyert, egyben megjelentette az „Öt jelesebb búzafaj elemzése” című munkáját.

1913 március 11-én hunyt el Budapesten, az Akadémián Ilosvay Lajos tartott fölötte emlékezésedet.

*

A Kis Akadémia

1896 januárjában megalakult egy Egyetemi Asztaltársaság. Korelnöke az akkor 33 éves Winkler Lajos volt. Rendszeresen tartottak megbeszéléseket, szabályokat hoztak, melyeket nagyon szigorúan betartottak. Rendezett szervezeti forma az 1901. június 10-i előadást követő megbeszélésen alakult ki. Több név merült föl a társaság elnevezésére, végül is a Kis Akadémiát választották. (Hivatalosan azonban nem jelentették be az illetékeseknek a társaság megalakulását és alapszabályát.) Rendszeresen vezettek feljegyzéseket az aláírókkal megerősített megjelenésekről. Bár az egyes előadásokon vendégeket is szívesen láttak, a tagságnak határozott feltételei voltak. Tag csak az lehetett, akit valamelyik tag ajánlott, és akit egységesen választottak meg. A Kis Akadémia tagságának nagy rangja volt. Erdély-Grúz Tibor és Lengyel Béla is fontosnak tartotta visszaemlékezésében, hogy Buchböck Gusztáv javaslatára egyszerre választották őket tagnak. A kisakadémikusok közül sokan lettek professzorok, az MTA tagjai, de mindig büszkék voltak a társulati tagságra.

A Kis Akadémia tagságának túlnyomó része orvosi vagy természettudományokkal foglalkozott, de voltak irodalmárok, filozófusok és jogászok is. Egyetlen nő sem volt tagja a társaságnak, bár vendégként szívesen látták őket.

1899 és 1941 között ezer előadásra került sor. Ebből az alkalmából adták ki „*A Kis Akadémia negyvenkét esztendeje az ezredik előadásig*” című könyvet, melyet Bartha István közreműködésével Förster Rezső székesfővárosi fővegyszerész szerkesztett. Bartha István, a gazdag illatszergyáros volt a társulat fő anyagi támogatója. A könyv szinte a teljes történetét adja a Kis Akadémiának, hiszen az néhány nehéz háborús év után teljesen megszűnt.

Nagyon fontosak és népszerűek voltak a tudományos előadások, illetve előadás-sorozatok, melyeket a különböző egyetemi intézet tantermeiben vagy a Gólyavár nagy előadótermében, sokszor pedig a Természettudományi Társulat nagytermében tartottak meg. Az előadások jelentős része nyomtatásban is megjelent, közülük számos a Természettudományi Közönyben. A Kis Akadémia kiadásában 1941-ig 42 jelentős könyvet adtak ki. Az első Rhorer László „Orvosi physikai chemia” című könyve volt 1911-ben.

Támogatta a társulatot Eötvös Loránd is, akinek ekkortájt születtek meg legjelentősebb felfedezései. Sok érdekes történet olvasható róla a jubileumi kötetben. Érdekes alakja volt a Kis Akadémiának az ellentmondásos viselkedésű Winkler Lajos. Egyrészt szinte mindenkit magázott, csak egy-két fiatalkori barátjával volt tegező viszonyban, másrészt a közös vacsorákon vidáman – de magázódva – poharazgatott. Rengeteg történet keringett róla. Ő maga is szívesen anekdotázott, de sok, róla szóló történet igaz volt. Így például egy alkalommal, amikor a szükséges javításokkal kapcsolatban egy minisztériumi tisztviselő látogatást tett a tanszékén és megjegyezte, hogy az egyik sarokból a pókhálókat el kellene távolítani, Winkler komolyan azt válaszolta: Isten mentsen, hiszen azok tartják össze az épületet.

Winkler mindennap késő éjszakáig dolgozott a laboratóriumában, illetve járt a kávéházakba, ahol sokszor az eredményeket vitatta meg munkatársaival. Egyszer értesítést kapott a dékántól, hogy egyetemi előadásai reggel 9-kor kezdődnek. Winkler azon-

nal felkereste a dékánt, azzal tiltakozva, „hogy kilenc órakor én már aludni szoktam”. Valóban ritkán kelt fel tíz-tizenegy óra előtt.

A tagok sokszínűségét mutatja, hogy népszerűek voltak Réthy László, a kiváló történész és numizmatikus, az MTA tagja előadásai, melyek egy részét nem a tudományos előadások sorában, hanem a fehér asztalnál tartotta meg. (Ezekben idézte a kissé szelídített Löwy Árpád-verseket.)

Beck Mihály

(Forrás: Természet Világa, 2012. No. 6.)

ILOSVAY LAJOS és elnöki időszaka

Ilosvay 22 esztendőn át, 1914 februártól 1936 szeptemberéig vezette a Társulatot, s elnökségének első időszaka bizony nagyon nehéz korszak volt. Ez volt az I. világháború és a Tanácsköztársaság, majd a trianoni döntés időszaka.

A tudományos társaságok elég szerény anyagi körülmények között dolgoztak ezekben az években. A „Természettudományi Közlöny”-t – a korábban kéthetente megjelent periodikából – újra havilappá kellett alakítani. Szerencsére 1914-ben még ki tudták adni Herman Ottó egyik legértékesebb munkáját, „A magyar pásztorok nyelvkincese” című kötetet.

1918-ban a hivatalos elvárásoknak megfelelően törölték a Társulat nevéből a „királyi” jelzőt, amelyet később visszahelyeztek, s 1940-ben újra töröltek.

A Tanácsköztársaság idején új személyek irányították a Társulatot, de a 133 nap alatt megjelent folyóirat-számaikat később a Társulat nem tekintette saját hivatalos kiadványának.

1920-ban tovább szűkült a pénzügyi keret, s a korábbi kéthetes, majd havi egy alkalommal megjelenő folyóiratukat egyelőre kéthavi megjelenésű lappá kellett alakítani, az azt követő időszakban

évente átlagosan csak egy szakkönyvet tudtak közreadni. Természettudományi estélyeik 1921-ben ugyan újraindultak, de azok szövegét egyelőre önálló kötetekben nem tudták megjelentetni. A tudományos társulatok 1921-ben együtt vásároltak nyomdai felszerelést, így olcsóbban tudták megjelentetni kiadványaikat, hozzájuk kapcsolódott a Társulat is.

Ilosvay munkáját kezdetben Gorka Sándor segítette első titkárként, 1925-től kezdve pedig Gombocz Endre.

Anyagi helyzetük lassan konszolidálódott, s 1926-ban ismét havilappá alakult a Közlöny, sőt évente egy alkalommal közre tudták adni évkönyvüket is, amelyhez 1933-tól kezdődően csillagászati naptárt is tudtak csatolni. Az évkönyvek részben a Társulat munkájáról, s különböző nemzetközi kongresszusokról számoltak be, részben pedig tudománytörténeti visszaemlékezéseket tartalmaztak.

A Társulat éveken át szorgalmazta, hogy Tihanyban jöjjön létre egy biológiai kutatóintézet, javaslatukat 1927-ben siker koronázta, Klebelsberg minisztersége idején megépült a tihanyi intézet. Ezzel párhuzamosan a Társulaton belül mikrobiológiai szakosztály jött létre, majd hamarosan mezőgazdasági szakosztály is alakult. 1930-tól kezdve az utóbbi szakosztály gondozásában készült a „Mezőgazdasági Kutatások” főcímmel, s „Mezőgazdasági irányú természettudományi kutatásokkal foglalkozó szakfolyóirat és szemle” alcímmel megjelenő társulati periodika. A lapból összesen 17 évfolyamnyi jelent meg. (Gombocz Endre jeles társulattörténeti monográfiájából ez a lap véletlenül kimaradt, így az évfolyamok részletes bemutatása sem szerepel a társulati folyóiratok sorában.)

*

A K. M. Természettudományi Társulat 1927 és 1937 között létrehozott szakosztályai

Mikrobiológiai Szakosztály

1927-ben jött létre.

Első elnöke Preysz Hugó volt, aki ezt a posztot 1938-ig töltötte be. Első alelnöke Aujezsky Aladár volt.

Mezőgazdasági Szakosztály

1929-ben jött létre.

Első elnöke ,Sigmond Elek volt, aki ezt a posztot 1933-ig töltötte be. Első alelnöke Ballanegger Róbert volt.

A Társulat Mezőgazdasági Szakosztálya kiadásában jelent meg az 1928-ban más intézmény által megindított „Mezőgazdasági kutatások. Mezőgazdasági irányú természettudományi kutatásokkal foglalkozó szakfolyóirat és szemle” című periodika. Szerkesztője Szabó Barna volt. A lapból a Társulat 15 évfolyamot adott ki, 1944-ben szűnt meg.

1944-ben megpróbálták ennek folytatásaként közreadni a „Mezőgazdaságtudományi Közlemények”-et, amelynek vezető szerkesztője Mándy György volt, de a háborús időszak miatt a lapból csak az első szám jelent meg 59 oldal terjedelemben.

Csillagászati Szakosztály

1933-ban jött létre.

Első elnöke Wodetzky József volt, aki ezt a posztot 1940-ig töltötte be. Első alelnöke Tass Antal volt.

A Szakosztályhoz kapcsolódott a „Csillagászati Lapok”, amelynek első évfolyama 1938-ban került ki a sajtó alól, s 1944-ig folyamatosan megjelent. A folyóiratot Wodetzky József közreműködésével Detre László és Lassovszky Károly szerkesztette.

1943-ban a Társulat Csillagászati Szakosztálya elhatározta, hogy a Szakosztályon belül egy műkedvelő csillagászati alosztályt

létesítenek. A javaslatot dec. 15-én a választmány is jóváhagyta, az alosztály a következő év januárjában kezdte meg működését 200 taggal, periodikájuk 1944 áprilisában indult „Csillagok Világa” címmel. A lapból 1944-ben három szám jelent meg. (A lapot 1947-ben újraindították.)

Egyetemes Szakosztály

1937-ben jött létre.

Első elnöke Zimmermann Gusztáv volt, aki ezt a posztot 1940-ig töltötte be. Első alelnöke Paál Árpád volt.

*

Folytatódott a korábbi periodikák kiadása, köztük első helyen természetesen a „Természettudományi Közlöny” állt, amelyből 1928-ban havonta 20 ezer példányt nyomtak, sőt hamarosan havonta kétszer, hiszen ismét sikerült megnövelni a lap terjedelmét. Sikeres maradt az „Állattani Közlemények” és a „Növénytani Közlemények”-et felváltó „Botanikai Közlemények” is, valamint a Társulat évkönyvei. Nem véletlen, hogy újabb mutató kiadására került sor, 1929-ben valamennyi folyóiratuk közös mutatója jelent meg.

Ilosvay szorgalmazta a támogatók felkérését, felkutatását, s 1929-ben segítségükkel erősödött meg anyagilag a Társulat, s tudtak megfelelő pénzeszközt biztosítani a jutalomdíjakhoz, emlékérmekhez is.

1930 tavaszán már a Közlöny 1000. száma látott napvilágot. Az 1931-es gazdasági válság ismét csökkentette a folyóiratok terjedelmét, a Közlöny ezt követően ismét csak havi egy alkalommal kerülhetett ki a sajtó alól.

1932-ben sikerült újra kiadni a Szily emlékérmét, akkor Ilosvay Lajosnak ítélték oda.

1933-ban új szakosztály jött létre a Társulaton belül, amely ké-

sőbb az egyik legsikeresebb, s nagyon sok tagot vonzó szakosztály lett, mégpedig a csillagászati, amit kezdetben Tass Antal vezetett.

*

A „Stella” Csillagászati Egyesület

Az 1923-ban önálló egyesületként megalakult Stella 1932-ben beolvadt a Kir. Magyar Természettudományi Társulatba

Az Egyesület alapszabálya szerint fő céljuk „... az ország tudománykedvelő és tudománypártoló nagyközönségével a csillagászatot s a vele rokontudományos törekvéseket megismertetni és megkedveltetni, továbbá a menekült ógyallai Konkoly-alapítványú csillagvizsgáló újjáélesztése ügyét és tudományos színvonalon tartását erkölcsi és anyagi támogatással előmozdítani”.

Az 1923. november 3-i előkészítő közgyűlésén Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter hangsúlyozta a csillagvizsgáló fejlesztésének fontosságát, és a korszerű kutatások érdekében felvetette az 1913-ban megrendelt (akkor még a nagyobbak közé tartozó) 60 cm-es távcső elkészíttetését.

A Stella Csillagászati Egyesület alakuló közgyűlésére 1924. május 21-én került sor. Az Egyesület vezetőségében a tudományos szakemberek mellett bankemberek és nagyiparosok nevével is találkozhatunk.

Az Egyesület 1924-től kezdve adta ki az évente megjelenő, csillagászati adatokat és ismeretterjesztő cikkeket tartalmazó Stella Almanach-ot, 1926-tól pedig a negyedévente megjelenő Stella folyóiratot adták közre.

A gazdasági válság hatására a Stella Egyesület fenntartása egyre nehezebben volt megoldható, s végül úgy döntöttek, hogy 1932-ben a Kir. M. Természettudományi Társulatba olvad be az Egyesület. A Stella Egyesület tagjai az önálló Csillagászati Szakosztály

munkájába kapcsolódtak be. Az 1933-ban megszerkesztett társulati évkönyv címlapján már feltüntették, hogy annak része a Stella Almanach is. A szakosztály periodikája 1938-ban indult, s ez tekinthető a Stella folyóirat szellemi jogutódjának.

*

1934-ben két sikeres kiadványt is közreadtak, az egyik a Gombocz Endre által szerkesztett „Természettudományi lexikon” volt, a másik Jávorka Sándor és Csapody Vera közös munkája, „A magyar flóra képekben”. Utóbbi a későbbi évtizedekben különböző formában többször is megjelent, sőt a Magyar Tudományos Akadémia reprint kiadásban is közreadta. 1935-ben új füzetsorozatot indítottak, pontosabban a régít újították fel, „A természettudományok elemei” sorozatról van szó. Az 1935-ös év sikerkönyve volt Dudichné Vendl Mária és Koch Sándor közös munkája, amelyet a drágakövekről írtak.

1936-ban elhunyt a Társulat elnöke, Ilosvay Lajos, s teendőit egyelőre az alelnökök vették át, majd 1937-ben elnököt választottak, a választás Zimmermann Ágostonra esett.

*

Ilosvay Lajos 1851-ben született Désen, felsőfokú tanulmányait Pest-Budán végezte a Tudományegyetemen, 1874-ben gyógyszerészmester lett, a következő évben pedig a vegytanból doktorált. 1875–76-ban Lengyel Béla mellett dolgozott az egyetemen, majd azt követően több éven át Than Károly tanársegéde volt. 1878-ban kémia-fizika szakos középiskolai tanári oklevelet is szerzett. 1880-tól ösztöndíjasként eljutott külföldi egyetemekre, ahol Heidelbergben Bunsen, Münchenben Baeyer és Párizsban pedig Berthelot mellett dolgozhatott. Utóbbival együtt a magas hőmérsékleten keletkező kettős sókról adott közre tanulmányt a „Comptes Rendus”-ban.

1882-ben tért vissza, de nem a Tudományegyetemen folytatta munkálkodását, hanem a Műegyetemen, ahol az Általános kémiai tanszéken először rendkívüli tanár lett, majd a következő évtől nyilvános rendes tanárként, tehát professzorként dolgozhatott.

1886/87-től az 1891/92-es tanév végéig a Vegyészeti és Egyetemes Osztály dékáni tisztét töltötte be, majd az 1893 őszi kezdődött tanévtől kezdődően az 1898-as tanév végéig az Építészeti és Mérnöki Osztály (illetve: Szakosztály) dékánja volt. Az 1901/02 és 1902/03 tanévben a Műegyetem rektoraként dolgozott.

Az Akadémia 1891-ben levelező, 1905-ben rendes tagjává választotta, 1916 és 1919 között az Akadémia alelnöke volt, 1919-ben igazgatósági tag lett, 1925-től 1928-ig ismét alelnök volt, 1928-ban pedig tiszteleti taggá választották.

A K. M. Természettudományi Társulatnak – mint említettük – 1914-től haláláig volt az elnöke, ellátta a Társulat két periodikájának a szerkesztési feladatait is. A „Magyar Kémiai Folyóirat”-ot 1897-től kezdve szerkesztette, szerkesztői munkáját a kor néhány jelentős vegyész, köztük Fabinyi Rudolf, Zemplén Géza, Buchböck Gusztáv, Pfeifer Ignác, Balló Rezső, Hevesy György (a későbbi Nobel-díjas), Bugarszky István, 'Sigmond Elek és Plank Jenő is segítette. A „Természettudományi Közlöny” szerkesztői teendőit 1906-tól kezdve látta el.

Részt vett az Országos Közegészségügyi Egyesület és a Magyarhoni Földtani Társulat választmányi munkájában is. Tagja volt a képviselőháznak, mint a magyarlápósi kerület képviselője, ahol a Nemzeti Munkapárt programját fogadta el, később, 1927-től az MTA képviselőtestületében lett választott tagja a főrendiháznak (felsőháznak). 1914–17 között a vallás- és közoktatásügyi minisztérium politikai államtitkára volt. Professzorként 1917-ben vonult nyugalomba, de azt követően egészen 1934-ig még irányította műegyetemi tanszéke munkáját. Több mint 50 esztendő telt el a Műegyetemen vezetőként. 1922-ben tiszteletbeli doktorrá avatták.

1901-ben m. kir. Udvari Tanácsosi címet nyert, 1916-ban meg-

kapta a Lipót-rend középkeresztjét, 1917-ben pedig a Ferenc József-rend nagykeresztjével tüntették ki. Elnyerte a Magyar Érdemkeresz I. Osztályú kitüntetését is.

Legmaradandóbb szakmai érdeme az első iatrospecifikus kém-szer feltalálása. 1889-ben javasolta az α -naftilamin és szulfanilsav elegyét a nitrit ion kimutatására. Az érzékenységben máig is alig felülmúlt reagens Griess-Ilosvay reagens néven vonult be az analitikai világirodalomba. Később ezt nitrit és redukció után, nitrát mennyiségi meghatározására is alkalmazta. Több szerves gyök kimutatására is ajánlott új reagenseket. Vizsgálta azt a kérdést, hogy Bunsen-láng égésekor keletkezik-e ózon, tartalmaznak-e az égéstermékek hidrogén-peroxidot vagy salétromos savat, és megállapította, hogy vas katalizálja a nitrogén és oxigén egyesülését.

Könyvei közül „A chemia alapelvei” 1888-ban jelent meg, a szerves kémiáról szóló speciális jellegű bevezető munkája pedig 1905-ben. Sokat foglalkozott kémiai feladatok népszerűsítésével is. Ő is elvégezte több forrásvíz kémiai elemzését, köztük említendő a buzási József-forrás (1876), a luhi Margit-forrás (1878), tanulmánya jelent meg a torjai Büdös-barlang levegőjének kémiai és fizikai vizsgálatáról 1885, a budapesti világítógáz kémiai analíziséről (1880) és a levegőben égéskor keletkező nitrogéntartalmú melléktermékek mennyiségi meghatározásáról (1893). 1898-ban értékes tanulmányt adott közre a Balaton vizének kémiai viszonyairól, 1911-ben pedig részt vett a Balaton-melléki kőzetek, vizek és gázok kémiai elemzését végző szakemberek munkájában.

Több egykori tudóstársáról ő tartott megemlékezést a Magyar Tudományos Akadémián, köztük említendő egykori professzora, Berthelot, aki tagja volt Akadémiánknak is, s megemlékezett Than Károly, Lengyel Béla, Semsey Andor, Wartha Vince, id. Szily Kálmán és mások munkásságáról.

1936. szeptember 30-án hunyt el Budapesten, az Akadémián Zimmermann Ágoston tartott fölötte emlékbeszédet, de megemlékeztek róla a földtan tudósai, a Vegyészeti Gyárosok Országos

Egyesületének tagjai, és természetesen a Természettudományi Társulat vezetői, tagjai is.

ZIMMERMANN ÁGOSTON és elnöki időszaka

1917 és 1934 között Zimmermann Ágoston a Társulat Állattani Választmányának tagja volt, 1926-ban választották a Társulat Állattani Szakosztályának elnökévé, s vezette a szakosztályt 1929-ig, ekkor munkáját Csiki Ernő vette át. 1935-ben és 1936-ban a Társulat alelnöke volt, 1937-től kezdődően töltötte be az elnöki posztot. A Társulat egyik periodikájának, az „Állattani Közlemények”-nek 1926-tól kezdődően volt az egyik szerkesztője, munkáját Soós Lajos segítette. Zimmermann ezt a feladatot az 1934-es év végéig látta el. A „Természettudományi Közlöny” egyik szerkesztője is volt 1936-tól kezdődően. A lapot Gombocz Endrével, Mágócsy-Dietz Sándorral, Szabó Patay Józseffel és másokkal együtt szerkesztette.

Zimmermann Ágoston elnökségének idején, 1938-ban indult meg a Társulat újabb periodikája, „Csillagászati Lapok” címmel, amelyet Detre László és Lassovszky Károly szerkesztett. Ugyanabban az évben egy valóban szép kiállítású, sok-sok családhoz eljutó könyvsorozatot indított a Társulat „A természet világa” főcímmel. Az album-méretű kiadványok az élő természet valamenynyi ágát bemutatták. Szintén ebben az évben jelent meg „Az emberi test szerkezete, működése, egészsége és betegségei” című társulati kiadvány, amely mintegy 800 oldal terjedelmű volt. És ugyancsak az 1938-as év eredménye, hogy 12 népszerűsítő művet a Társulat az Egyetemi Nyomdával közösen adott ki, a nyomda magára vállalta a terjesztés feladatait, s így közösen sikerült sok-sok hívet szerezniük a reáliáknak.

1940-ben jelent meg a Társulat gondozásában „Az élet intézői” című munka, továbbá a „Tiszaparttól Alaszkaig” című kötet, utób-

bi Kol Erzsébet munkája. Ugyancsak 1940-ben látott napvilágot két csillagászati mű, az egyik Dezső Lóránt „A csillagok energiaforrásai” című kötete, a másik Wodetzky József tudományegyetemi professzor „Csillagos esték” című kötete.

Az 1941-es év jubileumi év volt, a Társulat ekkor ünnepelte centenáriumát, s jelentette meg Gombocz Endre majd’ 500 oldalas történeti visszaemlékezését. Az ünnepi díszülésről jó néhány újság és folyóirat is beszámolt, s az 1942-es társulati évkönyv is részletesen szólt az ünnepségekről.

*

1941-ben jelent meg a Társulat gondozásában az azóta is a művelődéstörténészek és technikatörténészek által sokat idézett kötet: Lohr Ferenc „A filmszalag útja” című munkája. Ehhez a műhöz is jól kapcsolódott a neves középiskolai fizikatanár, Vermes Miklós és kollégája, Fári László „Korszerű fényképezés” című kötet. Az evangélikus gimnázium nemzetközileg is elismert tanára volt a fizikatörténettel is foglalkozó Mikola Sándor, aki a Társulat gondozásában jelentette meg nagy monográfiáját „A fizikai megismerés alapjai” címmel. Ugyanebben az évben íródott Husz Béla „Beteg növény és gyógyítása” című kötete. Tangl Harald professzor értékes, s napjainkig jól használható kézikönyvet írt a Társulat számára „A táplálkozás” címmel.

1942-ben Péntes Antal „Budapest élővilága” címmel jelentetett meg munkát a Társulat gondozásában, s ugyanabban az évben két neves tudós, Sebestyén Olga és Entz Géza adott ki hasznos kötetet „A Balaton élete” címmel.

1943-ban alakult meg a műkedvelő csillagászati alosztályuk, hiszen – mint említettük – ekkoriban számos híve volt az amatőr csillagászati tevékenységnek. 1943-ban kiállítóként vettek részt az országos Szaksajtó Kiállításon, s erre az évre készült el a társulati

kiadványok addigi legnagyobb mutatója, több mint 600 nyomtatott oldal terjedelemben.

A következő év tavaszán Zimmermann Ágoston lemondott az elnöki posztról (még elnöksége idején adta nyomdába a Zimmermann Gusztávval együtt írt „A házimacska” című munkáját, amely a Társulat gondozásában jelent meg), s helyette a Társulatot egy éven át Mauritz Béla vezette elnökként.

A Társulat 1941-ben Szily Kálmán-éremmel tüntette ki Zimmermann Ágostont.

*

Zimmermann Ágoston 1875-ben született Mórton, állatorvos lett, majd 1896-tól az Állatorvosi Akadémián dolgozott tanársegédként, később segédtanárként, s 1903-ban szerezte meg doktori fokozatát. 1910-ben lett magántanár, s ekkor nyert kinevezést az Állatorvosi Főiskola Anatómiai tanszékére professzorként, ahol az anatómia mellett a fejlődéstant is ő adta elő. 1933-ban rektor is volt.

1901 és 1907 között a Magyar Országos Állatorvos Egyesület titkára volt, s ugyancsak titkárként működött közre az 1905-ben Budapesten megrendezett VIII. Nemzetközi állatorvos-kongresszuson.

Ezzel párhuzamosan a Tudományegyetemen 1911-ben magántanár lett az emlősállatok összehasonlító anatómiájának témakörében. 1907-ben tanulmányutat tett a bécsi, a berlini, majd a giesseni egyetemen. 1913-ban a nápolyi zoológiai állomáson összehasonlító anatómiai vizsgálatokkal foglalkozott. A Tudományegyetemen az 1932/33-as tanévben – professzori címmel, Méhely Lajos nyugalmába vonulásától Dudich Endre megbízásáig – az Általános állattan és összehasonlító bonctan tanszék vezetését látta el.

1922-ben választották az Akadémia levelező, 1934-ben rendes tagjává, 1942-ben pedig tiszteleti tag lett.

Az állatorvosi tanintézetben Nádaskay Béla tanszékének örököse volt, egyben 1909 és 1917 között ő vezette az intézmény könyvtárát, s állította össze annak szabályzatát. Az „Állatorvosi Lapok” szerkesztője volt 1914–1927 között, emellett Rázt István-nal együtt szerkesztette a „Közlemények az összehasonlító élet- és kórtan köréből” elnevezésű folyóiratot. Állandó külső munkatársa volt a berlini és a bécsi állatorvosi periodikának.

Az 1939/40-es tanévben az Állatorvosi Főiskola már a Műegyetem részeként működött, s abban a tanévben ő volt az egész intézmény rektora.

1893-ban pályadíjat nyert az „Adalék a bendő szövettanához” című tanulmányával. 1902-ben a lovak polydaktyliájáról értekezett, a következő évben „Adatok az unguaták pártájának anatómiájához” címmel jelent meg tanulmánya. Érdekes kultúrtörténeti írása az 1906-ban közreadott „A patkó eredetéről, vonatkozással az Árpád-ház-korabeli magyar leletekre” című publikációja. 1908-ban magyarul és németül is megjelent „Az Ehrlich-féle durvaszemcsés, ú. n. hízósejtek előfordulása a tengeri malacz (*Cavia cobaya*) egyes szerveiben” című dolgozata. 1909-ben újabb pályadíjat nyert az „Adatok a szarvasmarha tejmirigyének anatómiájához, különös tekintettel a magoszlási alakokra” című tanulmányával. 1910-ben „Corpora amylacea-hoz hasonló képletek a szarvasmarha tejmirigyében” címmel értekezett, 1911-ben pedig nagyobb kötetet jelent meg „Anatomiai gyakorlatok háziállatokban. Az anatomia repertoriuma a nemzetközi állatorvosi anatómiai műszavakkal” címmel. Ugyanebben az évben önálló kötete adott közre „A tejmirigy összehasonlító anatómiája” címmel. 1912-ben jelent meg „Patkolástan” című munkája, amely a Földművelésügyi Minisztérium kiadványa volt. Újabb pályadíjat nyert az „Adatok a kérődzők gyomrának összehasonlító anatómiájához” című művével. 1913-ban népszerűsítő jellegű munkát adott közre a lópata ápolásáról, s egy újabb művelődéstörténeti dolgozata látott napvilágot 1913-ban „A lovaszszobrok lovai. Adatok a ló plasztikus ábrázolásához” címmel.

Professzorként az alábbi nagyobb szakkönyvei jelentek meg: 1917-ben fejlődéstana és a házinyúl természetrajzáról és hasznosításáról írt munkája, 1920-ban és 1923-ban pedig a „Háziállatok anatómiája” című műve. A művek elemzői egyhangúlag megállapították, hogy Zimmermann Ágoston legfőbb érdeme, hogy oktatói munkája mellett az anatómiát, az egyszerű leíró kereteken túlmenően az értekező tudomány szintjére emelte.

Tudóstársai és tanítványai szerint sokoldalúságára jellemző, hogy oktatótevékenysége az állatorvosképzésen kívül kiterjedt az agrár-felsőoktatás és a tanárképzés területére is. Intézetvezetőként az anatómiai gyűjteménytár nemzetközi sikert arató fejlesztését és doktoranduszok munkájának irányítását, valamint az oktatás példamutatóan magas szintre emelését tartotta szem előtt. Tantermi előadásait és bonctermi demonstrációit legendás hírnév övezte.

Több kiadásban megjelent tankönyvein kívül a házinyúl, a házimacska, a tengerimalac, valamint a laboratóriumi kísérletek céljaira felhasznált állatok anatómiáját ismertető könyveivel külföldön is nagy sikert aratott. A házinyúl természetrajzáról 1927-ben jelent meg munkája, újabb fejlődéstani feldolgozása 1930-ban látott napvilágot, a háziállatok élettanáról és anatómiájáról Zimmermann Gusztávval együtt értekezett 1941-ben és együtt készítették el a „Háziállatok anatómiájának kézi atlasza” című munkájukat. Ugyancsak kettejük közös munkálkodásának eredménye az 1944-ben megjelent „A házimacska” című kötet, amelyet fentebb már említettünk. Zimmermann Ágoston a II. világháború utáni években vetette papírra háromkötetes nagy munkáját a tengerimalacról, amely 1948-ban került ki a sajtó alól.

1946-ban vonult professzorként nyugalomba, de tudományos munkáját 1963-ig folytatta a főiskolán. 1957-ben Kossuth-díjjal tüntették ki. 1962-ben az Állatorvostudományi Egyetem tiszteletbeli doktorává választották.

1963. október 6-án hunyt el Budapesten, az Akadémián Szen-
tágothai János emlékezett munkásságára, az állatorvosok közül

pedig Kovács Gyula tartott fölötte emlékbeszédet. A „Természettudományi Közlöny”-ben 1963-ban jelent meg róla megemlékezés. Hálás tanítványai születésének 100. évfordulóján szobrot, szülőházán emléktáblát állítottak tiszteletére; szülőhelyén köztéri szobor is őrzi emlékét.

MAURITZ BÉLA és elnöki időszaka

Az olvasók érzékelik, hogy egy nagyon nehéz korszakban vette át a Társulat elnöki posztját Mauritz Béla, aki szomorú kötelességnek volt eleget tenni 1944. május 26-án, hiszen hozzá kellett járulnia ahhoz, hogy a rendeletek értelmében a Társulat zsidó származású tagjainak a tagságát megszüntessék. A feljegyzések szerint az 1944. februári 14 ezer fős tagság lélekszáma mintegy ötszázal csökkent.

1944 áprilisában megindult a csillagászok folyóirata „Csillagok Világa” címmel, új lapot indított a mezőgazdasági szakosztály is „Mezőgazdasági Közlemények” címmel, s folytatódott a „Természettudományi Közlöny”, valamint a zoológusok, botanikusok és vegyészek folyóiratának kiadása is. 1944-ben Mauritz Béla volt a „Természettudományi Közlöny” főszerkesztője.

1944-ben még néhány értékes ismeretterjesztő munka került ki a sajtó alól, ezek között említendő Gaál István „Szép magyar tájak”, valamint Cholnoky Jenő „A barlangokról. A karsztjelenségek” című kötete. Eötvös Loránd munkásságának egyik folytatója, Renner János könyvet írt „A fizika elemei” címmel, ez is 1944-ben jelent meg.

A háborús hónapok alatt természetesen nem működött a Társulat, 1944. december 28-án magyar katonákat szállásoltak el a Társulat székházában, közülük többen 1945 januárjába szovjet fogságba estek. Az ostrom idején bombatalálat érte a székházat, komoly károk keletkeztek. A Társulat öt hónapnyi kihagyás után, 1945. március 3-án igyekezett folytatni munkáját, május 17-én választmányi

gyűlést tartottak, július 5-én közgyűlést. A közgyűlésen Gróh Gyulát választották a Társulat elnökévé, a Szily emlékérmét pedig Szent-Györgyi Albertnek ítélték oda. Döntöttek arról is, hogy a Társulat új főcímmel fogja újraindítani patinás periodikáját.

*

Mauritz Béla 1881-ben született Kassán, Budapesten tanult vegy-tan-természetrájs szakon, Eötvös-kollégista volt. 1902-ben doktorált, majd a Tudományegyetem Ásvány- és kőzettani tanszékén Krenner József tanársegédje lett. Ekkor tanári diplomát is szerzett, mégpedig 1905-ben, s azt követően a jeles mecénás, Semsey Andor jóvoltából öt éven át külföldi egyetemeken gyarapíthatta tudását. Eljutott Heidelbergbe, Lipcsébe, Drezdába, Bécsbe.

Hazatérve a Tudományegyetemen helyezkedett el, először tanársegéd volt, majd adjunktus, 1911-ben pedig magántanári fokozatot szerzett a Műegyetemen. Három évre rá a Tudományegyetemen rendkívüli tanárrá nevezték ki, 1915-ben pedig az Ásvány- és kőzettani tanszék professzora lett, s itt dolgozott 1949-ig. Az 1943/44-es tanévben ő volt az egyetem rektora.

1913-ban választották az Akadémia levelező tagjává, 1923-ban lett rendes tag, 1935 és 1946 között igazgatósági tag, 1942-ben pedig tiszteleti tag lett, de 1949-ben ettől megfosztották, sok más tudós társával együtt, majd négy évtizedre rá az Akadémia rehabilitálta.

1937-től ő szerkesztette az Akadémia megbízásából a Matematikai és Természettudományi Értesítőt. A Magyarhoni Földtani Társulatnak két cikluson át, 1923 és 1932 között elnöke volt. Nyugalomba vonulása után a Magyar Állami Földtani Intézetben folyó kőzettani, bányatelepítési és bányaművelési kutatásokban vett részt, s dolgozott a Magyar Nemzeti Múzeum Ásvány- és Kőzet-tárában is.

Számos ásványleírást készített, majd kutatta a hazai mélységi

és kiömlési kőzetek petrográfiáját. Az alkáli kőzetekkel foglalkozva több tanulmányt írt az erdélyi eleolitszienitekről. Feldolgozta a Fruska Gora trachitjeit és a Báni-hegység eruptívumait, vizsgálta a Mecsek vulkanitjait. További vizsgálatai a hazai bazaltokra, különösen a dunántúliakra irányultak, feldolgozta továbbá a bazaltüregek zoolitjait. Hazánk legnagyobb bazaltvulkáni területén, a Bakony–Balaton-felvidék vulkáni területen, a kőbányászat megindulásával kezdődhetett meg a bazaltok üregkitöltő ásványainak és kőzetzárványainak kutatása. Ehhez kapcsolódott Mauritz Béla is, s tudóstársaival együtt végzett kutatásai eredményeként számos új ásványfajjal bővült a Balaton-felvidék egyes lelőhelyeinek addig megismert ásványtársulása.

Kutatásai alapján írt önálló kötetet a Mátra hegység eruptív kőzeteiről 1909-ben, s az egyetemeken kézikönyvként használt „Kőzattan (petrológia)” című munkája 1941-ben jelent meg. A Vendl Aladárral közösen készített kétkötetes ásványtana pedig 1942-ben került ki a sajtó alól. Értékes ismeretterjesztő munkája a Schmidt Sándorral közösen írt kristálytan-története, valamint – a Természettudományi Társulat 1939-ben megindított, „A természet világa” elnevezésű nagy könyvsorozatának a részeként – „A Föld és a tenger” címmel általa szerkesztett áttekintő jellegű kézikönyv.

1971. február 15-én hunyt el Budapesten. A Tudományegyetemen nemrégiben tiszteletére tantermet neveztek el róla.

A földtan tudósai több alkalommal is megemlékeztek munkásságáról: 1971-ben például Sztrókay Kálmán – aki Mauritz mellett volt tanársegéd – írt róla részletes visszaemlékezést a „Földtani Közlöny”-ben, majd a „Földtani Tudománytörténeti Évkönyv”-ben 1980/81-ben, s később 1982-ben ismét a „Földtani Közlöny”-ben. A Magyar Természettudományi Múzeum gondozásában 1981-ben megjelent „Fragmenta Paleontologica Hungarica” tizedik kötete közöl megemlékezést róla. Az Akadémiai Kiadó „A múlt magyar tudósai” sorozatban önálló kötetet szentelt munkássága bemutatására, a művet Nagy Béla írta. A kötet közreadásakor így

emlékeztek rá: „Professzori tevékenysége meghatározó volt. Tanítványai emlékezetébe oly mélyen bevésődtek személyiségének vonásai, hogy halála óta éves rendszerességgel megemlékeznek róla összejöveteleiken. Életműve, amellyel megajándékozta a magyar földtudományt, örökre kijelölte helyét a tudomány művelőinek és oktatóinak legnagyobbjai közt.”

GRÓH GYULA és elnöki időszaka

Gróh Gyula elnökségének idején, 1945. szeptember 25-én érkezett meg az engedély, hogy a „Természettudományi Közlöny” ezt követően „Természettudomány” címmel jelenjen meg, havi 32 nyomtatott oldal terjedelemben. Meg is tervezték a lapot, s az 1946 januárjában megindult.

A könyvnyomtatást még az 1945-ös év őszén sikerült újjászervezni, ekkor jelent meg Soó Rezső növényföldrajza, és Erdei László „Minőségi kémiai analízis”-e.

Az 1946 januárjától megindult „Természettudomány” című lapot Rapaics Raymund szerkesztette, s az folyamatosan hírt adott a Társulat fizikai, csillagászati, kémiai, biológiai, növénytani és állattani szakosztályának a munkájáról.

Ebben az időben már szó volt arról, hogy az országban megindult szabadművelődési gondolatkörhöz, egyben az iskolán kívüli népművelési akciókhoz a Társulat is kapcsolódni fog, s lényegében e célt szolgálta az 1946. december 1-jén megindított új periodikájuk, az „Élet és Tudomány”. A lapalapító Szent-Györgyi Albert volt, s így azonnal felfigyelt a tudományos világ erre a kiadványra. Elfogadták az egyik akkori központi szlogent is „Munkások a tudományért – tudósok a munkásokért”, s ezt a lap alcímeként jelentették meg.

1946-ban jelent meg a Társulat gondozásában az egyetemisták számára is hasznos „Atomok és molekulák” elnevezésű összefoglaló munka, Erdey-Grúz Tibor tollából.

1947-ben – tehát még Gróh elnökségének idejében – újra kiadták a Szily emlékérmét, ekkor Rapaics Raymundnak ítélték oda.

A Társulat megkezdte új alapszabályainak kidolgozását is, amelyet már az 1948. augusztus 25-én megválasztott új elnök, Novobátzky Károly idejében tudtak bevezetni.

*

Gróh Gyula Esztergomban született 1886-ban, a gimnáziumot a kassai és a rozsnyói premontrei gimnáziumban végezte, s közben elvégezte a felsőipariskola vegyészeti szakosztályát is. A család nehezen tudta az iskolai képzéséhez szükséges anyagi alapot előteremteni, s középfokú tanulmányait megszakítva kenyérkereső tevékenység után kellett néznie, ezzel párhuzamosan igyekezett tanulmányait befejezni. 1904-ben az Ampelológiai Intézetben volt napidíjas vegyész, s munkája mellett iratkozott be 1905-ben a Tudományegyetemre. 1906-ban az Állatéletteni és Takarmányozási Kísérleti Állomáson dolgozott, ugyancsak egyetemi tanulmányai mellett. A Tudományegyetemen vegyészként 1908-ban doktorált. 1911-ben a Földművelésügyi Minisztérium ösztöndíjával került Berlinbe, ahol W. Nernst mellett fizikai-kémiai ismereteit bővíthette, sőt Zuntz professzor jóvoltából biokémiával is foglalkozhatott.

Ezt követően 1914-ben az Állatorvosi Főiskolára nyert kinevezést, 1915-ben Karlsruhe-ban dolgozhatott, megbízták a megüresedett Vegytani tanszék irányításával. 1917-ben kinevezték a kémia professzorává, s itt dolgozott 1934-ig. 1922-ben egyetemi magántanár lett a kémiai mechanika témakörében a Tudományegyetemen.

1935-ben átment a Műegyetemre, mert professzori kinevezést kapott az Általános kémiai tanszékre. 1937-ben mégis a Tudományegyetem meghívását fogadta el, ugyancsak professzori rangban, ahol a Kísérleti és Fizikai-kémiai Intézet igazgatója lett (ide kapcsolódtak a radiológiai kutatások is). Az intézetet később át-

szervezték, s Gróh már mint az Általános Kémiai Intézet vezetőjeként vonult nyugalomba 1950-ben. Itt a kísérleti kémia és a fizikai kémia tantárgyakat oktatta.

Ezt követően az Országos Gabona- és Lisztkísérleti Állomás tudományos tanácsadójaként működött.

A Magyar Kémikusok Egyesületének 1942-ben, s mint említettük, a Természettudományi Társulatban 1945-ben lett az elnöke.

Móra László írja: „De nemcsak a tankönyvirodalom terén, hanem az oktatás szervezésének területén is igyekezett a munkát javítani. Midőn tevékenységét az egyetemi bölcsészettudományi karra tette át, első észrevétele az akkor még fennálló, ún. »tanszabadság« helytelen értelmezéséből deriválódó tanulási szervezetlenség és ennek eredményeként mutatkozó igen fogyatékos tudás megállapítása volt. Hiszen ekkortájt a hallgató, legalábbis elvben, egyetlen kollokvium vagy vizsga letétele nélkül juthatott el a doktori szigorlatig. A bajok kiküszöbölésére – elsősorban saját szakmáját szem előtt tartva – az egyetemi vegyészképzés korszerűsítésére törekedett. Széki Tibor kollégájával együtt sürgette a kollégiumok és gyakorlatok kötelező előírását, valamint a kötelező vizsgarendszer bevezetését. Noha a vegyészképzés reformjára irányuló törekvések akkoriban csak nehezen jutottak előre, annál nagyobb örömmel láthatta, hogy a háború befejezése után az általa is fontosnak ítélt reform az ellenkezés helyett hivatalos programmá vált, szélesebb körben és nagyobb perspektívában valósult meg, mint ezt valaha remélni lehetett volna.

Az egyetemi pálya azonban annak művelőire nemcsak oktatósi, hanem tudományos, kutatási kötelezettségeket is ró. Gróh Gyula a tudomány művelése terén is maradandót alkotott, minek letéteményese száznál több tudományos dolgozata, valamint az a körülbelül hatvan disszertáció, amely vezetése és irányítása alatt készült.”

Tudományos kutatásai három nagy szakterületre terjedtek ki: az egyik volt a radioaktivitás, a másik a reakció-kinetika, a harmadik

pedig a fehérjék kémiai szerkezetének kutatása. Tudós kollégája, Hevesy György a vele együtt megkezdett, s a radioaktív indikáció módszerének az ionok öndiffúziójának olvadt fémolomban történő meghatározására vonatkozó vizsgálatáért, s magának a radioaktív indikáció módszerének a kigondolásáért kémiai Nobel-díjat kapott. Nyugodtan állíthatjuk, hogy ennek a díjnak Gróh Gyula is részese volt, hiszen ez volt a nyomjezési technikának az első metallográfiai alkalmazása. Gróhnak már 1921-ben dolgozata jelent meg „Radioaktivitás és az atomok szerkezete” címmel, 1935-ben pedig „Atomrombolás, elemátalakítás” címmel adott ki szakkönyvet.

Fehérje-kutatásai során kidolgozta a mikrobiológiában az aminosav-racemizáció meghatározási módszerét. 1937-ben jelent meg a „Fehérjék, vércsoportok” című munkája. Ezek kapcsán lett szerkesztőbizottsági tagja az Excerpta Medica elnevezésű periodikának.

Számos alapmű, egyetemi tankönyv közreadása kapcsolódik a nevéhez, ezek sorában említendő az „Általános kémia”, a „Szervetlen kémia” és a „Szerves kémia”. Ezekből a tankönyveiből három-négy kiadás is napvilágot látott, s volt olyan is, amelyik német, olasz és török nyelven is megjelent. A tudós világ nagy elismeréssel fogadta a közreműködésével 1940-ben megjelent „Fizikai kémia” című tankönyvet. Népszerűsítő munkája volt az 1940-ben közreadott, kollégáival együtt írt „A kémia és vívmányai” című kézikönyv, amelyet a Természettudományi Társulat jelentetett meg, valamint a „Bepillantás a kémiába” című műve (1949).

Az Akadémia 1925-ben választotta levelező, 1936-ban rendes tagjává, s tagja volt a Szent István Akadémiának is.

1952. február 23-án hunyt el Budapesten. A Magyar Kémikusok Egyesülete, az Akadémia és a Természettudományi Társulat is megemlékezett munkásságáról. 1986-ban a „Magyar Tudomány”-ban Lengyel Béla emlékezett az egykori neves professzor életművére. A következő évben Móra László részletesen elemezte a „Magyar Kémikusok Lapjában Hevesy György és Gróh Gyula egy-

kori együttműködésére vonatkozó adatsorokat, dokumentumokat. Ezekből kitűnik, hogy a Svéd Királyi Akadémia Gróh Gyulától is javaslatot kért egykoron: kit ajánlana a kémiai Nobel-díjra. Ő 1939. január 2-án Hevesy Györgyöt terjesztette fel, ez a felterjesztés 1987-ben, tehát 50 évre rá nyilvánosságra is került, s az iratokból kitűnik, hogy magát Hevesyt 1924 és 1936 között hét alkalommal javasolták kémiai Nobel-díjra, amelyet – a háborús időszak miatt – aránylag későn ítélték oda számára. Ő nyerte el az 1943-as év kémiai Nobel-díját, amelyet 1944-ben nyújthattak át neki „A kémiai folyamatok kutatása során az izotópok indikátorként való alkalmazásáért”. És ebben a történetben bizony fontos indikatori szerep jutott Gróh Gyulának is, ahogyan az Móra László másik, 1996-ban megjelent nagy ívű tudományos munkájából is kitűnik, ebben még részletesebben volt módja feldolgozni Gróh Gyula tudományos kutatásait.

NOVOBÁTZY KÁROLY és elnöki időszaka

Miután 1948-ban elfogadták az új alapszabályokat, a gyakorlatban is igyekezett megvalósítani Novobátzky Károly társulati elnök és Tasnádi Kubacska András társelnök. Ennek része volt, hogy a Társulat nem csak ismeretterjesztő előadásokat tart, hanem előadóképzést is indít.

1948-ban jelent meg a Társulat gondozásában Requinyi Géza „Borászat” című munkája 234 oldal terjedelemben. Ez a kötet tekinthető a Természettudományi Társulat 1872-ben megindított értékes tudományos ismeretterjesztő sorozata zárókötetének, az ezt követő években már a napi politika determinálta munkák jelentek meg társulati kiadásban, többnyire füzetsorozatok formájában. Aztán szerencsére a Társulat visszatérhetett a valós tudományok értékeit közlő társadalomtudományi és természettudományi kötetek közreadásához.

1949-ben központi folyóiratuk neve ismét változott, s a három évfolyamot megért „Természettudomány” 1949 januárjától „Természet és Technika” főcímmel jelent meg, egészen 1953 novemberéig.

1949 márciusában Novobátcykot az elnöki poszton Csűrös Zoltán váltotta, míg az új társelnök Vadász Elemér lett.

*

Novobátczy Károly 1884-ben született Temesvárott. Középiskolai tanulmányait szülővárosában végezte, és mindig szívesen emlékezett matematika tanárára, Privolszky Alajosra, aki nagy hatással volt rá. Ebben az időben a matematikai versenyfeladatok megoldása is érdekelte. Tanulmányait Budapesten folytatta Eötvös-kollégistaként a Tudományegyetem matematika-fizika szakán, ahol 1906-ban szerzett középiskolai tanári oklevelet. Az egyetemen a kísérleti fizika professzora Eötvös Loránd volt, Novobátczy nagyon tisztelte Eötvös szellemiségét és problémamegoldó gondolkodását. Matematika tanárai is az egyetem kiválóságai voltak: Kürschák József, König Gyula és Beke Manó.

80. születésnapján így emlékezett vissza kollégiumi éveire: „Még ma is szerencsémnek tartom, hogy egyetemi tanulmányaimat a volt Eötvös József Kollégium növendékeként végezhettem. Még fülemben cseng Bartoniek Géának, az akkori igazgatónak feledhetetlen szózata: Mindenki, aki ezt a küszöböt átlépi, vegye tudomásul, hogy élethossziglan frigyét kötött a tudománnyal. Szentségtörésnek számított, ha valaki lazább felfogással nem tekintette életcéljának a tudomány művelését.”

Ezt követően vidéken volt középiskolai tanár, majd 1919-ben Budapestre került, s a Kölcsey Ferenc Gimnáziumban tanított 1945-ig. Akkor hívták meg a Tudományegyetemre, ahol az Elméleti Fizikai Intézet vezetője lett. Iskolalapító tudósnek tekinthetjük őt, hiszen az elméleti fizikának nemzetközileg is elismert műhelyét hozta létre, s tanítványai a világ számos helyén elismert szakembe-

rekké lettek, akik a nemzetközi kongresszusok méltó résztvevői is voltak. Lényegében valamennyi hazai elméleti fizikai kutatás az ő tanszékén indult, az ő szellemiségét követte. Tanszékének keretében akadémiai kutatócsoport is létrejött, ahol egy új kutatási témával kezdtek foglalkozni, mégpedig az elméleti részecskefizikával.

Több tudományos társaság munkájában is részt vett, a fizikusok nesztora, segítője volt, az Eötvös Loránd Fizikai Társulat örökös tiszteletbeli elnökévé választotta. 1947-ben lett az Akadémia levelező tagja, 1949-ben rendes tag, 1949 és 1958 között az MTA elnökségi tagja volt, 1958 és 1967 között a tudós testület al-elnöke. 1949-ben és 1953-ban Kossuth-díjjal tüntették ki. 1966-tól kezdve tagja volt a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának.

1964-ben, 80. születésnapja alkalmából tiszteletére emlékkönyvet adtak ki. Tudományos kutatásai középpontjában a relativitáselmélet, az elektrodinamika és a kvantummechanika állt. Ezt írta: „Meg vagyok győződve, hogy századunk elméleti fizikájának két legragyogóbb gondolata egyfelől Heisenbergnek az a felismerése, hogy minden fizikai mennyiséghez megfelelő operátor rendelőd, másfelől Einsteinnek az a megállapítása, hogy gravitációs erő a szó mechanikai értelmében nincs, hanem a jelenlevő tömegek által görbített tér-időben a testek tiszta tehetetlenségi mozgást végeznek.”

Egyik tanítványa, követője, Nagy Károly professzor írta a Novobátsky Károlyról szóló visszaemlékezésében: „A relativitáselmélet egész életében érdekelte. Meg kell említeni egyik szép eredményét, amelyre élete vége felé úgy emlékezett, mint a legértékesebb munkájára. Ez az elektromágneses tér dinamikájának mélyebb megértését teszi lehetővé szigetelő közegekben. Az elektromágneses tér energiáját és impulzusát magába foglaló energia-impulzus-tenzort határozta meg átlátszó szigetelőekben. A probléma még a huszadik század első évtizedében vetődött fel, és több, mint félévszázadig vita tárgyát képezte. A tenzornak No-

vobátcy-féle egyértelmű levezetése eldöntötte a vitát, és olyan nagy fizikusokat is, mint a Nobel-díjas Igor Tamm, korábbi nézetének megváltoztatására bírta.

A kvantumelmélettel kapcsolatban is több értékes, alapvető dolgozata jelent meg. A kvantumelektrodinamikai dolgozata például méltán váltott ki nemzetközi elismerést, hiszen azon a ponton fejlesztette tovább az elméletet, ahol Heisenbergen és Paulin kívül olyan nagyságok hagyták kézjegyüket, mint Fermi és Dirac.”

„A relativitás elmélete” című nagy visszhangot kiváltott könyve 1947-ben jelent meg, 1951-ben adta közre „Termodinamika” című munkáját, s ugyanabban az évben jelent meg első kiadásban a Neugebauer Tiborral együtt írt „Elektrodinamika és optika” című egyetemi tankönyve, amelyet 1962-ben Berlinben németül is kiadtak. Fizikatörténeti kérdésekkel is foglalkozott, ebben a témában jelent meg 1959-ben „A fizikai megismerés úttörői” című műve.

1967. december 20-án hunyt el Budapesten. Az Eötvös Loránd Fizikai Társulat tiszteletére díjat nevezett el róla. Munkásságára számosan emlékeztek vissza, köztük említhetjük Marx György, Nagy Károly, Gombás Pál, Ziermann Margit és Károlyházy Frigyes nevét.

CSÜRÖS ZOLTÁN és elnöki időszaka

Csűrös elnökségének kezdetén átalakult a szakosztályok szerkezete: csillagászati, ásvány-földtani, kémiai, fizikai, meteorológiai, egészségügyi és egyetemes szakosztályokból állt össze a Társulat. Az 1949 márciusi közgyűlésen arról is döntöttek, hogy megalapítják a Bugát-érmet, mint a Társulat nagydíját.

A Társulat életében fontos esemény volt, hogy megindult az „Élet és Tudomány” című folyóirat, és hogy annak példányszámát sikerült folyamatosan növelni. Ebben kiemelkedő szerepe volt

Csűrös Zoltánnak, aki évtizedeken át volt a lap szerkesztőbizottságának elnöke.

A korábban önálló társulásként működő Magyar Csillagászati Egyesület 1949. április 9-én fuzionált a Természettudományi Társulattal, s ekkor került az Uránia Bemutató Csillagvizsgáló a Társulat tulajdonába. 1950-től új folyóiratot indítottak „Csillagászati Értesítő” címmel. 1950 őszén ismét átalakították a szakosztályok szerkezetét, s ettől kezdve matematikai, csillagászati, kémiai, fizikai, agronómiai, földtani, biológiai és fejlődéstörténeti szakosztályokkal működött a Társulat.

1951 májusában megnyílt a Társulat csillagászati múzeuma az Urániában, s hamarosan közreadták első csillagászati évkönyvüket is. Az évkönyvek nyomdai megformálásában 1955-ig a Művelt Nép Könyvkiadó, később a Gondolat Könyvkiadó volt a csillagászok segítségére.

1951-től kezdve a Társulat szakemberei szerkesztették a „Szabad Föld Téli Esték” elnevezésű könyvsorozatot, ezeket a köteteket a Szikra Kiadó jelentette meg. Külön füzeteket adtak közre az előadók számára.

1952 augusztusában nagy sikerű csillagászati hetet rendezett a Társulat, hiszen Budapesten túlmenően jó néhány vidéki városban működtettek bemutató csillagvizsgálókat. Ugyancsak 1952-ben jelentették meg az első társulati zsebkönyvet, amely sajnos már nem volt ideológiamentes kiadvány. Ebben az évben indult a „Természettudományos kiskönyvtár” elnevezésű sorozatuk, s újabb füzeteket adtak közre, amelyben segítették a városi előadók felkészítését.

*

Csűrös Zoltán 1901-ben született Budapesten, Nagyikindán érettségizett 1919-ben, a Műegyetemen szerzett vegyészmérnöki diplomát 1924-ben, majd Zemplén Géza mellett dolgozott az

egyetem Szerves kémiai tanszékén. 1929-ben szerezte meg a műszaki doktori címet. 1926 és 1930 között a Középiskolai Tanárképző Intézet megbízásából szerves kémiai előadásokat tartott.

1936-ban lett egyetemi magántanár a műanyagok és lakkok témakörében végzett kutatásai és magántanári előadása nyomán. 1938-ban ő szervezte meg – a Goldberger-alapítvány segítségével – a Textilkémia tanszékét, ahol kezdetben rendkívüli tanárként dolgozott, majd 1940-ben professzorrá nevezték ki. Csűrös Zoltán volt az, aki hazánkban elsőként vonta be a felsőfokú képzésbe a műanyagokkal kapcsolatos ismereteket, s tanszéki oktatómunkája mellett irányította a Goldberger textilipari kutatólaboratóriumát is.

A tanszékét 1947-ben Szerves kémiai technológiai tanszékké szervezték át, amely szorosan kapcsolódott a hazai ipar elvárásaihoz, és számukra jó néhány kutatást az egyetem végzett el. Számos szabadalmat nyújtott be egyetemi professzorként a vegyipar és a textilipar jó néhány kérdéséhez kötődve. Az egyetemi oktatásba az ő irányításával vezették be a cellulóz, a gyapjú, a bőr, a papír és a különböző műanyagok kémiája és technológiája megismerését.

1961 és 1973 között ő vezette a tanszék keretében megalapított akadémiai Szerves kémiai technológiai kutatócsoportot. 1973-ban vonult nyugalomba.

1943/44-ben dékán volt, a következő tanévben pedig prodékán, s mindent megtett azért, hogy a műegyetemi hallgatókat és az egyetem eszközeit ne telepítsék ki Németországba. 1942 és 1947 között tanárelnöke volt a Műegyetemi Atlétikai és Football Clubnak. Az 1946-os tanév elejétől az 1949-es tanév végéig, valamint az 1957/58-as tanévben megbízott rektor volt, az 1958-as tanév elejétől az 1961-es tanév végéig pedig kinevezett rektor. Hosszú időn keresztül főszerkesztője volt az egyetem „Periodica Polytechnica” című folyóiratának. Részt vett abban a munkában, amelynek eredményeként Veszprémben megkezdhette működését a Vegyipari Egyetem. 1975-ben a Műegyetem tiszteletbeli doktorává avatta.

1946 júliusában az Akadémia levelező, majd ugyanazon év de-

cemberében pedig rendes tagja lett. 1946-ban ő alapította az Akadémia „Hungarica Acta Chimica” elnevezésű folyóiratát.

1942-ben jelent meg „Lakkok” című munkája, ugyanabban az évben adta közre a „Műanyagok” és a „Textilkémia” című köteteit is. Utóbbi modernizált változata 1964-ben került ki a sajtó alól. 1956-ban Dobozy Ottóval együtt írta „A színezékek és a színezés fejlődése” című kötetét, 1963-ban jelent meg „Szerves kolloidkémia” című kötete. Irányításával adta közre az Akadémiai Kiadó a „Műszaki Értelmező Szótár” sorozat részeként a két részes kémiai értelmező szótárt.

Tudósként a hazai polimerkerámia úttörőjeként ismerték el őt. Ő alakította ki a heterogén katalízis kutatásának hazai iskoláját. Különös fontosságot tulajdonított az intermedier-gyártásnak, mely nemcsak a főtermékek, hanem a teljes anyag és melléktermék hasznosítását valósítja meg, s biztosítja más iparágak: a gyógyszer-, a növényvédőszer-, a festék- és lakkipar igényeit is.

Több társadalmi tisztséget is vállalt: tagja volt a Magyar Béke-tanácsnak, a Pedagógusok Szakszervezetének, részt vett a Hazafias Népfront munkájában is. Munkásságát a Kossuth-díj mellett a Magyar Népköztársaság Zászlórendje kitüntetéssel is elismerték.

1979. október 28-án hunyt el Budapesten, számosan megemlékeztek róla, köztük említendő Rusznák István, Szabadváry Ferenc és Polinszky Károly.

1953-ban a Magyar Természettudományi Társulat teljes átalakulását határozták el, s erre – az MTA bevonásával – április 29-én került sor. A Társulat vezetését új elnök és új főtitkár vette át, s patinás periodikájuk neve is megváltozott. Annak feladatkörét a társadalomtudományokkal bővítették, így a Társulat új neve ez lett: Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat (rövidítve: TTIT). De ez már egy másik történet.

Bibliográfia

A Társulat történetéről megjelent munkákból

- Kátai Gábor: A Királyi Magyar Természettudományi Társulat története alapításától fogva máig. A Társulat 1868-dik évi február 1-sején tartott huszonöt évi jubileuma alkalmára. Pest, 1868. KMTT. [4], 248 p., 1 t.
- Emlékkönyv a királyi magyar Természettudományi Társulat fél-százados jubileumára. Bp., 1892. KMTT. [6], 831 p., 6 t.
- Királyi Magyar Természettudományi Társulat. Tegnap és ma. Emlékkönyv. Bp., 1937. K. M. Természettudományi Társulat. 48 p.
Online: <http://mek.oszk.hu/12000/12078/#>
- Gombocz Endre: A Királyi Magyar Természettudományi Társulat története. 1841–1941. Bp., 1941. KMTT. 467 p., 18 t.
- Andorkó Kálmán: Névjegyzék és tárgymutató a K. M. Természettudományi Társulat folyóirataihoz 1841-től 1941-ig. Bp., 1943. KMTT. 618 p.
- A Társulat 100 éves történetének főbb mozzanatai. Kronológia 1841–1941. Bp., 1955. Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat. 38 p.
- Kőrösi József emlékkönyv. Bp., 1998. Scholastica. 283 p. (A *Valóság* különkiadványa)
- A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat története, 1841–2001. Szerk.: Vigh Károly. Bp., 2001. TIT. 151 p.
- Pók Attila: A Királyi Magyar Természettudományi Társulat helye a magyar közművelődésben 1920–1944. In: Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk.: Pál Judit, Sipos Gábor. Kolozsvár, 2004. Erdélyi Múzeum-Egyesület. pp. 390–400.
- Z. Karvalics László: Egy értelmiségi tömegszervezet hétköznapjából. A TIT születése és első évei, 1953–1964. Szeged, 2010. JATEPress. 228 p.

Tudományos ismeretterjesztés Magyarországon. A Társulat 170 éve. Összeáll.: Macsugáné H. Marianna. Miskolc, 2012. Jedlik Ányos Ismeretterjesztő Társaság. 61 p.

Zoltai Márta: A tehetség szolgálatában. Tehetséggondozás, -fejlesztés, -támogatás, -nevelés. A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és egyesületei. Bp., 2014. TIT. 78 p.

A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűléseinek szervezetéről megjelent összefoglaló munkák

Chyzer Kornél: A Magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűléseinek története 1840-től 1890-ig. S.-A.-Ujhely, 1890. Zemplén könyvny. 8, 176, CI p

A Magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűléseinek története 1890-1910-ig. [Írta]: Schächter Miksa, Lakits Ferenc, Prochnow József, Kerekes Pál. Bp., 1910. Franklin. VI, [2], 167 p.

A Társulat elnökeiről megjelent írásokból (az elnökök időrendjében)

Bugát Pál

Toldy Ferencz: Gyászbeszéd Bugát Pál rt. felett. = Magyar Akadémiai Értesítő 3 (1863–1865) pp. 419–423.

Kátai Gábor: Emlékbeszéd Bugát Pál felett. Pesten, 1868. Bucsanyszky. 11 p., 1 t.

Antall József: Bugát Pál. = Élet és Tudomány 20 (1965) No. 44. pp. 2068–2071.

Vekerdi László: Bugát Pál emlékezete. = Valóság 8 (1965) No. 1. pp. 1–8.

Kapronczay Károly. „Társulni pedig kell!” Bugát Pál születésének 200. évfordulójára. = Élet és Tudomány 48 (1993) No. 27. pp. 838–839.

Rácz Lajos Ernő: Bugát Pál (1793–1865) orvosi-nyelvújítói élete és munkássága. In: Spielmann Mihály (szerk.): A gyógyítás múlt-

jából. Emlékkönyv Spielmann József orvostörténész születésének 90-ik évfordulójára. Marosvásárhely, 2008. Mentor. pp. 201–206.

Bösze Péter – Kapronczay Katalin: Bugát Pál munkássága. = Magyar Orvosi Nyelv, 2013. No. 2. pp. 104–123.

Kubinyi Ágoston

Xantus János: Kubinyi Ágoston. In: A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1874. augusztus 24-tól augusztus 29-ig Győrött tartott XVII-ik nagygyűlésének történeti vázlata és munkálatai. Szerk.: Fehér Ipoly. Bp., 1875. Franklin-Társulat. pp. 106–116.

Nendtvich Károly: Kubinyi Ferencz és Ágoston életrajzuk. Bp., 1876. Akadémia. 18 p. (Értekezések a természettudományok köréből Vol. 7. No. 12.)

Szemkeő Endre: Kubinyi Ágoston és a természetvizsgálók. = Valóság 44 (2001) No. 5. pp. 56–71.

Scitovszky János

Zelliger Alajos: Egyházi írók csarnoka. Esztergom-főegyházmezei papság irodalmi munkássága. Nagyszombat, 1893. Szerző. p. 472. skk.

Meszlényi Antal: A magyar hercegprimások arcképsorozata. (1707–1945). Bp., 1970. Szent István Társulat. p. 257. skk.

Szőnyi Pál

Verédy Károly (szerk.): Paedagogiai encyclopaedia, különös tekintettel a népoktatás állapotára. Bp., 1886. Athenaeum. p. 838.

Szőnyi Pál. Válogatta és a kísérő tanulmányt írta: Nagy Mihály. Bp., 2001. OPKM. 184 p. (Tudós tanárok, tanár tudósok)

Korizmic László

Galgóczy Károly. Emlékbeszéd Korizmic László, a M. Tud. Akadémia tiszteleti tagja fölött. Bp., 1887. Akadémia. 22 p. (A Ma-

gyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek, IV. kötet. 10.)

Károlyi Zsigmond: Korizmic László, a magyar reformkor elfeledett alakja. = Magyar Könyvszemle 105 (1989) No. 3. pp. 305–307.

Féjer László – Fehér György: Korizmic László. = Hidrológiai Tá-jékoztató, 1992. ápr. pp. 7–8, 11–13.

Sztoczek József

Szily Kálmán: Sztoczek József emlékezete. = Akadémiai Értesítő, 1892. pp. 621–631., p. 681.

Végh Ferenc: A Műegyetem nagyjai. In: Szabadvary Ferenc (szerk.): A Budapesti Műszaki Egyetem 200 éve. 1782–1982. Bp., 1982. BME. pp. 157–158.

Than Károly

Ilosvay Lajos: Than Károly másodelnök emlékezete. Bp., 1912. Akadémia. 31 p., 1 t. (A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. Vol. XVI. No. 1.)

Beck Mihály: Than Károly élete és munkássága. Sajtó alá rendezte és a bibliográfiái függelékét szerkesztette: Gazda István. A bibliográfia összeállításában közreműködött: Perjámosi Sándor. Piliscsaba, 2008. MATI. 206 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 69.)

Online: <http://real.mtak.hu/14464/>

Than bibliográfia (összeáll.: Beck Mihály, Gazda István, Perjámosi Sándor, Bodorné Sipos Ágnes)

Online: <http://real.mtak.hu/14466/>

Szily Kálmán

Emlék Szily Kálmánnak, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének 80. születésnapja alkalmából. Írták a Magyar Nyelv dolgozótársai. Bp., 1918. Hornyánszky. 132 [4] p., 1 t.

- Ilosvay Lajos: Id. Szily Kálmán emlékezete. 1838–1924. + Tolnai Vilmos: Id. Szily Kálmán mint nyelvtudós. Bp., 1933. Akadémia. 51 p. (A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. Vol. XXI. No. 21.)
- Id. Szily Kálmán emlékezete. Tudományos munkásságának kronológiája. Összeállította: Gazda István. Bp., 2002. Akadémiai Kiadó. 207 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 33.)
- Grétsy László: Szily Kálmán mint nyelvész. = Természet Világa 133 (2002) No. 12. pp. 550–551.
- Beck Mihály: Szily Kálmán emlékezete. = Természet Világa 134 (2003) No. 4. p. 159.
- Id. Szily Kálmán, a tudománytörténész. A kutatást vez.: A. Szála Erzsébet, sajtó alá rend.: Gazda István. Bp. – Piliscsaba, 2008. Magyar Tudománytörténeti Intézet – Szily Kálmán Alapítvány. 239 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle könyvtára 71.)
- Gazda István: A tudománytörténész id. Szily Kálmán. = Fizikai Szemle 62 (2012) No. 7–8. pp. 221–226.

Wartha Vince

- Ilosvay Lajos: Wartha Vince r. tag emlékezete. Bp., 1930. Akadémia. 39 p., 1 t. (A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. Vol. XX. No. 17.)
- Móra László: Wartha Vince, a hazai kémiai technológia megalapítója. (1844–1914). Bp., 1967. Tankönyvkiadó. 159 p., 8 t. (Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára. Műszaki Tudománytörténeti Kiadványok 15.)
- Korach Mór – Móra László: Wartha Vince. Bp., 1974. Akadémia. 228 p., [1] t. (A múlt magyar tudósai)
- Wartha Vince emlékkiállítás. Iparművészeti Múzeum, 2005. július 15. – szeptember 30. Rend.: Varga Vera. A vezető összeállítója: T. Bruder Katalin. Bp., 2004. Wartha Vince Kerámiaművészeti Alapítvány. 44, VI, 240 p.

Lengyel Béla

- Ilosvay Lajos: Lengyel Béla rendes tag emlékezete. Bp., 1917. Akadémia. 29 p. (A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. Vol. XVII. No. 13.)
- Szőkefalvi-Nagy Zoltán: Lengyel Béla, 1844–1913. Várpalota, 1977. Magyar Vegyészeti Múzeum. 69 p. (A Magyar Vegyészeti Múzeum kiadványai) – *Művei és a róla szóló irodalom*, pp. 59–68.
- Ijjas Gáborné Rácz Judit: Lengyel Béla (1844–1913) élete, munkássága és kísérleti eszközei az Országos Műszaki Múzeumban. In: *Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből*, 1996. Bp., 1997. OMM. pp. 157–160.
- Beck Mihály: Lengyel Béla, 1903–1990. Bp., 2006. MTA. 20 p. (Emlékbeszédek az MTA elhunyt tagjai felett)

Ilosvay Lajos

- Lenhossék Mihály: Megemlékezés Ilosvay Lajos ig. és t. tag elhunytáról. = *Akadémiai Értesítő*, 1936. pp. 283–285.
- Zemplén Géza: Ilosvay Lajos, 1851–1936. = *Természettudományi Közlöny*, 1936.
- Szőkefalvi-Nagy Zoltán: Ilosvay Lajos. (1851–1936). Várpalota, 1976. Magyar Vegyészeti Múzeum. 108 p., 1 t. (A Magyar Vegyészeti Múzeum Kiadványai 13.)

Zimmermann Ágoston

- Zimmermann Ágoston. = *Természettudományi Közlöny*, 1963. No. 11.
- Kovács Gyula: Zimmermann Ágoston dr. 1875. december 3. – 1963. október 6. = *Magyar Állatorvosok Lapja*, 1963. No. 18. pp. 429–430.
- Szentágothai János: Zimmermann Ágoston. = *Magyar Tudomány* 71 (1964) No. 1. pp. 42–44.
- Karasszon Dénes – Holló Ferenc: Zimmermann Ágoston és az „Állatorvosi Lapok” jelentősége az összehasonlító anatómia és

fejlődéstan történetében. = Magyar Állatorvosok Lapja 33 (1978) No. 8–9. pp. 511–516.

Mauritz Béla

Sztrókay Kálmán Imre: D. Mauritz Béla emlékezete, 1881–1971. = Földtani Közlöny 101 (1971) No. 4. pp. 367–372.

Nagy Béla: Mauritz Béla. Bp., 2008. Akadémiai. 97 p., [1] t. (A múlt magyar tudósai)

Gróh Gyula

Lengyel Béla: Gróh Gyula. = Magyar Tudomány, 1986. No. 10. pp. 813–815.

Móra László: Gróh Gyula élete és munkássága (1886–1952). Előszó: Beck Mihály. Bp., 1996. Technika Alapítvány. 124 p.

Novobáztzy Károly

Gombás Pál: Novobáztzy Károly 1884–1967. + Novobáztzy Károly bibliográfiája. = Fizikai Szemle 18 (1968) No. 2. pp. 33–35.

Nagy Károly: Novobáztzy Károly. = Magyar Tudomány, 1968. No. 3. pp. 168–171.

Nagy Károly: Novobáztzy Károly. Emlékezés a magyar elméleti fizikát megalapozó, iskolateremtő, tudós tanárra születésének 120. évfordulóján. = Fizikai Szemle 54 (2004) No. 6. pp. 200–204.

Csűrös Zoltán

Rusznák István: Csűrös Zoltán akadémikus 75 éves. = Magyar Kémikusok Lapja 31 (1976) No. 8. pp. 377–378.

Polinszky Károly: Csűrös Zoltán. = Magyar Tudomány, 1980. No. 3. pp. 227–228.

Hardy Gyula: Csűrös Zoltán 1901–1979. = Kémiai Közlemények 54 (1980) No. 4. pp. 483–498.

Gazda István bibliográfiai kutatásai

Önálló kötetként megjelent bibliográfiái, könyvrészletei, szakcikkei, illetve az általa lektorált bibliográfiák

Gazda István: The science historian Jolan M. Zemplén (1911–1974). In: Technikatörténeti Szemle 8 (1976) pp. 273–279.

M. Zemplén Jolán életmű-bibliográfiával.

Ehhez kapcsolódik a fenti anyag bővített változata: Gazda István – Bodorné Sipos Ágnes: M. Zemplén Jolán (1911–1974) fizikus, fizikatörténész, akadémiai doktor, az első magyarországi női fizikaprofesszor rövid életrajza és életmű-bibliográfiája (2014)

URL: <http://real.mtak.hu/15459/>

Gazda István: Kiss József (1933–1975) [fizikus] szakirodalmi munkássága. In: Fizikai Szemle 26 (1976) No. 7. pp. 275–276.

URL: <http://real-j.mtak.hu/7093/>

Gazda István: Segédkönyvek a fizika klasszikus korszaka történetének tanulmányozásához. In: John Desmond Bernal: A fizika fejlődése Einsteinig. Fordította: Mátrai Mária. Bp., 1977. Gondolat – Kossuth. pp. 307–333.

Gazda István: A magyar nyelvű Newton-irodalom. In: Természet világa 108 (1977) No. 10. p. 466.; A magyar nyelvű Gauss-irodalomból. (Válogatott bibliográfia). In: Természet világa 108 (1977) No. 12. p. 543.

Gazda István: 25 év magyar nyelvű Bolyai-irodalma (1953–1977). In: Dávid Lajos: A két Bolyai élete és munkássága. Második, bővített kiadás. Bp., 1979. Gondolat. pp. 381–390.

A bibliográfia előzménye: Gazda István: A magyar nyelvű Bolyai János irodalom. Válogatott bibliográfia. In: Bolyai Jánosra emlékezünk! Születésének 175. évfordulóján. Szerk.: Staar Gyula. Bp., 1978. TIT Budapesti Szervezete. pp. 61–64.

Gazda István: Einstein relativitáselméletének első hazai interpretátorai. = Magyar tudomány 24 (1979) No. 6. pp. 476–483.

Bővített változat: Einstein elméletének magyarországi interpretátorai 1907–1945. Az új világtkép hazai percepciója (2014).

URL: <http://www.kaleidoscopehistory.hu/index.php?subpage=cikk&cikkid=172>

Vértési Péterné [Sragner Márta] (összeáll.): Gothard Jenő. Kiegészítette: Horváth József. Szombathely, 1979. Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár. 69 p.; 2. kiad. uo.; 3. jav., bőv. kiadás. Szombathely, 1994. Gothard Amatőrscillagászati Egyesület. 95 p.; 4. kiad. uo.; 5. bőv. kiad. Szombathely, 2009.

Bibliográfiai szaklektor: Gazda István

Gazda István: A hazai fizikatörténet-írás fejlődése. Az önálló művek áttekintése. In: Technikatörténeti Szemle XII (1980) pp. 161–165.

Vértési Péterné [Sragner Márta] összeáll.: Chernel István természettudós. Szombathely, 1981. Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár. 111 p.

Bibliográfiai szaklektor: Gazda István.

Vértési Péterné [Sragner Márta] (összeáll.): Gáyer Gyula [botanikus]. Szombathely, 1983. Savaria Múzeum – Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár. 81 p. (Vasi életrajzi biográfiák)

Bibliográfiai szaklektor: Gazda István.

Gazda István: Magyarország helytörténeti könyvészete 1941–1944 + A vármegyétörténeti sorozatok. In: Bodor Antal – Gazda István: Magyarország honismereti irodalma 1527–1944. Az előszót írta: Szikossy Ferenc. Bp., 1984. Könyvért. 1984. 425–483. coll. (Tudománytár 2.) https://adatbank.ro/html/cim_pdf2151.pdf

Gazda István: A magyarországi magyar vonatkozású családtörténeti és családi címertani irodalom 1933–1944. In: Magyar családtörténeti és címertani irodalom, 1561–1944. Baán Kálmán gyűjtését jav. és kieg.: Kóczy T. László és Gazda István; az előszót írta: Kállay István. Bp., 1984. Könyvért. pp. 169–186. (Tudománytár 3.)
URL: https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/CsaladHely_AltalanosCsaladtortenet_Magyar_csaladtorteneti_es_cimertani_irodalom/?pg=0&layout=s

Gazda István: A magyar bibliográfiák bibliográfiája 1941–1944. In: Gulyás Pál: A bibliográfia kézikönyve. A legfontosabb bibliográfiái segédkönyvek. 2. bőv. kiad. Az 1984-es kiadás előszavát írta: Kozocsa Sándor. Bp., 1984. Könyvért. pp. 403–454. (Tudománytár 9.)

Vértesi Péterné [Sragner Márta]: Ambrózy-Migazzi István (1869–1933). Szombathely, 1984. Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár. 137 p.
Bibliográfiai szaklektor: Gazda István és Priszter Szaniszló.

Gazda István: A magyarországi honismereti irodalom 1944-ben. In: Honismeret 12 (1984) No. 6. pp. 1–5.

Horváth J. József: Az ókori görög és latin irodalom Magyarországon. Az 1536 és 1984 között magyarra lefordított önálló művek bibliográfiája (1985). Sajtó alá rendezte: Gazda István.

URL: <http://real.mtak.hu/19912/>

Az Ókori Lexikon reprint kiadásában megjelent bibliográfiai függelékének néhány ponton módosított változata.

Gazda István: A magyar neveléstörténeti irodalom. 1915–1944. In: Márkus Gábor – Mészáros István – Gazda István (összeáll.): Magyar neveléstörténeti irodalom, 1800–1944. Bp., 1985. Könyv-értékesítő Vállalat. pp. 109–138. (Tudománytár 14.)

Gazda István: A magyarországi egyháztörténet irodalmának három évtizede. 1915-1944. Az összefoglaló művek válogatott bibliográfiája. In: Karácsonyi János: Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban 970-től 1900-ig. (Tudománytár 15.) Bp., 1985. Könyvért. pp. 409–416.

Bartoniék Emma – Gárdonyi Albert – Dézsi Lajos: A magyar történettudomány kézikönyve. A bevezető tanulmányt írta: Benda Kálmán. Bp., 1987. Könyvért. 434 p. (Tudománytár 20.)

Tartalma: Benda Kálmán: A magyar történeti forráskiadás múltja. + Bartoniék Emma: Magyar történeti forráskiadványok + Gárdonyi Albert: A történelmi segédtudományok története Magyarországon (Oklevéltan, címertan, pecséttan, éremtan, családtörténet, felirattan, írástan) + Dézsi Lajos: Magyar történeti tárgyú szépirodalom.

Szerkesztői előszóval ellátta és a kötetet sajtó alá rendezte: Gazda István.

Gazda István: Bevezetés és kiegészítés a Baranyai-Keleti bibliográfiához. In: Baranyai Mária – Keleti Adolf – Jáki László: A magyar nevelésügyi folyóiratok bibliográfiája, 1841–1958. Bp., 1987. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. pp. I–XIII. (Az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum hasonló kiadványai)

A Honismeret 1–15. évfolyama (1972–1987) összesített repertórium. Összeállította: Pallos Éva és Gazda István. Bp., 1988. Honismereti Szövetség. 83 p.

Szaklektor: Halász Péter.

Matematika és természettudományok. In. Komjáthy Miklósné – Kertész Gyula (szerk.): Magyar könyvészet 1921–1944. A magyar könyvek szakosított jegyzéke IV. Természettudományok – Orvostudomány – Technika – Mezőgazdaság. Bp., 1992. OSZK. pp. 500–770. + CD-ROM.

A matematikai és az általános természettudományi fejezetek szakmai lektora: Gazda István.

Jedlik-bibliográfia. Bp., 1995. Jedlik Ányos Társaság. 28 p.

A bibliográfia címanyagát Ferenczy Viktor és Horváth Árpád kutatásai felhasználásával gyűjtötte; Morvai Imréné. Kiegészítette és sajtó alá rendezte: Gazda István. Az előszót írta: Király Árpád.

URL: <http://mek.oszk.hu/05200/05229>

Móra László – Próder István – Gazda István: Tájékoztató irodalom a magyarországi kémia és vegyipar történetének tanulmányozásához.

URL: <http://mek.oszk.hu/05400/05444/index.phtml>

Magyar tudóslexikon A-tól Zs-ig. Főszerk.: Nagy Ferenc. Bp., 1997. Better – MTESZ – OMIKK. 1024 p.

Bibliográfiai szaklektor: Gazda István

Makkai László: A technika századai. Bp., 1997. Akadémiai Kiadó. 203 p.

Válogatta és sajtó alá rendezte, továbbá a bibliográfiai részt összeállította: Gazda István, az előszót írta: Endrei Walter.

Sragner Márta: Gothard Sándor (1859–1939) természettudós. Szombathely, 1998. Gothard AmatőrCsillagászati Egyesület. 182 p.

Bibliográfiai szaklektor: Gazda István.

URL: <http://mek.oszk.hu/05200/05219>

Sragner Márta: Prinz Gyula bibliográfia. Pécs, 1998. JPTE. 147 p.
Bibliográfiai szaklektor: Gazda István.
URL: <http://mek.niif.hu/05400/05418/index.phtml>

Szállási Árpád: Magyar írók orvosai. Piliscsaba, 1998. MATI. 248 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 11.); 2. átdolg. kiad.

Szállási Árpád: Magyar írók orvosairól és a magyar orvosírókról. Bp., 2010. MATI. 375 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 61.)

A bibliográfiai fejezeteket összeállította: Gazda István.
Fejezetek az 1998-as kiadásból, URL: <http://mek.oszk.hu/05400/05439>

Gazda István: A Magyar Tudományos Akadémia reformkori kiadványai 1831–1848. Piliscsaba, 1999. MATI. 170, 22 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 13.)

A kötet szövege, URL: <http://reformkor.tudomanytortenet.hu/>
A kötet bibliográfiai fejezetének bővített változata: Gazda István: A Magyar Tudományos Akadémia 1831 és 1848 között megjelent kiadványainak nyomtatástörténeti megjegyzésekkel és teljes szövegű online hozzáférést lehetővé tevő linkekkel ellátott bibliográfiája
URL: <http://real.mtak.hu/17529/>

Sragner Márta: Emlékezés egy pécsi természettudósra, Lambrecht Kálmánra. Bibliográfia. Pécs, 2001. PTE TTK Földrajzi Intézet. 236 p.

Bibliográfiai szaklektor: Gazda István.

Sragner Márta: Jakucs László irodalmi munkássága. In: Jakucs László, a tudós, az ismeretterjesztő és a művész. Tanulmányok Ja-

kucs László professzor emlékére. Szerk.: Mészáros Rezső, Schweitzer Ferenc és Tóth József. Pécs, 2002. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Pécsi Tudományegyetem, Szegedi Tudományegyetem. pp. 365–396.

Bibliográfiai szaklektor: Gazda István.

A múlt magyar orvostörténései. Az előszót írta: Schultheisz Emil. Sajtó alá rend. és a bibliográfiai részeket összeáll.: Gazda István. Piliscsaba – Budapest. MATI – SOMKL 2002. 387 p.

Nagy Ferenc – Kiss Csongor: Bicentenáriumi bibliográfia a két Bolyai emlékezetére: In: Nagy Ferenc – Kiss Csongor: Bolyai forradalma az életműkiadásban és a bibliográfiában. Budapest, 2003. Better – Püski.

Bibliográfiai szaklektor: Gazda István.

Gazda István (szerk.): Petényi János Salamon (1799–1855) akadémikus, madártani kutató könyveinek és cikkeinek bibliográfiája.

URL: <http://mek.oszk.hu/05400/05415>

Gazda István (szerk.): Weszprémi István (1723–1799) orvos, lexikonográfus könyveinek és cikkeinek bibliográfiája

URL: <http://mek.niif.hu/05400/05458/index.phtml>

Id. Szinnyei József (1830–1913) könyvtártudós akadémikus életműve. Az anyaggyűjtést végezte: Perjámosi Sándor, sajtó alá rend. és kieg.: Gazda István. Sopron-Révkomárom-Budapest, 2006. 216 p.

Gazda István: A fizika egyetememes történetének magyar nyelvű irodalma

URL: <http://www.kaleidoscopehistory.hu/index.php?subpage=cikk&cikkid=153>

Gazda István: *Fizikatörténeti irodalmunk a 19. században*. In: *Fizikai Szemle* 58 (2008) No. 5. pp. 184–188.

URL: <http://real.mtak.hu/19150/>

Sragner Márta: Emlékezés egy pécsi természettudósra, Lambrecht Kálmánra. *Bibliográfia*. Pécs, 2001. PTE TTK Földrajzi Intézet. 236 p.

Bibliográfiai szaklektor: Gazda István.

URL: <http://mek.oszk.hu/05300/05365>

URL: <http://mek.oszk.hu/05300/05364>

Gazda István: *Tudás és tudomány a millenniumi Magyarországon*. Bp., 2002. Mundus. 211 p. (A magyar műveltség 1100 éve)

Bibliográfiai fejezetekkel.

Gazda István: *Orvostörténeti és gyógyszerészettörténeti irodalmunk két évtizede, 1981–2000*. In: *A múlt magyar orvostörténetészei*. Piliscsaba – Bp., 2002. MATI – SOMKL pp. 213–266. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 19.)

A fejezet online változata, URL: <http://mek.oszk.hu/05400/05424/>

Gazda István: *Bolyai Farkas életében megjelent szépirodalmi és tudományos könyvei, dolgozatai, emlékbeszédei és más nyomtatott anyagai*. In: *Egy halhatatlan erdélyi tudós, Bolyai Farkas*. Összeállította: Gazda István. Bp., 2002. Akadémiai Kiadó. pp. 159–172. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 25.)

A fejezet online változata, URL: <http://mek.oszk.hu/05200/05212/>

Dörnyei Sándor: *A magyar orvostörténeti irodalom 1715–1944*. Az előszót írta: Vizi E. Szilveszter. Bp. – Piliscsaba, 2002. Magyar

Orvostörténelmi Társulat – MATI. 455 p. (Magyar Tudománytörténelmi Szemle Könyvtára 29.)

Sajtó alá rendezte: Gazda István.

Ajánlott irodalom. A tudományok és a technika egyetemes története témakörében megjelent magyar nyelvű kiadványokból. Összeáll.: Gazda István. In: Gribbin, John - Gribbin, Mary: A természettudományokról mindenkinek. A világmindenség, az élet meg minden. Ford.: Münz Márton, Simon Tamás. [Budapest,] 2002. Akkord Kiadó Kft. pp. 571–577.

V. Molnár László – Gazda István: Apáczai bibliográfia. In: Bán Imre: Apáczai Csere János. 2. bőv. kiad. Bp., 2003. Akadémiai Kiadó. pp. 611–700.

A szerkesztés a Magyar Tudománytörténelmi Intézetben készült.

URL: <http://mek.oszk.hu/05100/05113>

A bibliográfia online hivatkozásokkal bővített változata:

URL: <http://real.mtak.hu/18089/>

Gazda István: Bendefy László tudománytörténelmi munkássága. In: Sragner Márta (szerk.): A 100 éve született Bendefy László élete és művei. Emlékezés egy múlt századi polihisztorra. Marosvásárhely, 2004. Mentor. pp. 92–95.

A mű előzménye: Vértesi Péterné [Sragner Márta] (összeáll.): Bendefy László történész és természettudós. A bevezető tanulmányt írta: Varga Domokos. Szombathely, 1983. Savaria Múzeum – Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár. 133 p. (Vasi életrajzi bibliográfiák 9.)

A bibliográfia szaklektora: Gazda István.

A teljes mű: Sragner Márta (szerk.): Bendefy László (1904–1977) történész, geodéta, kartográfus, természettudós, tudománytörténész önálló műveinek és szakkikkeinek bibliográfiája,

*URL: <http://mek.niif.hu/05100/05115/index.phtml> (Az 1983-
as összeállítás tanulmányokkal bővített változata)*

V. Molnár László – Gazda István – Bodorné Sipos Ágnes: *Az 1978 és 2003 között önálló művek formájában megjelent magyar vonatkozású kapcsolattörténeti irodalom válogatott bibliográfiája* (2004)

URL: <http://real.mtak.hu/17977/>

Einstein és a magyarok. Szakírók, bölcselek, publicisták a relativitáselmélet bővületében, 1905–1945. Összeáll.: Gazda István. Bp., 2004. Akadémiai Kiadó. 733 p.

Nagyszámú bibliográfiai hivatkozással.

Dörnyei Sándor: *A magyar gyógyszerészettörténeti irodalom 1944-ig*. Bp. – Piliscsaba, 2005. MGyT – MATI – SOMKL Ernyey József Könyvtára. 316 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 35.)

Sajtó alá rendezte: Gazda István.

*URL: [http://gyogyszeresztortenet.hu/letolt/Magyar_gyogyszer
ttorteneti_irodalom.pdf](http://gyogyszeresztortenet.hu/letolt/Magyar_gyogyszer_ttorteneti_irodalom.pdf)*

Gazda István: *Magyar urológiai szakmunkák az Urológiai Klinika megalakulásától 1944-ig*. In: 85 éves a Semmelweis Egyetem Urológiai Klinikája. Szerkesztő: Prof. Romics Imre. Az ajánlást írta: Vizi E. Szilveszter. A bevezető tanulmányt írta: Szállási Árpád. Bp. – Piliscsaba, 2005. Semmelweis Egyetem Urológiai Klinikája – Ilylyés Géza Alapítvány – MATI. pp. 48–52. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 52.)

Karasszon Dénes: *A magyar állatorvoslás kultúrtörténete I. Történeti áttekintés*. Piliscsaba, 2005. MATI. 232 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 39/1.)

Sajtó alá rendezte: Gazda István.

Részlet a kötetből: Karasszon Dénes: Az 1944 előtt munkálkodó állatorvos-történéseinkről. A bibliográfiai részeket szerkesztette: Gazda István és Perjámosi Sándor. pp. 175–215.

URL: <http://real.mtak.hu/18048/>

Karasszon Dénes: A magyar állatorvoslás kultúrtörténete II. Az állatorvostörténet-írás szakirodalma 1944-ig. Az anyaggyűjtésben közreműködött: Perjámosi Sándor. Piliscsaba, 2005. [2006]. MATI. 233–456 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 39/2.)

Sajtó alá rendezte: Gazda István.

Részlet a kötetből: Karasszon Dénes – Gazda István – Perjámosi Sándor: A magyarországi történeti értékű állatorvostudományi irodalom bibliográfiája, 1574–1944. pp. 285–434.

URL: <http://real.mtak.hu/17958/>

A magyar nyelvű kémiai irodalom kialakulása: Könyvészeti összefoglaló. 1631–1858. In: Paczolay Gyula A magyar kémiai szaknyelv történetéből. A vegyészeti kifejezések történeti szótárával. Piliscsaba: Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2006. pp. 43–87. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára; 50.)

Gazda István: A magyar nyelvű kémiai irodalom kialakulása. Könyvészeti összefoglaló 1631–1858. In: A magyar kémiai szaknyelv történetéből. A vegyészeti kifejezések történeti szótárával. A művet összeállította és bevezette: Paczolay Gyula. A történeti szótár Batta István (1882–1926) 1921-ben íródott kéziratának felhasználásával készült. Piliscsaba, 2006. [2007]. MATI. pp. 43–87. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 50.)

A könyvészeti fejezetet összeállította és a művet sajtó alá rendezte: Gazda István.

Egy fejezet külön: Gazda István: A magyar nyelvű kémiai irodalom korai korszakai

URL: <http://www.kaleidoscopehistory.hu/index.php?subpage=cikk&cikkid=81>

Id. Szinnyei József (1830–1913) könyvtartudós akadémikus életműve. Anyaggyűjtés: Perjámosi Sándor, bevezetés: A. Szála Erzsébet. előszó: Fehér Csaba. Sopron – Piliscsaba – Bp. – Révkomárom, 2006. [2007]. Nyugat-Magyarországi Egyetem – MATI – OSZK – Magyar Kultúra és Duna Mente Múzeuma. 216 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 56.)

A bibliográfiai gyűjtést kiegészítette és a munkát sajtó alá rendezte: Gazda István.

Ehhez kapcsolódó könyvrészlet: Gazda István: Feladataink id. Szinnyei József tudományos életműve további feltárása érdekében. Íródott halálának centenáriumán. In: Szinnyei és követői. id. Szinnyei József halálának 100. évfordulójáról megemlékező centenáriumi emlékkönyv. Szerk.: Szőnyi Éva. Bp., 2014. OSZK – Gondolat – MKE, pp. 15–30.

URL: <http://real.mtak.hu/19180/>

Magyarország és Erdély gyógyvíztörténelméből. Az első magyar nyelvű kémiai monográfia és előtörténete. Tudománytörténeti áttekintés a 250 éve született Nyulas Ferencről és gyógyvízelemző elődeiről. Összeállította és bevezette: Paczolay Gyula. A bibliográfiai fejezetet készítette: Dörnyei Sándor. A könyvészeti kutatásban közreműködött: Perjámosi Sándor. Piliscsaba, 2007. MATI. 187 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 46.)

Sajtó alá rendezte: Gazda István.

Perjámosi Sándor (összeáll.): Pataki Jenő (1857–1944) kolozsvári orvostörténész önálló műveinek és szakcikkeinek bibliográfiája. Bibliográfiai szaklektor: Gazda István. (2007)

URL: <http://mek.oszk.hu/05400/05414>

Perjámosi Sándor – Gazda István: Pataki Jenő rövid életrajza és életmű-bibliográfiája

URL: <http://real.mtak.hu/16648/>

Néhány gyógyvíz-elemzéssel, analitikai kémiával foglalkozó összefoglaló jellegű önálló, történeti értékű munka: Az elmúlt két évszázadból, különös tekintettel Erdély gyógyvizeire. In: Paczolay Gyula (szerk.): Magyarország és Erdély gyógyvíztörténelméből: Tudománytörténeti áttekintés a 250 éve született Nyulas Ferencről és gyógyvízelemző elődeiről. Az első magyar nyelvű kémiai monográfia és előtörténete. 187 p. Piliscsaba: Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2007. pp. 177–187. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára; 46.)

Gazda István: Fizikátörténeti irodalmunk a 19. században. = Fizikai Szemle 58 (2008) No. 5. pp. 184–188.

Gazda István – Perjámosi Sándor: Ernyey József (1869–1945) gyógyszerésztörténész, botanikatörténész, orvostörténész, numizmatikus, néprajzi kutató, a szlavisztika tudósa, a Magyar Természettudományi Múzeum első főigazgatója, a történelem segédtudományai elismert művelőjének rövid életrajza és életmű-bibliográfiája (2008)

URL: <http://real.mtak.hu/16088/>

Gazda István: Szily Kálmán magánkönyvtárának Pécsre került darabjai. In: A. Szála Erzsébet: Id. Szily Kálmán, a tudománytörténész. Piliscsaba; Budapest: Magyar Tudománytörténeti Intézet, 2008. pp. 217–231. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára; 71.)

Kapronczay Károly: A magyarországi közegészségügy története 1770–1944. Jogalkotás, közegészségügyi intézmények, szakirodalom. Bp., 2008. Semmelweis Egyetem Közegészségtani Intézet –

Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár – MATI. 463 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 58/1.)

Sajtó alá rendezte és a bibliográfia összeállításában közreműködött: Gazda István.

Fejezetek a műből, URL: <http://kozeu.tudomanytortenet.hu/>

Járványtörténeti bibliográfia. In: Vekerdi László: Magyarországi és erdélyi pestisjárványok a XVIII. században. Lektorálta: Schultheisz Emil. Magyar Orvostörténelmi Társaság – MATI. Bp., 2009. pp. 63–94. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 81.)

A művet sajtó alá rendezte: Gazda István.

Külön közlés: A XVIII. századi magyarországi és erdélyi pestisjárványokhoz kapcsolódó főbb szakirodalmi források (1700–1944). Vekerdi László gyűjtését folytatta és sajtó alá rendezte: Gazda István. In: Kaleidoscope 2017. Vol. 8. No. 14. pp. 188–206.

URL: <http://www.kaleidoscopehistory.hu/index.php?subpage=cikk&cikkid=332>

Gazda István: Bevezetés a reáltudományok történetének magyarországi könyvészetébe. Bibliográfiák, biográfiák és a magyar tudományosság 1945 előtti időszakáról megjelent tudománytörténeti szakmunkák. Bp., 2009. Hatágú Síp Alapítvány. 252 p. (A könyves szakképzés füzetei 16.)

A kötet szerkesztése a Magyar Tudománytörténeti Intézetben készült.

A mű szövege, URL: <http://real.mtak.hu/30058/>

Fejezetek a kémiatörténetből. Szökefalvi-Nagy Zoltánra emlékezve. A biográfiai fejezetet összeállította: Szecső Károly. Bp. – Várpalota, 2011. MATI – Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum

Vegyészeti Múzeuma. 194 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 93.) (Akadémiatörténeti kutatások)

A kémia történeti fejezeteket szerkesztette és a bibliográfiai jegyzeteket készítette: Gazda István.

Gazda István: A digitalizált Bolyai-irodalomból. In: Kiss Elemér – Oláh-Gál Róbert: Újabb fejezetek Bolyai János életművéből. A kötetet szakmailag ellenőrizte: Ács Tibor és Szabó Péter Gábor. Bp. – Veszprém, 2011. MATI – Jedlik Ányos Társaság – Pannon Egyetem. pp. 229–248. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 60.)

Gazda István: A magyarországi tudománytörténeti kutatások első szervezője: id. Szily Kálmán. + Első, nemzetközileg is elismert fizikátörténészünk: Heller Ágoston + A hazai fizikai szaknyelv történetének neves kutatója: Batta István + A matematikatörténet és csillagásztörténet kiemelkedő tudású művelője: Jelítai József. + Első jelentős kémia történészünk: Szathmáry László. In: Cito pede labitur aetas. Tanulmányok Kapronczay Károly 70. születésnapjára. Bp., 2011. Semmelweis. pp. 99–117.

Bibliográfiai részekkel.

Online kiadása: Gazda István: Múltunk öt jeles magyar tudománytörténésze: Id. Szily Kálmán, Heller Ágoston, Batta István, Jelítai József, Szathmáry László, URL: <http://real.mtak.hu/29736/>

Gazda István: Tudománytörténeti kiadványok a XIX. századi Magyarországon. Orvostörténet, matematikatörténet, biológiatörténet, kémia történet, csillagásztörténet. In: Az olvasás pártfogója. Írások Nemes Erzsébet tiszteletére. Szerk.: Fülöp Ágnes, Lencsés Ákos, Rózsa Dávid. Bp. 2012. Magyar Könyvtárosok Egyesülete. pp. 37–47.

Az orvostörténész, művelődéstörténész és tudományszervező Antall József írásaiból születése 80. évfordulója tiszteletére. Összeáll.: Kapronczay Károly, sajtó alá rend. és a bibliográfiai részeket összeáll.: Gazda István. Budapest, 2012. MOT–SOMKL–MATI. 498 p.

Kapronczay Katalin – Gazda István – Bodorné Sipos Ágnes: Schultheisz Emil (1923–2014) orvos, orvostörténész, professor emeritus rövid életrajza és életmű-bibliográfiája (2014).

URL: <http://real.mtak.hu/12918/>

Antal Ildikó: A magyar villamosenergia-ipar kialakulása 1878–1895. Bp., 2013. MATI – MMKM Elektrotechnikai Múzeuma. 227 p., 36 t. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 94.); Antal Ildikó: A magyar villamosenergia-ipar kialakulása 1896–1914. Bp., 2014. MATI. 219 p., 16 t. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 101.)

Mindkét mű bibliográfiai függelékének összeállításában közreműködött és a műveket sajtó alá rendezte: Gazda István.

URL: <http://real.mtak.hu/30124/>

URL: <http://real.mtak.hu/30122/>

Gazda István – Bodorné Sipos Ágnes: Szabó Árpád (1913–2001) klasszikus filológus, ókortudós, matematikatörténész, csillagásztörténész, műfordító, akadémikus rövid életrajza és életmű-bibliográfiája (2014)

URL: <http://real.mtak.hu/13887/>

Oláh-Gál Róbert – Gazda István – Bodorné Sipos Ágnes: Réthy Mór (1846–1925) fizikus, matematikus, egyetemi tanár, akadémikus önéletrajza és életmű-bibliográfiája (2014)

URL: <http://real.mtak.hu/15476/>

Gazda István – Bodorné Sipos Ágnes: Vargha Domokosné (1931–2010) csillagásztörténész, könyvtáros rövid életrajza és tudománytörténeti írásainak bibliográfiája (2014)

URL: <http://real.mtak.hu/18410/>

Gazda István – Tardy János – Bodorné Sipos Ágnes: Tardy Lajos (1914–1990) művelődéstörténész, orvostörténész, szakfordító, a történelemtudomány doktora rövid életrajza és életmű-bibliográfiája. Készült születésének 100. évfordulója tiszteletére (2014)

URL: <http://real.mtak.hu/13435/>

Beck Mihály – Gazda István – Perjámosi Sándor – Bodorné Sipos Ágnes: Than Károly (1834–1908) kémikus, gyógyszervegyész, egyetemi tanár, akadémikus életmű-bibliográfiája (2014).

URL: <http://real.mtak.hu/14466/>

Gazda István – Perjámosi Sándor: Magyary-Kossa Gyula (1865–1944) életmű-bibliográfiája. Készült születése 150. évfordulója tiszteletére. Az anyaggyűjtésben közreműködött: Orbán Éva és Kapronczay Katalin. Bp., 2015. MATI – Szent István Egyetem Állatorvos-tudományi Könyvtár, Levéltár és Múzeum – Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár. 86 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 104.)

URL: <http://real.mtak.hu/21862/>

Gazda István Semmelweis Ignác nyomtatásban megjelent önálló művei (2015)

URL: <http://real.mtak.hu/29713/>

Oláh-Gál Róbert: Források az erdélyi magyar matematikai élet 1785–1918 közötti történetéhez. A két Bolyai tanárai, kortársai, szellemi követői. Kézirattári és levéltári anyagok szöveghű közlé-

sével. Bp., 2015. MATI. 196 p. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 108.)

A bibliográfiák szerkesztésében közreműködött és a művet sajtó alá rendezte: Gazda István.

URL: <http://real.mtak.hu/30393/>

Gazda István (szerk.): Benedek István orvostörténeti-tudománytörténeti írásainak bibliográfiája. Készült születése 100. évfordulója tiszteletére. Az anyaggyűjtésben közreműködött: Wutka Tamás és Perjámosi Sándor. Szakszerkesztő: Bodorné Sipos Ágnes (2015)

URL: <http://www.kaleidoscopehistory.hu/index.php?subpage=cikk&cikkid=228>

Gazda István: Az I. világháború egykorú magyar hadisebészeti irodalmáról. In: Háború és orvoslás. Az I. világháború katonaegészségügye, annak néhány előzménye és utóélete. Orvostörténeti tanulmányok. Összeállította: Kapronczay Károly. Szerkesztette: Kapronczay Katalin. Bp., 2015. Magyar Orvostörténelmi Társaság. pp. 167–174. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 105.)

Gazda István – Gyarmati Béla: Jelitai Woyciechowsky József (1889–1944) matematikatörténész, csillagásztörténész, egyetemi magántanár rövid életrajza és tudománytörténeti publikációinak bibliográfiája. Bp., 2015. MATI. 11 p.

URL: <http://real.mtak.hu/19913/>

Tudománytörténészekről és tudománytörténészekről. A Magyar Tudománytörténeti Intézet nyomtatásban és elektronikus formában közreadott kutatási anyagai 1985–2015. Összeáll.: Gazda István. Online közlés (2015).

URL: <http://www.kaleidoscopehistory.hu/index.php?subpage=cikk&cikkid=227>

Száz év orvosi irodalma. Magyar orvosok által írt vagy lefordított, Magyarországon és külföldön 1750 és 1850 között önálló kötetként megjelent orvosi munkák, orvosi és gyógyszerészi értekezések, orvosi füveskönyvek, gyógyvíz-leírások, orvosi helyrajzi kötetek, orvosi statisztikai munkák és orvosi intézmények által közreadott jelentések bibliográfiája. 2277 mű megjelenésük időrendjében. Szaktanácsadó: Kapronczay Katalin. Szakszerkesztő: Bodorné Sipos Ágnes. Bp., 2016. MATI. Online közlés.

Sajtó alá rendezte: Gazda István.

URL: <http://real.mtak.hu/34450/>

Sragner Márta: A magyar ipartörténeti irodalom négy évtizede. Az önálló művek bibliográfiája, egyszerűsített címleírásokkal (1945–1985). Bp., 2016. 93 p.

Bibliográfiai szaklektor: Gazda István.

URL: <http://real.mtak.hu/42627/>

Gazda István: Könyvészeti alapok a 19. századi magyarországi tudománytörténeti kutatásokhoz. 1800 és 1900 között kiadott hazai bibliográfiák, repertóriumok és nyomtatott könyvtári katalógusok I–III. = Kaleidoscope. Művelődés-, tudomány- és orvostörténeti folyóirat 7 (2016) No. 13. pp. 552– 563.

URL: <http://www.kaleidoscopehistory.hu/index.php?subpage=rovat&rovatid=48>

Gazda István – Pók Andrea: Vámos Éva (1950–2015) muzeológus, történész, technikatörténész, kandidátus életmű-bibliográfiája. MATI, 2016. 26 p.

URL: <http://real.mtak.hu/49099/>

Gazda István: A Magyar Tudós Társaság által kiadott könyvek és folyóiratok, 1831–1848. Bp., 2018. MATI. 203 p.

Gazda István: Fizika tankönyvek, műszaki és népszerűsítő fizikák Magyarországon a reformkorban és az abszolutizmus időszakában (1825–1860). In: Universitas – Historia. Tanulmányok a 70 éves Szögi László tiszteletére. Szerk.: Draskóczy István, Varga Júlia, Zsidi Vilmos, Bp., 2018. Magyar Levéltárosok Egyesülete. pp. 197–215.

Gazda István: Semmelweis Ignác nyomtatásban megjelent önálló művei és szakcikkei. In: Rosivall László – Molnár László (szerk.): Semmelweis emlékkönyv. Bp., 2018. Semmelweis Egyetem – Semmelweis Kiadó. pp. 129–140.

Gazda István: A korszakban (1928–1938) megjelent főbb közegészségügyi szakmunkák. In: Kapronczay Károly (összeáll.): A magyar közegészségügy az OKI működésének kezdetétől a II. világháború kitöréséig. Bp., 2019. MOT. pp. 351–358.

Sragner Márta: Dr. Kövesligethy Radó. Bibliográfia. In: Bartha Lajos, Péntek Kálmán, Sragner Márta: Kövesligethy Radó, a csillagász és geofizikus. Emlékkötet. Közread. a Gothard Jenő Csillagászati Egyesület. Szombathely, 2019. pp. 95–263

Bibliográfiai szaklektor: Gazda István..

